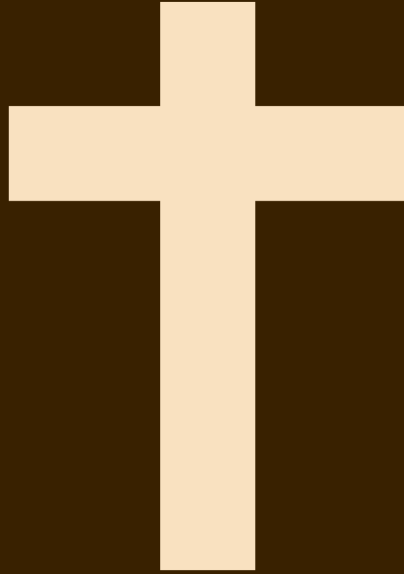

Mum Language NT
Portions

Portions of the New Testament in the Mum language of Papua
New Guinea

Mum Language NT Portions
Portions of the New Testament in the Mum language of Papua New Guinea
Nupela Testamen long tokples Mum long Niugini

copyright © 2017 Pioneer Bible Translators

Language: Mum

Contributor: Pioneer Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not make any derivative works that change any of the actual words or punctuation of the Scriptures. Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2022-06-21

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 21 Feb 2024 from source files dated 29 Jan 2022
7921ee34-eb00-5a55-a3a2-0a742ba419e2

Contents

Matyu	1
-----------------	---

Kuyu Avi Matyu Yihimbivirami Kuyu kasiram

Kuyu avi Matyu yihimbivirami niñandihin, anğwimiki arikita arikita hañindu kimangima anğwimiki, Jisas piri niñi kiyihi muhimimuhim vana yivurahamirim ambavarami. Anğwimiki kaniñandihin kimangimañi Maria Jisasiñ kavuhi muhimimuhim vana yivurahamirim, nañga Jisasiñ yivutatamaha kimuta savayi kita anğa yahamirata, nuñandi hatiñ mitata Gotindu pihuyi yahumirim ambavarami.

Aru vana mu Matyu isihuramiriman vata andimiha, nimata. Kuha Got siritimbuta ambami maña Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahamirim anğwimiki atinduyi yihimbiviramu. Got kru mumingañ simbitin pata Israel hatiñ anğa miñimandi vata siritimbumi. Nañga anğwimiki kaniñandihin Jisasiñ kru kandihamanda nima vata isihuramirimandi. Matyundu anğwimiki kaniñi kuyu sambu muhimimuhim vana Jisas andimirim isihuramami. Kamata kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavarandu hañiniñ ambavaramu hañandihin kandisikwisikwi yivurahami. Matyu 1.22-23, 2.4-6, 2.14-15, 2.23, 4.13-16, 8.16-17, 12.15-21, 13.34-35, 21.2-5, 21.16, 26.24, 26.31, 26.54, 27.6-10yi ngamara.

Aru vana mu anğwimiki Matyuyi ambami ha Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Jisasiñdu simbirayi Got krunavundi sihanangandu aru miku yivurahiriman vata andimi. Kamata krunavundi sihananğa nuñandi vana taya miñahandamu vata piri kindi.

Matyundu anğwimikiyi, kuyu kutanguta arikita arikita minzataya Jisas ambavarami. Kuyu kimangima ha Matyu 5—7yi kiyi. Kandihani Jisas apu muyi yahuta, krunavundiñ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 10yi kiyi. Kuyu kandihani, Jisas nuñandi simbirasara hañiniñirim muhimimuhim vana andindi pirivisa muvumuvu uta nuñandi kuyu krunavundiñ ambavaramu vata ambami.

Kuyu kuta muha Matyu 13yi, Jisas tihi kuyu Gotindu tiwiyi kiyihiyi vanarim krunavundiñ isihuramata ambavarami. Ara kuyu kuta muha Matyu 18yi, Jisas krunavundi nuñandi simbirasara sikwi kiyihiyirim ambavarami. Kuyu kuta muha Matyu 24—25yi, Jisas muhimimuhim vana imbihivi hañi yivurahirimandirim ambavarami.

Anğwimiki kaniñandihin, kru nuhaya sikwi yihimbivirami vava kuyu mangiyi. Hara anğwimiki ni, nimata ñimbi miñami. Kuyu avi Matyu yihimbivirami. Matyurim nimata indarimitandu. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miñarasimi. Kuyu kaniñandihin Matyu 9.9-13yi kiyi.

Jisas piri niñi yahami

(Sapta 1.1—4.16)

*Jisas Krai niñuñingitakiñandu ñimbi
(Luk 3.23-38)*

¹ Niñandihin Jisas Krai niñuñingitakiñandu kuyu. Jisas nu Devit niñuñingi. Devit nu Abraham niñuñingi. ² Abraham Aisak niñuva. Aisak Jekop niñuva. Juda niñusina nañga niñuranava niñuva Jekop. ³ Peres nañga Sera niñuva Juda, nuriñandi niñum Tamar. Peres Hesron niñuva, Hesron Ram niñuva. ⁴ Ram Aminadap niñuva, Aminadap Nason

niņuva, Nason Salmon niņuva. ⁵ Salmon Boas niņuva, Boas niņum Rahap. Boas Obet niņuva, Obet niņum Rut. Obet Jesi niņuva. ⁶ Jesi, aru miku Devit niņuva. Devit Solomon niņuva. Solomon niņum Batseba, Batseba Uria kindahu. ⁷ Solomon Rehoboam niņuva, Rehoboam Abiya niņuva, Abiya Asap niņuva. ⁸ Asap Jehosafat niņuva, Jehosafat Jehoram niņuva, Jehoram Usia niņuva. ⁹ Usia Jotam niņuva, Jotam Ahas niņuva, Ahas Hesehia niņuva. ¹⁰ Hesehia Manase niņuva, Manase Emon niņuva, Emon Josia niņuva. ¹¹ Josia Jehoiakim naŋga niņuranava niņuva. Kandihirivi hañi Babilon hati pata Israel saŋga kurihata, Israel hatin miņata uta Babilon tamahu simbira tikatika miņamu. ¹² Babilon kita simbira tikatika miņamu hiriviyi Jehoiakim Sealtielin kavumi. Sealtiel Serubabel niņuva. ¹³ Serubabel Abiut niņuva, Abiut Eliakim niņuva, Eliakim Asor niņuva. ¹⁴ Asor Sadok niņuva, Sadok Akim niņuva, Akim Eliut niņuva. ¹⁵ Eliut Eleasar niņuva, Eleasar Matan niņuva, Matan Jekop niņuva. ¹⁶ Jekop, Josep niņuva, Maria nimuņa. Maria Jisasiņ kavuhi, Jisasiřim Krai vandu.* ¹⁷ Jisasiřu krunzapayindu kimaŋgima hama Abraham. Abrahamiyi kita 14 krunzapa siwitimbiiytimbiiyi ñiņi kavumu patavata Devitiyi. Devitiyi kita 14 krunzapa siwitimbiiytimbiiyi ñiņi kavumu patavata Jehoiakim kuhirata tih, miņata Babilon umu. Babilon uta simbira tikatika miņamu takuk hañi kita 14 krunzapa siwitimbiiytimbiiyi ñiņi kavumu patavata Krai kuhirami.

*Maria Jisasiņ kavumi
(Luk 2.1-7)*

¹⁸ Jisas Krai yahami vana haņandihin nimata. Niņum Marian, Josepim miņavihumu. Hara kihiri upi maņgarihimat kita tihu, Gotindu Maviñiņi mavindaņguramahi mavinaņgandimi. ¹⁹ Nimuņa Josep, nu tititaya kiyihiyi miņga. Maria naŋga kihiri upi maņgarihandu. Harim Maria kipi naņgandihini ŋgata, krunavundindu taminaņgimibañi piņguvaritinda Maria siwimanziwimanditima vata, aviñam hañi kita nuņ mitirim indarimitami. ²⁰ Kamatiriman vata indarimitata kiyimiyi, kiyiyi karihata akwisihuyi Aru nimandu kutikara hamaņ ŋgahi nuņ nimavami, Josep, Devit niņuniņgi ŋgana, ñiņi mavi humbambu kiyi haņandihin Gotindu Maviñiņi mavindaņguramahi kipi naņgandisimi. Harim Marian uraurarim piņimandu. ²¹ Nu kru ñiņi kavirimandi. Nu tih nuņandi krunavundi ñamba vanavana andindu haņiniņ sihiņgata nuriņ ŋguramata aņga miņimandi. Harim nuņ ñimbi ŋguta Jisas vamba amba, vami.*

²²⁻²³ Kru Gotindu kuyu miņata ambavaravara hama ambami, Ŋgamara, navundi muņambi kru naŋga kihiri upi maņgarihatara kipi naņgandita, kru ñiņi kavirimandi. Kamati nuņandi ñimbi Emanuel virimandiyu, vami. Kanimavami kuyu niņandihin kandisikwisikwi yivurahi. Emanuel ñimbi kaninandihindu kuyu sapa ha nimata, Got ara naŋga kiyi. ²⁴ Kamavahi Josep karihata yahamirata Aru nimandu kutikara ambami maña Marian

1:6 2 Sml 12.24 **1:7** 1 Sto 3.10-16 **1:11** 2 Kin 24.14-15 naŋga, 1 Sto 3.15 naŋga, 2 Sto 36.10 naŋga, Jer 27.20 **1:12** Esr 3.2 * **1:16** Ñimbi Krai vava niņandihinindu kuyu sapa ha nimata, Kru, Got krunavundi nuņandiņ aņga miņimandi vata yihiramami vava ñimbi. **1:18** Lu 1.27 naŋga, 1.35 **1:19** Lo 24.1 **1:21** Lu 1.31 naŋga, 2.21 naŋga, Si 4.12 naŋga, 13.23 naŋga, 13.38
* **1:21** Hibru kuyuyi ñimbi Jisas vava niņandihin Aru nima krunavundiņ aņga miņamiņa vava kuyu maña ŋandi. Ñimbi Jisas vava ni, Grik kuyuyindu. Hibru kuyuyi Josua vandu. **1:22-23** Ais 7.14

urami. ²⁵ Hara Maria naŋga kihiri upi maŋgarihimat kiyihi ututa Maria kru ŋiŋi ha kavuhi Josep ŋimbi ŋguta Jisas, vami.

2

Kru indarimit avi naŋga haŋiŋiŋ Jisasin ŋgirim payimu

¹⁻² Herot aru miku miŋga kiyimi hiriviyi, Maria Jisasin pirivisa Judia pihu Betlehem kavumi.* Kamatihi indarimit avi naŋga muvira ina yahayahavundu haŋiŋiŋ pata Jerusalem yivurahata nimavamba kitihumu, ŋiŋi kibi Judandu aru miku yahami kandiha pambu kiyi. Nuŋandi kiniki ina yahayaha nimbu kita ŋgata nuŋandi ŋimbi tihuyahirim pariŋ, vamu. ³ Kamavahu aru miku Herot kuyu kandiha indarihira nuŋandi mavi hambu avi mandimi. Jerusalemdu krunavundi ndahara sihanaŋga nuriŋandi mavi hambu avi mandimi. ⁴ Kamata Herot yahata Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiŋiŋ naŋga Israelindu tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiŋiŋ ambahi pata tihiruhu nuriŋ nimavamba kitihumi, Got krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami kru kandihama pihu paŋi nzikwi yivurahimandi, vami. ⁵ Kamavahi nimavamu, Pihu Betlehem, pirivisa Judia nduyi yivurahimandi. Kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga kuyu nimata yihimbivirami. ⁶ Pihu Betlehem, krunzapa Judandu pirivisayi kindana. Krunzapa Judandu pirivisayi pihu aruru muvira haŋiŋiŋ ŋimbi naŋga. Nandahara ŋimbi naŋga. Nandi kru mumuŋga aru miku miŋga yivurahata Gotindu krunavundi Israel hatiŋ karatamirimandi vamba yihimbivirami, vamu.

⁷ Kamavahu Herot kuyu kandiha indarita kru mumuŋgaŋ aviŋam ambahi, uta kru indarimit avi ina yahayahavundu haŋiŋiŋ ambahi payimu. Payihu nuriŋ nimavamba kitihumi, Pamata hiriviyi kiniki kandiha yivurahahi ŋgamara, vami. ⁸ Kamavata nuriŋ ambami. Uta ŋiŋi kandiha avindamata puhiramangarata ŋgata, pata yaŋ ambitira yindahara uta nuŋandi ŋimbi tihuyahitiŋ, vami. Kamavata simbihi Betlehem umu. ⁹⁻¹⁰ Aru miku Herot ambavarahi indarita mituta umu.* Uta kiniki ina yahayahavu kita ŋgamu siwi haŋandihin ŋgata kinzihiŋzitiŋ. Kiniki kandiha kasiramata uhihi nuri sihindi umu. Uta tavi ŋiŋi kiyimi haŋi kimba hambu kiyimi. ¹¹ Kamata indihuta ŋiŋi ha naŋga niŋum Marian ŋgata tanda mikwimikwinita kipumika nuriŋandi ha piriyi tamahu miŋguhi ŋiŋi hamandu ŋimbi tihuyahamu. Kamata paŋaŋgara ha miŋavahirita muhimimuhim miŋata payimu haŋiŋiŋ, gol, naŋga sambangihivi maŋa him kirahu kinza avi yahandi him, naŋga paura uviŋginza avi yahandi haŋandihin asihuramata Jisasin ŋgumu. ¹² Kamatihi Got akwisihuyi nuriŋ nimavami, Uta sihinda Herot kiyi haŋi mayivurahamara, vami. Kamavahi mu hindiŋi nuriŋandi pihuyi aŋga umu.

Josep tama Isip umu

¹³ Kru indarimit avi naŋga haŋiŋiŋ uhuhu, Aru nimandu kutikara pata akwisihuyi Josepiŋ nimavami, Herot ŋiŋi nimaŋ puhiravuhiraramata ŋgata yivutatamiriman vata anditihi yahamirata ŋiŋi naŋga niŋumiŋ timbuta tivata Isip umara. Uta kita yandi kuyurim tavira, vami. ¹⁴ Kutikara hama kamavahi Josep yahata niŋumiŋ naŋga ŋiŋi hamaŋ timbuta Isip

1:25 Lu 2.7 naŋga, 2.21 **2:1-2** Nam 24.17 * **2:1-2** Aru miku Herot pirivisa Judia naŋga pirivisa muvira, Judia ariŋi kindu haŋiŋiŋ naŋga karatamarasimi. Herot aru miku miŋga kiyimi. Hara Herot Romindu aru miku miŋgandu tiwiyi kiyimi. Romindu aru mikurim Sisar varasimu.

2:6 Mai 5.2 naŋga, Jo 7.42 * **2:9-10** Betlehem, Jerusalem ariŋiŋgindi, 8 kilomita taya. **2:11** Sng 72.10 naŋga, Ais 60.6

kiviyi umu. ¹⁵ Kamata Isip kiyihuhu Herot kimumi. Kandi vana niñandihirim Aru nima, kru nuñandi kuyu miñata ambavaravara miñgañ ambahi, nimavami, Yandi kru ñiñi Isip kiyihi ambahin Isip mitata payi, vami. Kamataharim Aru nima ambami vana niñandihin kandisikwisikwi yivurahami.

Aru miku Herot ambahi ñiñi muvira yivuhimumbiramu

¹⁶ Kru indarimit avi ina yahayahavundu hañiniñ uhuhu, Herot yañ kuyusihirata mu hindiyi umu vata kitiri kiyimi. Kuha Herot kru indarimit avi ina yahayahavundu hañiniñ kitihuhi ambamu, Kiniki ngamarin ha arikinzimbi umiha, vamu. Kamataharim kru muvirañ simbihi pihu Betlehem nañga pihu makamaka ariñiariñi kiyimuyi umu. Uta kru ñiñi taya arikinzimbi nañga miñgata hañiniñ yivuhimumbiramu. ¹⁷⁻¹⁸ Muhimimuhim vana kaniniñirim Got ambahi, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Jeremaia ambami, Pihu Rama, Resel niñuñingñandu ñiñisim kimumbiramu. Kamatihu ñiñi niñuminava hañiniñ irihinzihhi tamamu. Kamatihu krunavundi muñiniñ pata nurin miñañjaritirin maviñam hañi kiyimu vata andihura kambu mañindarimu, vamba ambami hañandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

Josep tama anga payimu

¹⁹ Josep Isipindu pirivisayi kiyihihi, Herot kimutatihhi Aru nimandu kutikara hama Josepin akwisihuyi yivurahami. ²⁰ Kamata Josepin nimavami, Ñiñi nimañ yivutatamindañ vata andisimu hañiniñ kimusimu. Harim yahamirata ñiñi ha nañga niñuminñ timbuta pirivisa Israel anga umara, vami. ²¹ Kamavahi Josep yahata ñiñi ha nañga niñuminñ urata pirivisa Israelirim anga umu. ²² Hara, Arkelaus niñuva Herotindu upi miñata pirivisa Judiandu aru miku miñga kiyi vahu Josep indarita kandihambu uhuhurim piñitumi.* Hara Aru nima akwisihuyi Josepin nandi indarimit ha kandi vamba ambami. Kamavahi yahata pirivisa Galili umu. ²³ Uta pihu Nasaret minzimu. Harim kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñ ambamu, Kru nima pihu Nasaretindu miñga vamba ambirimandiyu, vamu hañandihin, kandisikwisikwi yivurahami.

3

*Jon krunavundin kukuyi miñangirundi hama kuyu ngumi
(Mak 1.2-8 nañga, Luk 3.1-18 nañga, Jon 1.19-28)*

¹ Kandihivi hañi Jon kukuyi miñangiruhiru hama pirivisa Judia, kru maniman upivu umi. Uta krunavundin nimavamba kuyu ngumi, ² Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariñindi. Harim ñamba vana-vana ha mitata maviñgimirumara, vami. ³ Got ambahi kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia Jonirim nimavami, Kru maniman upivu kru muminga kuyu kimbañi nimavirimandi, Aru nimarim kwimbi siwitamata, kwimbisiki sukisirambi hañiniñ miñasirivamara, vamba ambirimandi, vami. ⁴ Jonindu mikwiri ha, kamel mirikwiyi sivorimu. Kandihanandihin tamata angi simbiyi yivumingundi. Angi

2:15 Hos 11.1 **2:17-18** Stt 35.19 nañga, Jer 31.15 **2:20** Kis 4.19 **2:22** Ais 11.1 nañga, 53.2 nañga, Mk 1.24 nañga, Lu 2.39 nañga, Jo 1.45 * **2:22** Aru miku Herot kimutatihhi, Rom hati nuñandi pirivisa hañiniñ nuñandi ñiñisimñ tingirumu. Kamatihu Arkelaus pirivisa Samaria nañga Judiandu aru miku yivurahami. Kamata aru miku 10 simbi kiyimi. **3:1** Mk 1.4 nañga, 1.15 nañga, Lu 3.2-3 nañga, Jo 1.28 **3:2** Mt 4.17 nañga, Mk 1.15 **3:3** Ais 40.3 nañga, Mk 1.3 nañga, Lu 1.76 nañga, Jo 1.23 **3:4** 1 Sml 14.25-26 nañga, Sek 13.4 nañga, Mk 1.6

kandihanandihin memendu pisayi musa miñamu. Jon kandihama ñaña sikwi mañandi. Kapirimbativat nanğa mimi mikwi taya ñandi.*
⁵ Kandihirivi hañu Jerusalem hati, Judia hati nanğa pıvısa kuku Jordan ariñi kirasimu hañiniñ Jon kirasimiyi parasimu. ⁶ Kamatindi ñamba vanavana andıdu hañiniñ ambavarahuhu nurinñ Jon, Jordan kukuyi miñangırundi. ⁷ Kamatihıhi Farisi nanğa Sadyusi muvira, utirinñ arinñ kukuyi miñangırum vata payımu. Kamatihı nurinñ ngata nimavami, Tau ñambandu ñinñ nari. Nariñ nin ambahi Got nariñirim kitiri kita ñamba hivi ngurımandi niñandihinirim tarahirimındañ vata andıra. ⁸ Nari mavıngimirurinñ nzikwi vatañgata, muhimimuhim vana andıtira kru muñiniñ ngamu. Kamata ambirimandıyu, Nuri mavıngimiruyu, vamba ambirimandıyu. ⁹ Nariñandi indarimitiyi, Abraham arinñandi añingıtak vamba mañindariramamara. Nariñ yında ambin, Got ambiti timba muñgımuñgi niñiniñ nariñandi upi miñata Abraham niñuñingıña yıvurahahu. ¹⁰ Kahiri ha ahu tahiratahirarım kimita kiyi. Harım ahu sıhananğa kandi mandamandı hañiniñ tahirandahıra ahumirayi kavarımandıyu. ¹¹ Yi nariñ mavıngimirumaraña vata kukuyi miñangırundin. Hara kru sıhindıvu payımandi hama nariñ Gotıdu Maviñiniyi nanğa ahumirayi miñangırumandı. Nuñandi tikatika ha aru sikwi, yandı tikatika tarativırandi. Yi avi miñganzikwi ma, harım nuñandi tandambısa ha mañgavuhin. ¹² Nu wit taratara timba ha miñata payımandi. Kamata wit ha tarandara tıhuyahıtiti pipirimbiriri ha muvu miñgaramiti avi hañiniñ muvu miñgaramiti miñata nuñandi huyımandaviyi tamımandıyu. Kamata ñambañamba hañiniñ ahutuvarandıyi kiririmandı, vami.

*Jon Jisasın kukuyi miñangırumi
(Mak 1.9-11 nanğa, Luk 3.21-22)*

¹³ Kanditiwimi hañi Jisas pıvısa Galili mitata, Jon yañ kukuyi miñangırumandı vata kuku Jordan umi. ¹⁴ Hara Jon nuñ karırahırıman vata nimavami, Na yañ kukuyi miñangırunanda avındihi. Mumındihi kimbınzınzi yi kini niñi pana, vami. ¹⁵ Kamavahıra Jisas kimbi nuñ ambami, Kindam, tihu yi ambin mañandaya andi. Nananğa kanımata vana andıtanda, Got avi vana sıhananğa andımara vata piri kindi hañiniñ andımındañ, vami. Kamavahi Jon, Jisas ambami maña andimi. ¹⁶ Kamavahi Jon, Jisasın kukuyi miñangıruta mituhi yahami. Kamatihı ihunzihi hañiniñ taruvıhırıhi, Jisas tıhırata yahuta Gotıdu Maviñini hañandihin ngahi kava umari maña nu kiyimiyi miñgami. ¹⁷ Kamatihı Gotıdu pihu nimbu kuyu samur muñandi nimavami, Niñi niñandihin yandı mavıdamandin miñga. Yandı mavınimbu nuñirim kınzihınziti, vami.

* **3:4** Kru Gotıdu kuyu miñata ambavaravara hama Elaija mikwiri tamandama, ñaña ñarasimi. Jon ndahara mikwiri sıwımaña tamandama ñaña sıwımaña ñarasimi. Kuyu kanıñandihin 2 King 1.8 nanğa, Malakai 4.5 nanğa, Matyu 11.14 nanğa, 17.10-13yi ngamara. **3:7** Mt 12.34 nanğa, 23.33 nanğa, Lu 3.7 nanğa, Ro 5.9 nanğa, 1 Te 1.10 **3:9** Jo 8.33 nanğa, Si 13.26 nanğa, Ro 2.28-29 nanğa, 4.1 nanğa, 4.11-12 nanğa, 4.16 **3:10** Mt 7.19 nanğa, Lu 13.6-9 nanğa, Jo 15.6 **3:11** Ais 4.4 nanğa, Mal 3.2 nanğa, Jo 1.26-27 nanğa, 1.33 nanğa, Si 1.5 nanğa, 2.3-4 nanğa, 1 Ko 12.13 **3:12** Mal 3.3 nanğa, 4.1 nanğa, Mt 13.30 **3:16** Ais 11.2 nanğa, Mk 1.10 nanğa, Lu 3.22 nanğa, Jo 1.32-33 **3:17** Stt 22.2 nanğa, Sng 2.7 nanğa, Ais 42.1 nanğa, Mt 12.18 nanğa, 17.5 nanğa, Mk 1.11 nanğa, Lu 9.35 nanğa, Jo 12.28 nanğa, 2 Pi 1.17

4

Satan Jisasiṅ miṅamiṅgiriṅman vata andimi (Mak 1.12-13 naṅga, Luk 4.1-13)

¹ Kanditiwimi haṅi Gotindu Maviṅiṅi Jisasiṅ, piriṅvisa kru maniman upivu nuṅ Satan miṅamiṅgiriṅmandi vata timbuta umi. ² Kamatihi Jisas 40 hivi itihaṅata inayi kiviṅi maṅimat aviṅharim kiyimi. ³ Kamatihi Satan pata Jisasiṅ nimavami, Kandi na Gotindu Niṅitingata timba muṅgimunggi niṅiṅiṅ ambina mavatimba yivurahamu, vami. ⁴ Kamavahira Jisas nuṅ nimavami, Gotindu aṅgwimikiṅi kuyu nimata kiyi, krunavundi ṅaṅayi taya maṅindu. Hara Gotindu kuyu miṅata maviṅi tamata miṅa tikatikatihana handa siha kiyihana, vami. ⁵ Kamavahi Satan Jisasiṅ timbuta Gotindu piṅu aru Jerusalem uta, Gotiṅ kiraṅiṅguhu tavi haṅindu upiṅindu tapa kimbandikatikayi tamami. ⁶ Kamata Satan yahata Jisasiṅ nimavami, Gotindu aṅgwimikiṅi ambami, Got nuṅandi kutikara haṅiṅiṅ simbiti pata kumandamata naṅ miṅahandata kavuta urimandiyu. Kamatu timba muyiputak ndahara nandi tanda ha mandarandirimiṅdi, vamba ambami. Harim na Gotindu Niṅitingata, kumbitihuta miṅgu, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nimavami, Hara Gotindu aṅgwimikiṅi kuyu nimata ndahara kiyi. Got nandi Aru nimandu tikatikarim mamiṅa miṅga, vami. ⁸ Jisas kamavahi, sihinda Satan nuṅ timbuta apu kimbandikatikayi yahumi. Kamata nuṅ piri niṅindu piriṅvisa sihananṅa tikatika haṅiṅiṅ, naṅga nuriṅandi muhimimuhim avivi kiyimi haṅiṅiṅ isihuramami. ⁹ Kamata Jisasiṅ nimavami, Tanda mikwimikwinita yandi ṅimbi tihuyaha. Kamatina naṅ muhimimuhim kaniṅiṅiṅ ṅguriṅman, vami. ¹⁰ Satan kamavahi Jisas nuṅ nimavami, Satan, mikitamata uhu. Gotindu aṅgwimikiṅi nimavami, Got nandi Aru nimandu tiwiṅi taya kiṅi. Kamata nuṅandi ṅimbi tihuyahata, nuṅandi simbira taya miṅa, vami. ¹¹ Jisas kamavahi Satan mitata uhihi Gotindu kutikara haṅiṅiṅ pata nuṅ ṅguramamu.

Jisas nuṅandi kimangima simbira Galili miṅami (Mak 1.14-15 naṅga, Luk 4.14-15)

¹² Jisas, Joniṅ miṅata kru ṅamba vana andihu tamandu upiyi tamasiyu vahu, kuyuhinzi indarita piriṅvisa Galili umi. ¹³ Kamata piṅu Nasaret mitata piṅu Kaperneam umi. Piṅu Kaperneam kandiha indu Galilindu tiṅiṅiṅ kiyimi. Krunzapa Sebulun naṅga krunzapa Naptalindu piriṅvisayi kiyimi.* ¹⁴⁻¹⁶ Kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara Aisaia ambami, Krunzapa Sebulunindu piriṅvisa naṅga krunzapa Naptalindu piriṅvisa kandiha kwimbivat aru aṅakiṅgukuyirim uhuhu tiṅiṅiṅ kindi. Piriṅvisa kandiha kuku Jordan timukari piriṅvisa Galili kindi. Piriṅvisa Galili kandihaṅi krunavundi sambi muvundumuvundu ṅiṅiṅ kindi. Krunavundi kiviṅiṅwiṅi kuyu haṅiṅiṅ siṅa ṅgayu. Naṅga krunavundi kimuhimurim piṅituta kiviṅiṅwiṅi kuyu haṅiṅiṅ, nuriṅirim siṅa yivurahi, vamba Aisaia ambami. Jisas uta kandiṅambu kindanṅinda kuyu ṅguhi, Aisaia ambami kuyu ha kandiṅkwisikwi yivurahami.

4:1 Mk 1.12-13 naṅga, Lu 4.1-13 naṅga, Hi 2.18 naṅga, 4.15 **4:2** Kis 34.28 naṅga, 1 Kin 19.8
4:3 Jo 6.30-31 **4:4** Lo 8.3 **4:6** Sng 91.11-12 naṅga, Jo 7.3-4 **4:7** Lo 6.16 **4:10** Lo 6.13 naṅga, 10.20 naṅga, Jos 24.14 **4:11** Hi 1.6 naṅga, 1.14 **4:12** Mt 14.3 naṅga, Mk 1.14 naṅga, 6.17 naṅga, Lu 3.19-20 naṅga, Jo 4.43 **4:13** Jo 2.12 * **4:13** Kuha Israel hatindu krunzapa arikita, krunzapa Sebulun naṅga krunzapa Naptali, indu Galili ariṅi minzimu. Hara Jisas kiyimi hiriviṅi nuriṅandi piriṅvisa haṅandihin piriṅvisa Galili kiyimi. **4:14-16** Ais 9.1-2 naṅga, 42.7 naṅga, Lu 2.32

Jisas kuyu avi ambavarata kandi miḡavindamami

(Sapta 4.17—9.34)

Jisas asa miḡandu ḡiniḡ arikita arikita vatiniḡ uraramami
(Mak 1.16-20 naḡa, Luk 5.1-11)

¹⁷ Kandihirivi haḡu nda kita Jisas kimaḡgima simbira miḡata krunavundiḡ nimavamba ambavarami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha ariḡi payi. Harim ḡamba vanavana andindara haḡiniḡ mitata maviḡgimirumara, vami. ¹⁸ Jisas indu Galili tivaḡḡindiviḡiḡi ndaya umi. Uta kru niḡusi niḡuraḡ ḡgahi nuriḡandi kamahayi ha indu haḡi kavarata kiyimu. Niḡusi Saimon, mu ḡimbi hambu Pita, niḡura Andru. Arikimbat asa simbira timbahirisirim miḡandu ḡiniḡ. ¹⁹ Kamata arikimbatirim Jisas uraramata nimavami, Avayimara, pata yi naḡa kinditira asa miḡandara maḡa nariḡ krunavundiḡ miḡamiḡarim ambaramitin ḡgamara, vami. ²⁰ Kamavahi arikimbat sariwayiḡandi nuriḡandi kamahayi haḡiniḡ mitata Jisas naḡa umu. ²¹ Kamata Jisas uhandata, niḡusi niḡura, Sebedindu ḡḡisim, Jems naḡa Joniḡ ḡgami. Nuriḡandi kamahayi haḡiniḡ kundirahu sivirita kupik himba haḡi, niḡuva Sebedi nin kiyimu. Kamatihuhu Jisas pata arikimbatiniḡ uraramami. ²² Kamatihi sikwiḡi nda nuriḡandi kupik ha naḡa niḡuvaḡ mitata arikimbat Jisas naḡa umu.

Jisas kuyu ambavarata kandi miḡavindamami
(Luk 6.17-19)

²³ Jisas pirivisa Galilindu muvumuvu kindami. Kamatindi nuriḡandi Got naḡa kuyundavaravara taviyi indihundiḡu krunavundiḡ ambaramandi. Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi ambavarambara, muhimimuhim kandi naḡa muhimimuhim andihi krunavundindu kwirandi ḡambatimi haḡiniḡ miḡavindamami. ²⁴ Kamatihi nuḡambirim pirivisa Siriandu sihananḡa ambavarata mitumu. Kamataharim krunavundi kru sihananḡa muhimimuhim kandi nuriḡ piḡḡarahi kaḡinda aru kavumu haḡiniḡ, sundi ḡamba naḡa haḡiniḡ, kru kandi andihi miḡgata yivuta nananḡarahu kuma tanda tikatikatindi haḡiniḡ, naḡa punzi kimuhimu haḡiniḡ Jisas kiyimiyi timbuta payimu. Kamatiḡu sundi ḡamba haḡiniḡ piḡguvarambara, kandi naḡa haḡiniḡ miḡavindamami. ²⁵ Kamatihi krunavundi sambi pirivisa Galili hati, pirivisa Dekapolis hati, piḡu Jerusalem hati, pirivisa Judia hati, naḡa pirivisa kuku Jordan timukari hati ndahara nu naḡa kindandu.

5

Jisas apuyi kita kuyu ḡgumi

¹ Jisas ḡgahi krunavundi sambi payiḡu, apuvu yahumi. Kamata minzihi, nuḡandi simbirasara haḡiniḡ nu kiyimiyi payimu.*

Jisas krunavundiḡ kinziḡinziḡiti vanarim ambami
(Luk 6.20-23)

4:17 Mt 3.2 naḡa, 10.7 naḡa, Mk 1.14-15 **4:19** Mt 13.47 naḡa, Lu 5.1-11 **4:20** Mt 19.27 naḡa, Mk 10.28 naḡa, Lu 18.28 **4:23** Mt 9.35 naḡa, Mk 1.39 naḡa, Lu 4.15 naḡa, 4.44 naḡa, Si 10.38 **4:24** Mk 6.55 **4:25** Mk 3.7-8 * **5:1** Juda hatindu vanayi, kru mirimba naḡa hama krunavundiḡ ambaramirim minizita kuyu ḡgundi. Matyu 13.2, 24.3 naḡa Luk 4.20yi ndahara ḡgamara.

2 Jisas nuḡandi simbirasaraḡ ambaramata ambami,* 3 Krunavundindu maviñiḡi tikatika mandihi Gotiḡ ndaya tihiraramandu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. 4 Krunavundi irihḡḡukuyi kuyu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuriḡ Got miḡañḡariti maviñamiñi kiyimandiyu. 5 Krunavundi nuriḡandi ñimbi taḡguhu miḡḡundi haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuriḡ Got piriḡisa niḡandiḡin sihanaḡḡa ḡgurimandi. 6 Krunavundi avihatihī naḡḡa kukumitandihī andindu maña avi vana anditirim piritamandu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuriḡ Got ḡguramiti avi vana taya andirimandiyu. 7 Krunavundi muḡiniḡ ḡgata sihisihitita ḡguramandu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuriḡ ndahara Got sihisihitita ḡguramirimandi. 8 Krunavundi Gotindu avi vanarimindaya indarimitandu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Nuri Gotiḡ ḡḡimandiyu. 9 Krunavundi kuyumiḡḡuta kurihahu, timu miḡa tamu miḡata miḡasirivandu haḡiniḡ kinzihiḡzitiḡ. Kandihaniḡḡirim Got yandi ñiḡisim, virimandi. 10 Krunavundi avi vana anditu, muḡiniḡ nuriḡ kañinda ḡgutu kinzihiḡzitiḡ. Nuri Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. 11 Kamata nariḡ ḡḡitu yandi ñiḡḡiñi kitira, nariḡ kuyu ñamba ḡguta, nariḡ ñamba taḡguta kuyusiḡḡirḡḡuyi ihivaritu ndahara kinzihiḡzitiḡ. 12 Kandihamata musa anditu ndahara aru kinzihiḡzitiḡ. Muhimimuhim avihimḡḡim nariḡambirim Gotindu piḡuyi kiyi. Kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara Gotindu haḡiniḡ kasiramata umu haḡiniḡḡirim ndahara sihwimaña musa nda andimu, vami.

*Nari añak naḡḡa siña maña
(Mak 9.50 naḡḡa, Luk 14.34-35)*

13 Jisas sihinda ambami, Nari piri niñindu añak maña, hara añak kandiha sinza yiwariti pamatiriḡ sihinda sinzandirimandi. Kandihamata añak haḡandiḡhinindu simbira maḡḡandi. Harim kru taḡḡusiḡḡiti taḡḡuyiwiyiwitihu. 14 Siwimañanzihī nari piri niñindu siña maña. Harim nimata nimbu indarimara, piḡu aru muḡandiḡin apuhitiyi kindi haḡandiḡin manzipiruhi. 15 Naḡḡa umbimbuḡḡi simuviramata siḡḡiyi mandariḡḡuñahu. Sikwitaya pina himbañi tamahu siñandihi sihanaḡḡa kru tavi humbañi kindu haḡiniḡ siñayi kindu. 16 Kamataharim siña maña kita, krunavundindu tamḡḡañi avi vana andimara. Kamatira avi vanavana andirimandira haḡiniḡ ḡḡimandiyu. Kamata nariḡandi nava nuḡandi piḡuyi kiyi hamandu ñimbi tihuyahirimandiyu, vami.

Gotindu tikatika kuyurim Jisas ambavarami

* 5:2 Matyu 4.23-25yi naḡḡa, 9.35yi Jisas arikinzimbira miḡami. Krunavundiḡ ambaramarama simbira, naḡḡa muha muhimimuhim kandi miḡavindamatama simbira. Matyu 5yi kita uta 7yi Jisas kuyu sambī Gotindu tiwiyi kiyihiyirim krunavundiḡ ambavarami. Matyu 8yi kita uta 9yi krunavundi kandi naḡḡa haḡiniḡ Jisas miḡavindamami. Matyundu aḡḡwimikiyi kuyu kutanḡḡa kumanzipi timu tiḡḡiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kuta kimanḡḡima ha Matyu 5yi kita uta 7yi kiyi. Jisas kuyu kaniḡandiḡin apuyi kita ambavarami. 5:3 Sng 51.17 naḡḡa, Ais 57.15 naḡḡa, Lu 6.20 5:4 Ais 61.2 naḡḡa, Lu 6.21 naḡḡa, Sk 7.17 5:5 Sng 37.11 naḡḡa, Ais 29.19 5:6 Ais 55.1-2 naḡḡa, 65.13 5:7 Je 2.13 5:8 Sng 15.2 naḡḡa, 24.3-4 naḡḡa, 51.10 naḡḡa, 73.1 naḡḡa, 1 Ko 13.12 naḡḡa, Hi 12.14 naḡḡa, 1 Jo 3.2-3 5:9 Mt 5.45 naḡḡa, Lu 6.35 naḡḡa, Ro 14.19 5:10 2 Ko 4.17 naḡḡa, 2 Ti 2.12 naḡḡa, Hi 12.4 naḡḡa, 1 Pi 3.14 5:11 Lu 6.22 naḡḡa, Je 1.2 naḡḡa, 1 Pi 4.14 5:12 2 Sto 36.16 naḡḡa, Lu 6.23 naḡḡa, Si 5.41 naḡḡa, 7.52 naḡḡa, 1 Te 2.15 naḡḡa, Hi 11.32-38 naḡḡa, Je 5.10 naḡḡa, 1 Pi 4.13 5:13 Mk 9.50 naḡḡa, Lu 14.34-35 5:14 Snd 4.18 naḡḡa, Jo 8.12 naḡḡa, 9.5 naḡḡa, Fl 2.15 5:15 Mk 4.21 naḡḡa, Lu 8.16 naḡḡa, 11.33 5:16 Jo 15.8 naḡḡa, 1 Ko 14.25 naḡḡa, Ef 5.8-9 naḡḡa, 1 Pi 2.12

¹⁷ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim tikatika kuyu nanga kru Gotindu kuyu miyata ambavaravara hanjiniyindu kuyu miyasungunzungundirim payimi vamba manjarimitamara. Yi nuriyandi kuyu ha anditin kandisikwisikwi yivuraham vata payimin. ¹⁸ Yi nariyandi kandi ambin, ihumbisa nanga pirivisa ni sungundirimandi. Hara kuyu musimbiri Gotindu tikatika kuyuyi kindi ndahara manzungundirimandi. Yihi suksirambi nanga munzi suksimbiri, Gotindu tikatika kuyuyi yihimbiviramu hanjiniy ndahara sihananga kiyimandiyu. Kituhitu taya ihumbisa nanga pirivisa sungundirimandi hivi ha yivurahimandi. Gotindu tikatika kuyu kanimata taya kitihiti muhimimuhim yivurahata mitirimandi. ¹⁹ Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda tamahubirata, munjiniyirim yi andin maña andimara viti andirimandiyu. Kandihamata hama Gotindu tiwiyi kiyimandi. Hara nimbimani maniman minga kiyimandi. Kru muminga Gotindu tikatika kuyu mu simbiririm nda indarimitata andirimandi. Kamata yi andin maña andimara vata ambaramiti munjiniy andirimandiyu. Kru kandihamata hama Gotindu tiwiyi nimbimani aru nanga minga kiyimandi. ²⁰ Yi nariyandi ambin, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanga hanjiniy nanga, Farisi Got piritamandi vana andindu. Narindahara Got piritamandi vana andimara. Kamatira nariyandi vana ha, Gotindu tikatika kuyundu mirimba nanga hanjiniy nanga, Farisindu vana hanjiniy tarativiram. Kandihamata vana manjarimandira ha, Gotindu tiwiyi manjirimandira, vami.

Jisas ngatingirutingiru vanarim ambami
(Luk 12.57-59)

²¹ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesiy ambahi, nariyandi naniyigitakiñan ambami. Krunavundi mayivutatamamara. Krunavundi yivutatamirimandi hama ngatingirutingiru hamandu tamingani tanguramirimandi, vamba ambami. ²² Hara yi nariyandi nimavin, kru muminga niyusi vaha mana niyura nanga kuyu mingurimandi hama, ngatingirutingiru hamandu tamingani tanguramirimandi. Ara kru muminga niyusi vaha mana niyuran mikatihirimandi hama, kru Juda hatindu kuyu miyasirivandu hanjiniyindu tamingani tanguramirimandi. Siwimaña ndaya kru muminga yahata kru mumingarim na kwinkwini minga virimandi hama ahutuvarandi heliyi urimandi. ²³⁻²⁴ Na Gotiy kirañgurim, kirañguhu pinayirim uta, indarimitina nasi vaha mana nara nanga vaha nandi pimi vana kitingata, kirañguhu him ha kirañguhu pina arihani tama. Kamata nanga pata pimi ha miyasirivina avinditi, uta Gotiy kirañgu. ²⁵ Sihwimaña nda, kru muminga nanj ngatingirutingiru hamandu kuma himbani tamirim timbuta urimandi. Kamati kwimbiyi uhuhu nu nanga kuyu miyasiriva. Kamata mandimana ha, nanj kru kandihama kru ngatingirutingiru hamandu kuma himbani tamirimandi. Kamati nanj kandihama ahutambundu kuma himbani tamirimandi. Kamati nanj ahutambu kru namba vana andihu tamandu upiyi tamirimandi. ²⁶ Yi nanj kandi ambin, kru namba vana andihu tamandu upi hani kiñingini timbahiris ambirimandiyu manamaña mut mamiyata, tapirani mambindihirimana, vami.

Jisas kru nanga navundi miyavingirivigiri vanarim ambami

5:17 Ro 3.31 nanga, 10.4 nanga, Ga 3.24 **5:18** Lu 16.17 nanga, 21.33 **5:19** Je 2.10 **5:20** Ro 9.31 nanga, 10.3 **5:21** Kis 20.13 nanga, 21.12 nanga, Wkp 24.17 nanga, Lo 5.17 **5:22** Je 1.19 nanga, 1 Jo 3.15 **5:23-24** Mt 8.4 nanga, 18.15-20 nanga, 23.19 nanga, Mk 11.25 nanga, 1 Ti 2.8 nanga, 1 Pi 3.8 **5:25** Mt 6.14-15 nanga, 18.34-35

kandi nannga maningga ndaya vamaru. Kuyu muvira narijandi kuyu tikatikatiramata ambirimandira hanjini, kanjini Satanindu kuyu, vami.

Kimbingimbi vana manandimara
(Luk 6.29-30)

³⁸ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesin ambahi, narijandi naringitakiñan ambami, Kru muminga, mumingandu taminga minasipiriti ngata kimbi ndahara nuñandi taminga handahara minasipiram. Siwimañanzihi kru muminga, mumingandu mikahiris ha yivukuviti ngata, kimbi ndahara nuñandi mikahiris ha yivukuvim, vamba ambami. ³⁹ Hara yi nariñ nimaviriman, kru nan ñamba vana anditi ndahara, kimbi manandi. Kru muminga ñungi nandi ha timu yivuvanditi ngata kimiruramina tamu ndahara yivum. ⁴⁰ Sihwimaña nda kru muminga nan kru ngatingirutingiru hanjiniñdu kumangimbañi tamata nandi mikwiri ha miji ngata, nandi mikwiri kuta ha nannga ngu. ⁴¹ Sihinda kru muminga yandi maku ni kavuta uta muhiviri ndanura tama vata tikatikati ngata, kavuta uta ambirimandi mikwi hanu itivata siwimañangirivi utara tama. ⁴² Kru muminga nambirim muhimirim kitihuta yan ngu vitingata sikwitaya ngu. Nannga kru muminga nandi muhim nda minata muhivira kimbi ngutin viti ndahara mirimiri mandu. Kimbi muyivira ngu vata manamba. Sikwitaya ngu, vami.

Narijandi miku hanjini maviñi tamamara
(Luk 6.27-28 nannga, 6.32-36)

⁴³ Jisas sihinda ambami, Nari ngandara. Got Mosesin ambahi, narijandi naringitakiñan ambami. Nari krunavundi narijandi pihuyindu minata maviñi tamamara. Kamata narijandi miku hanjini tikitikitimara, vamba ambami. ⁴⁴ Hara yi nariñ nimavin, Kru miku tamandara hanjini minata maviñi tamamara. Kamata Got nannga kuyundavaritira, kru nariñ ñamba vana andindu hanjini Got avindamam. ⁴⁵ Kamatirimandira handa narijandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hamandu ñini kiyimandira. Nu ina nuñandi andihi kru ñamba nin nannga avinjinirim nannga yahandi. Nannga andihi kuku kru tititaya kiyihiyi, nannga titi mangiyihiyi ninjinirim nannga mingandi. ⁴⁶ Kru gavaman ndamarim timbahiris minamina hanjini, kru nuriñ minata maviñi tamandu hanjini ndaya maviñi tamandu. Harim nari, nuri andindu maña kru nariñ minata maviñi tamandu hanjini ndaya minata maviñi tamirimandira ha, nariñ Got muhim mangurimandi. ⁴⁷ Kru Gotin mangandu hanjini nurinandi ninusi ninuran ndaya avingivi ngundu. Harim nari, nuri andindu maña manandimara. Kru muniniñ ndahara avingivi ngumara. Kamata nuriñ tarativirata avi vana sikwi andirimandira. ⁴⁸ Narijandi Nava nuñandi pihuyi avinzi kwi kindi. Harim narindahara nu maña avinzi kwi kiyimara, vami.

6

Jisas kru muniniñ nguramarama vanarim ambavarami

¹ Jisas sihinda nimavami, Taminga nannga kindamara. Narijandi

5:38 Kis 21.24 nannga, Wkp 24.20 nannga, Lo 19.21 **5:39** Wkp 19.18 nannga, Ais 50.6 nannga, Lu 6.29 nannga, Jo 18.22-23 nannga, Ro 12.17-19 nannga, 1 Ko 6.7 nannga, 1 Pi 3.9 **5:40** 1 Ko 6.7 **5:42** Lo 15.8-10 nannga, Lu 6.30 nannga, 6.35 **5:43** Lo 23.6 nannga, Sng 41.10 **5:44** Kis 23.4-5 nannga, Lu 23.34 nannga, Si 7.60 nannga, Ro 12.14 nannga, 12.20 nannga, 1 Ko 4.12-13 nannga, 1 Pi 2.23 **5:45** Jop 25.3 nannga, Ef 5.1 **5:48** Wkp 11.44 nannga, 19.2 nannga, Lo 18.13 nannga, Lu 6.36 nannga, Kl 1.28 nannga, 1 Pi 1.15-16 **6:1** Mt 6.5 nannga, 6.16 nannga, 23.5

avi vana ha krunavundindu tamingangimbañi anditira mangamu. Kandihamatirimandira ha nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hamandu muhimimuhim mamini mandira. ² Kru muvira krunavundiñ kuyusihiritiriñ ariñandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata kru mumingañ simbiñ Got nañga kuyundavaravara taviyi nañga kindimbatiyi kaur timihiruta kasiramata undi. Kamatihahi kru kuyusihirandu hañiniñ sihindi undu. Kamata kru kandihaniniñ krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ timbahiris ngundu. Harim nuri andindu maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihaniniñindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ³ Krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ timbahiris nguta, kru muñiniñ mañamba. ⁴ Kamataharim sihisihim simbira andirimandira hañandihin sipiruta kiyimandi. Kamatira, Nava muhimimuhim sipirusipiru him ngandi hama, nu taya nariñ muhimimuhim ngurimandi, vami.

Jisas Got nañga kuyundavaravara vanarim ambami
(Luk 11.2-4)

⁵ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiñ kuyusihiritiriñ ariñandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata Got nañga kuyundavaravara taviyi nañga kindi hiñgiriñi tañguramandu. Kamata krunavundi ngimandiyu vata Got nañga kuyundavarambara kuyu piñgiriñgiriñ piritamandu. Harim nuri andindu maña nari mañandimara. Nariñ yi kandi ambin, kru kandihaniniñindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ⁶ Nandi Nava nu sipirusipiru upiyi kindi. Harim nu nañga kuyundavarim nandi kariharaha upiyi indihuta kindihariha yihita nu nañga kuyundavara. Kamatina ndahara nandi kuyu ha indarita nañ muhimimuhim ngurimandi. ⁷ Krunavundi muvundumuvundu niñiñ, Got ariñandi kuyu indarimandi vata Got nañga kuyundavarata kuyu piñgiriñdu. Harim nariñandi Nava Got nañga kuyundavarim, krunavundi muvundumuvundu kuyundavarata kuyu piñgiriñdu maña kuyu mambiñgirimara. ⁸ Nariñandi Nava Gotiñ muhimirim nda ambirim kwisi mikatikumbirahara ndahara ngandi. Kamataharim nuri andindu maña mañandimara. ⁹ Indarimara, nimavamba kuyundavaramara, Ariñandi yavandak nandi pihuyi kina, nandi ñimbi avinzi kwisikwi. ¹⁰ Krunavundi tihu nañga muyivindahara nandi tiwiyi kiyimu. Nandi pihuyi kindu hañiniñ na piritamandana vana taya miñahandandu. Krunavundi piri niñi ndahara na piritamandana vana taya miñahandamu. ¹¹ Kamata musi hivirim ariñ ñaña ngu. ¹² Ariñ kru muñiniñ ñamba vana andihu nuriñ kuñgi kuyivandariñ maña, ara nañ ñamba vana andindariñ hañandihinindu kuñgi kuyiva. ¹³ Na mitina ariñ Satan ñamba vana anditirim miñamingitima. Ara ñamba vana andirimitiriñ ariñ nguramina ñamba vana mañandim, vamba ambamara, vami. ¹⁴⁻¹⁵ Kamavata nuriñ ambami, Krunavundi muñiniñ ñamba vana anditu nuriñ kuñgi manguyivirimandira ha, nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama

6:3 Mt 25.37-40 **6:4** Mt 6.6 nañga, 6.18 **6:5** Mt 23.5 nañga, Mk 11.25 nañga, Lu 18.10-14
6:6 2 Kin 4.33 nañga, Mt 6.4 nañga, 6.18 **6:7** 1 Kin 18.26-29 nañga, Ais 1.15 **6:8** Mt 6.32
6:9 Lu 11.2-4 **6:10** Sng 103.19-21 nañga, Mt 7.21 nañga, 26.39 nañga, 26.42 nañga, Lu 11.2 nañga, 22.42 nañga, Si 21.14 **6:12** Mt 6.14-15 nañga, 18.21-35 **6:13** Mt 26.41 nañga, Lu 22.40 nañga, 22.46 nañga, Jo 17.15 nañga, 1 Ko 10.13 nañga, 2 Te 3.3 nañga, 2 Ti 4.18 nañga, Je 1.13 nañga, 2 Pi 2.9 **6:14-15** Mt 18.35 nañga, Mk 11.25-26 nañga, Ef 4.32 nañga, Kl 3.13 nañga, Je 2.13

ndahara nariņ kuņgi maņguyivirimandi. Hara krunavundiņ kuņgi kuyivirimandira ha, nariņandi Nava nuņandi pihuyi kiyi hama ndahara nariņ kuņgi kuyivirimandi, vami.

Jisas ñaña itihañaña vanarim ambami

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Kru muvira krunavundiņ kuyusihiritiriņ ariņandi ñimbi tihuyahirimandiyu vata andindu. Kamata krunavundirim niņiniņ ñaña itihañata kindayu virimandiyu vata kru kandihaniniņ kipumika ñambayi tihirandu. Hara nari ñaña itihañata ŋgata kru niņiniņ andindu maña kipumika ñambayi mandiharamara. Nariņ yi kandi ambin, kru kandihaniniņindu ñimbi krunavundi tihuyahirimandiyu. Hara Got mandihuyahirimandi. ¹⁷ Hara nari ñaña itihañata ŋgata, nariņandi kipumika ha ñimburimara. Kamata kwirandiyi taņgusiharahu kinza avi yivurahandi him mikuvu taņgusiharata ñaña maņitihañata kindimañandimara. ¹⁸ Kandihatira krunavundi nariņambirim niņiniņ ñaña maņitihañayu, vamba ambirimandiyu. Hara ñaña itihañandara ha, nariņandi Nava ŋgandi. Nu miņgiyamiņgiya muhimimuhim sipiruta kiyihiyi him ŋgandi. Kamatira Nava nariņ muhimimuhim kimbi ŋgurimandi, vami.

Avihimiņgim yivutihiruramarama vana

(Luk 12.33-34)

¹⁹ Jisas sihinda ambami, Nariņandi muhimimuhim avihimiņgim miņamiņa piri niņi mayivumiņgumara. Piri niņi akavativati tavihandu. Kamatihi ñaņgwi yivuta muhimimuhim ñambatindu. Kru kipa naņga haņiniņ ndahara tapa yivuvirihuta kipa miņandu. ²⁰ Hara nariņandi muhimimuhim avivi haņiniņ Gotindu pihuyi yivumiņgumara. Gotindu pihuyi akavativati mandavihandi. Kamatihi ñaņgwi mayivundi. Kru kipa naņga haņiniņ ndahara tapa yivuvirihuta kipa mamiņandu. ²¹ Nariņandi muhimimuhim avivi kiyimandi upi haņi, nariņandi indarimit handahara upi kandihaņi ndaya kiyimandi, vami.

Tamiņga niņandihin kwirandimbatindu siña

(Luk 11.34-36)

²² Jisas sihinda ambami, Tamiņga niņandihin kwirandimbat niņandihinindu siña, tamiņga nandi avindaya kiyimandi ha nandi kwirandi hambu ndahara sihananğa siñanzaņinzaņ ndirimandi. ²³ Hara tamiņga nandi ha ñambatirimandi ha, nandi kwirandi ha sihananğa kivimiņgwiirimandi. Kamataharim siña nandi kwirandi humba hambu kiyimandi ha kivimiņgwi, kivimiņgwi kandiha arutirimandi, vami.

Miņgiya miņgandaya arikimbatindu tiwiyi maņgiyih

(Luk 16.13)

²⁴ Jisas sihinda ambami, Simbirakara miņgiya miņgandaya, aru miku arikimbatindu tiwiyi maņgiyih. Muhamañ miņata maviņi tamata, muhamañ kutivu mandamahi. Naņga arikimbatindu kuyu maņindarihi. Kamataharim nari Gotindu tiwiyi, naņga timbahirisindu tiwiyi maņgiyhara, vami.

Jisas muhimimuhimirim indarihitihiiti vanarim ambami

(Luk 12.22-31)

6:16 Ais 58.5-9 **6:18** Mt 6.4-6 **6:19** 1 Ti 6.17 naņga, Hi 13.5 naņga, Je 5.2-3 **6:20** Mt 19.21 naņga, Lu 12.33-34 naņga, 18.22 naņga, Kl 3.1-2 naņga, 1 Ti 6.19 naņga, 1 Pi 1.4 **6:21** Lu 12.34
6:22 Lu 11.34-36 **6:24** Lu 16.13 naņga, Ga 1.10 naņga, 1 Ti 6.17 naņga, Je 4.4 naņga, 1 Jo 2.15

²⁵ Jisas sihinda nimavami, Kamataharim yi nariŋ ambin, nariŋandi kwirandi ha ñaña naŋga mikwiriŋ tarativirandi. Harim indarihithita mum ñata, mum kuvirimindaŋ. Kamata mikwiri paŋundu kwirandi yivupihavimindaŋ vamba maŋindarimara. ²⁶ Nari kava niŋiniŋ ŋgamara. Nuri ñaña maŋgurindu. Naŋga nuri ñaña kayivata taviyi mandamandu. Hara nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kindi hama ŋguhahi ñandu. Harim nari kavaŋi tarativirandara. ²⁷ Kru kira haŋindu muvat miŋga piri niŋi sihinda muhivivi simbiri avinzirisirivi kiyihiyi vanarim indarimitandi. Hara nuŋandi indarimit kandiha anditi arumari hirivi kiyihi vaha. Maniŋga nzikwisikwi. ²⁸ Kamataharim mumirim mikwiririm indarihithitindara. Sumi niŋiniŋ ŋgamara, nuri simbira tikatika mamindaŋ. Naŋga nuri mikwiri manzivirindu. ²⁹ Hara yi nariŋ ambin, kuha aru miku Solomon mikwiri avivi tamandi. Hara sumi niŋiniŋ Solomonindu mikwiri avivi kandihaniniŋ tarativirandu. ³⁰ Musi tipanzimasima niŋiniŋ kuyu. Hara amu kru tavihavarata ahumira aruyi kavari mandiyu. Tipa kanimata niŋiniŋ Got nuriŋ kanzi miŋayahuramandi. Kamataharim nimata nimbu ŋgamara. Got nariŋ ndahara kanzi miŋayahuramirirandi. Nari kru indarimaŋgaramaŋgara vana sukisimbiri naŋga ŋiniŋ. ³¹ Kamataharim indarihithita nimavata maŋambamara. Mum ñata mum kuvirimindaŋ. Naŋga muhimiyyi kwirandi yivupihavimindaŋ vata maŋambamara. ³² Gotiŋ maŋgandu haŋiniŋ muhimimuhim kaniniŋ sihananga ŋgimindaŋ vata puhirandu. Hara nariŋandi Nava nuŋandi pihuyi kiyi hama, muhimimuhimirim kirivitindara haŋiniŋ ŋgandi. ³³ Hara kimaŋgima him andirimandira ha nimata. Nari Gotindu tiwiyi taya kiyihiyirim indarimara. Kamata avi vana taya miŋahandamara. Kamatira nariŋ muhimimuhim kandihaniniŋ ndahara ŋgurimandi. ³⁴ Kamataharim muhimimuhim vana amu yivurahirimandirim maŋindarimitamara. Pimi amundu haŋandihin amu hivindu. Pimi musindu haŋandihin musi hivindu, vami.

7

Kru muŋiniŋindu vanarim maŋgatiŋgirumara (Luk 6.37-38 naŋga, 6.41-42)

¹ Jisas sihinda ambami, Nari kru muŋiniŋindu vana ŋgata ŋgatiŋgiruta ndaŋiniŋ ñamba ŋiniŋ vata maŋambamara. Kamavitira nariŋ Got sihwimaña musa andirimandi. ² Nari kru muŋiniŋ ŋgatiŋgirundara maña, Got ndahara nariŋ ŋgatiŋgurimandi. Kamata nuriŋ muhimimuhim musa andara maña, nariŋ ndahara kimbini andirimandi. ³ Mumindihi nasindu tamiŋga haŋi ayiwirsi sukuyipu ha ŋgata ambandana. Hara nandi tamiŋga haŋi ahuŋga aru haŋandihinirim maŋindarindana. ⁴ Nandi tamiŋga haŋi ahuŋga ha kitihiti, mumirim yasi nandi tamiŋga haŋi ayiwirsi ha tihuyikiritini vamba ambirimana. ⁵ Na kuyusihirimbihipiha miŋga. Ati ahuŋga nandi tamiŋgaŋi ha wisa miŋata kavara. Kamata tihiramaŋgarata sihinda nasindu tamiŋga haŋi ayiwirisuyipu kiyimandi haŋandihin ŋgamaŋgarata tihuyikira. ⁶ Muhimimuhim Gotirim yihiramandu haŋiniŋ miŋgata upiriŋ maŋgumara. Nariŋ

6:25 Sng 55.22 naŋga, Fl 4.6 naŋga, 1 Ti 6.6-8 naŋga, Hi 13.5 naŋga, 1 Pi 5.7 **6:26** Jop 38.41 naŋga, Sng 147.9 naŋga, Mt 10.29-31 naŋga, Lu 12.6-7 naŋga, 12.24 **6:29** 1 Kin 10.4-7 naŋga, 2 Sto 9.3-6 **6:32** Mt 6.8 **6:33** 1 Kin 3.13-14 naŋga, Sng 37.4 naŋga, 37.25 naŋga, Ro 14.17 **6:34** Kis 16.4 naŋga, 16.19 naŋga, Mt 6.11 **7:1** Lu 6.37 naŋga, Ro 2.1 naŋga, 1 Ko 4.3-5 naŋga, Je 4.11-12 **7:2** Mk 4.24 **7:3** Lu 6.41-42 **7:6** Mt 10.14

anğa kimiruramata situmandihî. Nanğa nariñandi minza avivi hañiniñ sambarim manğavaramara. Kamatiranda tandayi taya tanğumingutumandihî, vami.

Kitihuta miñimana

(Luk 11.9-13)

⁷ Jisas sihinda ambami, Got nanğa kuyundavarata nuñ kitiwitira nariñ muhimimuhim ngurimandi. Kamata muhimimuhim puhiravuhiraramata ngimandira. Kamata tavi kindiñari yivuyivuramitira nariñambirim Got kindiñari pihirimandi. ⁸ Harim kru Gotiñ kitihundu hañiniñ muhimimuhim miñandu. Kamata muhimimuhimirim puhiravuhiraramandu hañiniñ ngandu. Nanğa tavi kindiñari yivuyivuramandu hañiniñirim Got kindiñariha pihirindi. ⁹ Kira niñindu muvat miñgandu ñiñi, niñuvañ mavatimbarim kitiwiti niñuva nuñ timba nguhi vaha. Maniñganzikwi. ¹⁰ Nanğa nuñandi ñiñi niñuvañ asarim kitiwiti tau nguhi vaha. Maniñganzikwi. ¹¹ Niñuvanin nari ñamba vana sambî andara. Hara nariñandi ñiñisimiñ avihimiñgim ngurim mavindamandara. Kamataharim ngamara. Nariñandi Nava nuñandi pihuyi kiyi hama nanğa kuyundavaritira, muhimimuhim avihimiñgim ngurim kinziñizitirimandi. ¹² Muhimimuhim vana nariñ kru muñiniñ andimu vata piri tamirimandira ha, sihwimaña musa kru muñiniñ ndahara andimara. Kanimata vana niñandihin Gotindu tikatika kuyundu kuyu sapa. Nanğa kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñindu kuyuyindu kuyu sapa, vami.

Nari kindiñari kiñgıñayi indihumara

(Luk 13.24)

¹³ Jisas sihinda ambami, Nari kwimbisiki suksimbiri hañi umara. Pihu yiwarayiwara hañi uhuhundu kwimbi ha aru. Nanğa pihu kandihañi uhuhu kwimbi ha pati. Harim krunavundi sambî kwimbi kandihañi undu. ¹⁴ Hara pihu sihañgiyihiyindu kwimbisiki hañandihin sukisimbiri sikwi. Nanğa kwimbisiki kandihañi uhuhurim aviri tamahana. Kamataharim krunavundi miñgiyavativat taya kwimbisiki kandiha ngata kandihañi undu, vami.

Kuyusihiri nanğa niñiniñirim tamınga nanğa kindamara

(Luk 6.43-44 nanğa, 13.25-27)

¹⁵ Jisas sihinda nimavami, Kru muvira kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara niñiniñ vamba ambirimandiyu. Harim tamınga nanğa kindamara. Nuri kuyusihiranzira nariñ kuyu avivi ambavarimandiyu. Hara nariñandi indarimit hambu miñawinikwinitirim andirimandiyu. Kandihamata hañiniñ upiri sañara maña sipsip visa tariñguramata ariñi uta sipsip mu miñahandimindañ vata andindu. ¹⁶ Nuri andirimandiyu musa ha ngata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara niñiniñ vamba ambandu, vamba ambirimandira. Kru wain kiris miñirim siki punzi nanğañi uta

7:7 Jer 29.13-14 nanğa, Mk 11.24 nanğa, Lu 11.9-10 nanğa, Jo 14.13-14 nanğa, 15.7 nanğa, 15.16 nanğa, 16.23-24 nanğa, Je 1.5 nanğa, 1 Jo 3.22 **7:8** Snd 8.17 nanğa, Jer 29.12-13 nanğa, Lu 11.10 nanğa, Je 1.5 nanğa, 1 Jo 3.22-23 nanğa, 5.14-15 **7:9** Lu 11.11 **7:11** Lu 11.13 nanğa, Je 1.17 **7:12** Mt 22.39-40 nanğa, Lu 6.31 nanğa, Ro 13.8-10 nanğa, Ga 5.14 nanğa, 1 Ti 1.5 **7:13** Lu 13.24 nanğa, Jo 10.7-9 nanğa, Si 14.22 **7:15** Ese 22.27 nanğa, Mt 24.4 nanğa, 24.24 nanğa, Mk 13.22 nanğa, Lu 6.26 nanğa, Si 20.29 nanğa, 2 Pi 2.1 nanğa, 1 Jo 4.1 **7:16** Mt 7.20 nanğa, 12.33 nanğa, Lu 6.43-44 nanğa, Ga 5.19-22 nanğa, Je 3.12

mamiñandu, nannga kru ahu fik kiris miñirim tipa sihivi nanngañi uta mamiñandu. ¹⁷ Kamata maña sihanañga ahu avivi hañiniñ kandi avivi tamandu. Ahu ñamba hañiniñ kandi ñamba tamandu. ¹⁸ Ahu avi hañiniñ kandi ñamba mandamandu. Ahu ñamba hañiniñ kandi avi mandamandu. ¹⁹ Sihanañga ahu kandi avi mandamandu hañiniñ tahiravarandu. Kamata ahumirayi kavarahu tumbirundu. ²⁰ Kamataharim nuri andirimandiyu vana hambu taya ngata ambirimandira. Nuri kuyusihirata ara kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara ñiniñ vamba ambandu, vamba ambirimandira. ²¹ Krunavundi sambu sañinañga yan ambandu, Aru miñga, Aru miñga, vamba ambandu. Hara krunavundi kandihaniñ Gotindu tiwiyi manjiyimandiyu. Kru Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hamandu kuyu taya miñahandirimandi hama, Yavandakindu tiwiyi kiyimandi. ²² Got kuyu miñasirivirimandi hivi hañi, krunavundi sambu yambirim nimavamba ambirimandiyu. Aru miñga nandi ñimbiyi ara Gotindu kuyu miñata ambavarandariñ. Nannga nandi ñimbiyi taya ara sundi ñamba piñguvarata muhimimuhim nzihi sihirandariñ, vamba ambirimandiyu. ²³ Kamavitu kandihivi hañi nurin yi kuyu kimbañi ambiriman. Yi nariñ manjahandandin. Nari ñamba vana andindara. Harim yi kin niñi mikitamamara, vamba ambiriman, vami.

*Tavi arikita tihutihundu vana
(Luk 6.47-49)*

²⁴ Jisas sihinda ambami, Kru yandi kuyu indarita miñahandandi hama, kru indarimit avi nannga miñga nuñandi tavi timba himbañi tihundi maña miñga. ²⁵ Kumba kayivata miñguta timba parapara aru ha ngandi. Kamata timba himba hañi tavi tipi hañiniñ tararamandi. Kamataharim, kuku miñgata kukuwiri tanğundi, nannga wini tikatika pandi. Kamata miñañangirahi ndahara tavi kandiha mamiñgata yivundi. ²⁶ Hara kru yandi kuyu indarita mamiñahandandi hama, kru indarimit avi maniman miñga nuñandi tavi kasiyi tihundi maña miñga. ²⁷ Kamatihi wini pandi. Nannga kuku miñgandi. Kamata kukuwiri tanğuta tavi ha miñañangirahi sikwitaya miñgata yivundi, vami. ²⁸⁻²⁹ Jisas kandi kuyu niñiniñ, tikatika kuyundu mirimba nannga hañiniñ kuyu ngundu maña manğumi. Maniñga. Nurin kru ñimbi nannga hama kuyu ngumañandimi. Kamatihi krunavundiñ maviyahavarami.

8

*Jisas kru kandi lepra nannga miñgan miñavindamami
(Mak 1.40-44 nannga, Luk 5.12-14)*

¹ Jisas apu ha mitata miñguhi krunavundi sambu nu nannga umu.*
² Kamatihi kru kandi lepra nannga miñga Jisas kiyimiyi payimi. Kamata tanda mikwimikwinita ambami, Aru miñga. Nan piriti nda

7:17 Jer 11.19 **7:18** Lu 6.43 **7:19** Mt 3.10 nannga, Lu 3.9 nannga, Jo 15.2 nannga, 15.6 **7:20** Mt 12.33 **7:21** Hos 8.2 nannga, Mt 21.31 nannga, Lu 6.46 nannga, Si 19.13 nannga, Ro 2.13 nannga, Je 1.22 nannga, 1.25 **7:22** 1 Ko 13.2 **7:23** Sng 6.8 nannga, Mt 10.33 nannga, 13.41-42 nannga, 25.12 nannga, 25.41 nannga, Lu 13.25-27 nannga, 2 Ti 2.19 **7:24** Lu 6.47-48 **7:28-29** Mk 1.22 nannga, Lu 4.32 nannga, Jo 7.46 * **8:1** Kuyu Matyu 5.2yi kiyiha ngamara. **8:2** Mt 9.18 nannga, Mk 1.40-44 nannga, Lu 5.12-14 nannga, Si 10.25

yaŋ miŋavindamina Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñaŋirandihin, vami.*
³ Kamavahi Jisas kumandamata kru kandihamaŋ ambami, Yi pirikini. Harim na Gotindu tamiŋgañi himbañi ñaŋirandi, vami. Kamavahi sarirwayi ŋandi kandi lepra ha yiwarahi kru hama ñaŋirandimi.*
⁴ Kamata Jisas nuŋ karikarita ambami, Uta kru muminggaŋ naŋ yivurahi vana nirim maŋambavarahanda. Uta kwirandimbisa nandi ha Gotiŋ kiraŋiŋguhu hamaŋ isihurama. Kamata Mosesindu tikatika kuyu miŋahandata, Gotiŋ kiraŋiŋguhu him ŋgu. Kamatina Gotiŋ kiraŋiŋguhu hama kiraŋiŋgum. Kamatina kru muŋiniŋ ŋgata ambirimandiyu, Kandi lepra ha yiwari, vamba ambirimandiyu, vami.

Saŋganzarandu arumiku miŋga Jisasirim indarimaŋgarami
(Luk 7.1-10)

⁵ Jisas piŋu aru Kaperneam indihuhi Romindu 100 saŋganzarandu arumiku muhama pata Jisasiŋ ambasihiŋhita nimavami, ⁶ Aru miŋga, yandi simbirakara hama kandikimuhi kuma tanda kimuramata uhi kaŋinda aru kavuta taviyi karihata kiyi, vami. ⁷ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Uta miŋavindamitin avindirimandi, vami.* ⁸ Jisas kamavahi, saŋganzarandu arumiku hama ambami, Aru miŋga, yi avi miŋganzikwi ma, harim yandi taviyi maŋu. Hara, kuyu taya ambina simbirakara yandi hama avindimi. ⁹ Yi kanimavin ha nimata, yindahara kru ñimbi naŋga haŋiniŋ karatamahu nurinandi tiwiyi kindin. Yandi saŋganzara haŋiniŋ yandi tiwiyi kindu. Kamataharim muhamarim uhu vamba ambahin, undi. Pañi vamba ambahin, pandi. Ara yandi simbirakaraŋ uta kaŋgim simbira miŋa vamba ambahin, uta miŋandi, vami. ¹⁰ Kamavahi Jisas kuyu kandiha indarihi mavimbindirami. Kamata kru nu naŋga kindamu haŋiniŋirim ambami, Nariŋ yi kandi ambin, Israel hatindu kru muvatiŋ ŋgahin kru nimandu indarimaŋgaramaŋgara vana maña maŋgindi. ¹¹ Nariŋ yinda ambin, krunavundi sambi pirivisa ina yahayaha naŋga ina miŋgumiŋguvu mitata pata, Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. Kamata Abraham, Aisak, Jekop naŋga minzita ñirimandiyu. ¹² Hara krunavundi kuha nuŋandi tiwiyi kiyihiyi hañirim kiyimandiyu vata yihiramami haŋiniŋ, Got kavariŋ tapira kivimiŋgwi humba ndambu indihuta kiyimandiyu. Piŋu kivimiŋgwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami. ¹³ Kamata Jisas saŋganzarandu arumiku hamaŋ ambami, Tihunda uhu. Unana indarimitana vana ha yivuraham, vami. Kamatihi kandihirivi hañindaya saŋganzarandu aru miku hamandu simbirasara hama avindimi.

* **8:2** Juda hatindu tikatika kuyu ambami, Krunavundi kandi lepra naŋga haŋiniŋ Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñiŋi naŋga ŋiniŋ kindu. Ara ŋgahi kandi lepra ha yiwarahi uta kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ŋgandu. Kamatihi kiraŋiŋguhu haŋiniŋ ŋgahu kandi lepra ha siŋgundihi ambandu, Krunavundi niŋiniŋ Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñaŋira yivurahayu, vamba ambandu, vami. Wok Pris 13 naŋga 14yi ŋgamara. * **8:3** Juda hatindu tikatika kuyu muha ambami, Kandi lepra naŋga miŋgandu kwirandimbisayi timbusarata ndahara Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñiŋindirimana, vami. Jisas kru kandihamandu kwirandi hañi kuma tamami. Hara Jisas ñiŋi mandimi. Kru hamaŋ miŋavindamami. Kamatihi kandi lepra ha yiwarahi avindimi. **8:4** Wkp 14.1-32 naŋga, Mt 9.30 naŋga, Mk 5.43 naŋga, 7.36 naŋga, Lu 5.14 naŋga, 17.14 **8:5** Jo 4.47 * **8:7** Juda hati Gotindu tamiŋgaŋgimbañi ñiŋintiriŋjima vata krunzapa muŋiniŋindu taviyi maŋundu. Kandi kuyu niŋandihin Simbirasara 10.28yi kiyiha ŋgimandira. Hara Jisas kuyu kandihanaŋandihin miŋata maviñi mandamami. Yi Romindu kru hamandu taviyi urimani vata umi. **8:10** Mt 15.28 **8:11** Sng 107.3 naŋga, Lu 13.29 **8:12** Mt 13.42 naŋga, 21.43 naŋga, 22.13 naŋga, 25.30 naŋga, Lu 13.28 naŋga, 2 Pi 2.17 naŋga, Ju 1.13

Jisas Pita nimburi niñumindakij miñavindamami
(Mak 1.29-31 nanğa, Luk 4.38-39)

¹⁴ Jisas Pitandu taviyi indihuta ngahi Pita nimburi niñumindaki kandikimuhi nuñandi kwirandi ha ahupimbi maña kiyihi, karihata kiyimi. ¹⁵ Kamatihi, Jisas kandihanambindu kumañi miñasarahi sikwitaya avindimi. Kamata yahata Jisasirim ñaña siwitamami.

Jisas krunavundi sambı miñavindamami
(Mak 1.32-34 nanğa, Luk 4.40-41)

¹⁶ Kamata ina miñgurim andihitihı, krunavundi sambı sundi ñamba arıngumu hañiniñ timbuhavuta Jisas kiyimiyi payımu. Kamatihu, sundi ñamba hañiniñ ambahi krunavundi kandihanıñiniñ tihimitata umu. Kamata krunavundi sambı kandi nanğa hañiniñ miñavindamami. ¹⁷ Kanımata musa niñandihinirim, kuha Got ambahi kru Gotıdu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami, Muhimimuhim kandi arıñandini, nuñambi miñata piñguvarımandi, vami. Kamataharım Got ambami kuyu hañandihin Jisas andihı kandisikwisikwi yivurahami.

Jisas nuñandi vana miñahandahanda vanarım ambami
(Luk 9.57-60)

¹⁸ Jisas ngahi krunavundi sambı kiyimi hañi tihıruhu nuñandi simbirasarañ ambami, Nari nanğa indu timukari ndambu indiwimi, vami. ¹⁹ Kamavahi tıkatika kuyundu mirimba nanğa muhama pata Jisasıñ niñavamba ambami, Ahusiki, na mupihu mupihuyi unandahara, yi nananğa urımanı, vami. ²⁰ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Upiri sañarandu upi ha piñhumbañi kindi. Nanğa kava ndahara ñiñgi nanğa niñiñ. Hara Krundu Ñiñi hamandu karihaharıha upi mañgındi, vami. ²¹ Kamavahi simbirasara muhama Jisasıñ ambami, Aru miñga. Mitina uta yavandakıñ tuñgiñi tamitin wisa, vami. ²² Kamavahi nuñ Jisas ambami, Kru kimuhimu hañiniñ nuriñambıra tuñgiñi tamamı. Pata yi nanğa kindı, vami.

Jisas ambahi winiñgasa aru siñgundimi
(Mak 4.36-41 nanğa, Luk 8.22-25)

²³ Kamata Jisas kupik hañi minzihi, nuñandi simbirasara hañiniñ ndahara minzita, umu. ²⁴ Uta indu piñiñbiriñ kiyihuhu, wini aru pata ihimbirahi kuku kupik hañi indihuramata miña siñgirım andimi. Kamatihira Jisas akwarıhata kiyimi. ²⁵ Kamatihi Jisasıñ miñahimiruta ambamu, Aru miñga, kwimitiriñimandihı arıñ ngurama, vamu. ²⁶ Kamavahu Jisas ambami, Nari kru indarımangaramangara vana sukisimbiri nanğa niñiñ. Mumirim piñitura, vami. Kamavata yahata wini ha ambahımuhi wini ha siñgundihı, kuku sakiri handara mitami. ²⁷ Kamatihi indarihıtitita ambamu, Kru kanıma pamata miñga. Harım wini nuñandi kuyu indarihi, kuku aviñam kiyi, vamu.

Sundi ñamba piñguvaramı
(Mak 5.1-17 nanğa, Luk 8.26-37)

²⁸ Jisas uta indu Galili timukari, piñivisa piñu Gadara hati nduvu yivurahami. Kamatihi kru arikımbat sundi ñamba sambı arıngumu hañiniñ, kru kimuhuhu tamandu upi virañi kita pata nuñ ngamu. Arikımbat kandihanıñiniñ krunavundiñ yivuarandu. Harım kwimbi

8:14 Mk 1.29-34 nanğa, Lu 4.38-41 nanğa, 1 Ko 9.5 **8:16** Mk 1.32 nanğa, Lu 4.40-41 **8:17** Ais 53.4 nanğa, 1 Pi 2.24 **8:19** Lu 9.57-58 **8:20** 2 Ko 8.9 **8:21** 1 Kin 19.20 nanğa, Lu 9.59-60
8:24 Sng 4.8 **8:26** Sng 65.7 nanğa, 89.9 nanğa, 107.29 nanğa, Mt 14.31 nanğa, 16.8 **8:28** Mk 5.1-2 nanğa, Lu 8.26-27

kandihañi manjindandu. ²⁹ Arikimbat nimavamba avangaramu, Na Gotindu Nñi, ariñ pisingarimandi hivi ha kwisi. Hara ariñ pisingarim pana, vamu. ³⁰ Sambanzivi sambi kutañimari kiññigiñi, ñata kiyimu. ³¹ Harim sundi ñamba hañiniñ Jisasin añangarata nimavamu, Ariñ pingvarata ngata, mitina uta sambanzivi ndañiniñindu kwirandi humbañi miñguramim, vamu. ³² Kamavahu Jisas ambami, Umara, vami. Kamavahi sundi ñamba hañiniñ kru arikimbatin mitata uta sambanzivi hañiniñindu kwirandiñi indihuramamu. Kamatihi sambanzivi kandihaniñ sihananga tivaramata ñamba humba muyi miñgumu. Miñguta kuku ñata kimumbiramu. ³³ Kamatihi kru samba karatamandu hañiniñ ngata tivaramamu. Kamata pihu aru hañi yivurahata, krunavundiñ muhimimuhim yivurahamirim ambavaramu. Nanga, kru arikimbat sundi ñamba aringumu hañiniñ, Jisas sundi ñamba hañiniñ pingvarahi ngamurim ndahara ambavaramu. ³⁴ Kamatihi sihananga krunavundi pihu kandihani ngati Jisas kiyimiyi payimu. Pata Jisasiñ, añangaranga ariñandi pirivisa niñandihin mitata uhu vamba ambamu.

9

Jisas kru kuma tanda kimumi miñgan miñavindamami
(Mak 2.1-12 nanga, Luk 5.17-26)

¹ Kamata Jisas kupik muhañi minzita indu timukari anga indihuta, nuñandi pihuyi yivurahami.* ² Kamatihi kru mumiñga kuma tanda atinda kimumi miñgan, pinayi kavuta pata Jisas kiyimi arihañi tamahu karihata kiyimi. Kamatihi Jisas ngahi kru hañiniñ nuñirim indarimanngarahu ngata kandi nanga hamañ ambami, Yandi ñiñi tikatikata kiñi. Ñamba vanavana andindana hañiniñ kuñgi kuyivin, vami. ³ Kamavahi kru tikatika kuyundu mirimba nanga muvira yahata nuriñambi masamasa kuyundavarambara Jisasirim nimavamu, Kru nima Gotindu upi miñata kuyu kanimata ni ambi, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriñandi indarimit hambu ngata nimavami, Mumindihi indarimit ñamba hañiniñ nariñandi maviñi kiyi. ⁵ Yi kru nimarim nandi ñamba vanavana hañiniñ kuñgi kuyivin virim avirimandamahin. Nanga yahamirata kindavara virim ndahara avirimandamahin. ⁶ Nimata nimbu indarimara. Krundu Nñi hama piri niñi nu ñimbi nanga miñga. Kamataharim ñamba vanavanandu kuñgi kuyivahi, vami. Kamavata Jisas kru kuma tanda kimuhimu hamañ tihiratuta ngata ambami, Yahamirata nandi pina ha miñata nandi taviyi uhu, vami. ⁷ Kamavahi kru hama yahamirata nuñandi taviyi umi. ⁸ Kamatihi, kruñ Got tikatika nanga ñimbi ngumihaha ngata piñitumu. Kamata krunavundi Gotindu ñimbi tihuyahamu.

Jisas Matyuñ uraramami
(Mak 2.13-17 nanga, Luk 5.27-32)

⁹ Jisas uta kru mumiñgan ngami. Nuñandi ñimbi Matyu. Gavaman ndamarim timbahiris miñandu taviyi minzita kiyimi. Kamatihi Jisas nuñ ambami, Na yi nanga pañi, vami. Kamavahi Matyu yahamirata nu nanga umi. ¹⁰ Kamata muhiviyi, Jisas nanga nuñandi simbirasara

8:29 Mk 1.24 nanga, Lu 4.34 nanga, 4.41 * **9:1** Kandihirivi hañi Jisasindu pihu ha, pihu aru Kaperneam. Matyu 4.13yi ngamara. **9:2** Mt 8.10 nanga, Mk 2.3-5 nanga, Lu 5.18-20 **9:4** Sng 94.11 nanga, Mt 12.25 nanga, Lu 6.8 nanga, 9.47 nanga, Jo 2.25 **9:5** Mk 2.5 nanga, 2.9 nanga, Lu 5.20 nanga, 7.48 **9:6** Jo 5.8 nanga, 17.2 **9:10** Lu 15.1-2

hañiniñ, Matyundu taviyi kru gavaman ndamarim timbahiris miñamiña hañiniñ nañga, kru muvira ñamba vanavana andindu hañiniñ nañga kihiri minzita ñamu.* **11** Kamatihu Farisi hañiniñ ngata, Jisasindu simbirasarañ kitihuta nimavamu, Mumindihi kru gavaman ndamarim timbahiris miñamiña ndañiniñ, nañga kru muvira ñamba vanavana andindu ndañiniñ, siwimañamasa ndamata nariñandi ahusiki ndama nañga kihiri ñandu, vamu.* **12** Kamavahu Jisas indarita ambami, Kru kandi maniman hañiniñ uki kahahaha miñga kindiyi mañundu. Kru kandi nañga hañiniñ ndaya uki kahahaha miñga kindiyi undu. **13** Got ambami, Nari yañ sañinañga kirañingundararim pirimandamandin. Hara muñiniñ sihingamara vata piritamamañgarandin, vamba ambami, vami. Kamavata Jisas sihinda ambami, Harim nari uta kuyu kaniñandihinirim indarimitata ngamara. Yi tititaya kiyihiyi hañiniñ uraramirim mam-bayimin. Yi ñamba vanavana andindu hañiniñ uraramirim payimin, vami.

*Jisas ñaña itihañaña vanarim ambavarami
(Mak 2.18-22 nañga, Luk 5.33-39)*

14 Kanditiwimi hañi Jonindu simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ kitihuta nimavamu, Mumindihi ara nañga Farisi ñaña itihañahariñ nandi simbirasara hañiniñ ñaña mañitihañandu, vamu. **15** Kamavahu Jisas ambami, Kru muminga navundi uririm andindi. Kamata nuñandi kru mindu hañiniñ nañga kiyihahi nuñambirim indarihu mavindihi mañirihandu. Kiyihandata kru muñiniñ kru kandihamañ timbuta muvu undu. Kamatihu nuñandi kru mindu hañiniñ niñambirim indarihu mavindihi ñaña itihañandu. **16** Siwimañanda, kru muminga mikwiri kahi siñga miñata, kwirandi yivupihavihavi atindu sihirasihira hum-bañi yivuvihita manzivirindi. Kandihamata musa andita, kwirandi yivupihavihavi atindu ha ñimburindi. Kamatihu mikwiri kahi siñga kumba yivuvihita sivrindi hañandihin uta sukuyiputindi. Kamata mikwiri kahi siñga ha andihi kwirandi yivupihavihavi atindu ha sihirata kumba ha sihinda arutimañgarandi. **17** Kru muminga wain kahi ñandi meme visa atinduyi mañgapirandi. Kamatihu meme visa ha pirihuhi wain ha priyi miñgaramandi. Kamatihu meme visa handahara ñambatindi. Kamataharim wain kahi, meme visa kihiyi kapirandi. Kamatihu arikingim avindaya kindu.*

*Ñiji miñahimiruta muñambiñ miñavindamami
(Mak 5.22-43 nañga, Luk 8.41-56)*

* **9:10** Angwimikiyi niñandihin ninimbahandu taviyi sikwi ñata kiyimuvu avindamata mañambami. Kru sambu Matyundu taviyi vaha vamba indarimitamu. Kaniñandihin Mak 2.15yi ngamara. Hara kru muvira Jisasiñdu taviyi vamba indarimitamu. **9:11** Mt 11.19 nañga, Mk 2.16 nañga, Lu 5.30 nañga, 19.7 * **9:11** Farisi tikatika kuyu sambu miñahandandu. Kamataharim nimata indarindu. Kru tikatika kuyu kaniñiniñ mamihandandu hañiniñ ñamba vana andindu. Kamataharim nuri Gotindu tamingangimbañi ñiñi nañga kindu. Juda hati kru Rom hati nañga kindu hañiniñ Gotindu tamingangimbañi ñiñi nañga kindu. Nañga Juda hati kru Romindu gavaman ndamarim timbahiris miñandu hañiniñ ndahara Gotindu tamingangimbañi ñiñi nañga kindu. **9:12** Mk 2.17 nañga, Lu 5.31 **9:13** Hos 6.6 nañga, Mt 12.7 nañga, Mk 2.17 nañga, Lu 5.32 nañga, 1 Ti 1.15 **9:14** Lu 18.12 **9:15** Jo 3.29 * **9:17** Juda meme yivuta nuñandi pisa ha miñata sivrihu meme visa ha uta kuku tihitih vunggi aru maña yivurahahi wain kapirandu. Wain kahi meme visa kandihañi tamata mitahu kutamari kita uta wain avindita akindindi. Kandihirivi hañi wain ha kihata meme visa atindu paña hañandihin anditi kundirahi.

Jisas krunavundiŋ ŋgahi mavindimi

³⁵ Jisas pihu aruru naŋga pihu suksirambi sihananŋayi kindami. Kamata krunavundiŋ Got naŋga kuyundavaravara tavihumba nuriŋandiŋi nuriŋ ambaramami. Kamatindi kuyu avivi Gotindu tiwiŋi kiyihiyirim ambavarami. Kamatindi kru muhimimuhim kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamami. ³⁶ Kamata krunavundi sambi ŋgahi indarihu timindimindihi ŋamba sikwi kita sipsip kara manimani haŋiniŋ kindu maŋa kiyimu. Kamatihi nuŋ mavinzaŋinzaŋinidimi. ³⁷ Kamatihi Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Kivayi ŋaŋa sambi minditi. Hara krunavundi ŋaŋa yivutihiruramarama haŋiniŋ maŋgiyu. ³⁸ Kamataharim kiva niŋuva hama naŋga kuyundavarata kitihumara. Kamatira simbirasaraŋ simbiti uta nuŋandi ŋaŋa haŋiniŋ yivutihirumu, vami.

10

*12 simbirasara haŋiniŋindu ŋimbi
(Mak 3.13-19 naŋga, Luk 6.12-16)*

¹ Jisas nuŋandi 12 simbirasara haŋiniŋ ambahi payihu ambami, Yi nariŋ yihiramamin. Harim uta sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarata, krunavundi muhimimuhim kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamamara. ² Simbirasara kandihaŋiniŋindu ŋimbi haŋiniŋ nimata, kimangima hama Saimon, mu ŋimbi nuŋandi Pita, muhama niŋura Andru. Naŋga Jems Sebedi ŋaniŋ naŋga niŋura Jon. ³ Muhama Filip, muhama Bartolomyu, muhama Tomas, muhama Matyu. Kandihamana nu gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa miŋga. Muhama Jems, Alfius ŋaniŋ. Muhama Tadius. ⁴ Muhama Saimon, Selot vat miŋga, imbi hama Judas Iskariot. Kandihamana Jisasiŋ kru ŋamba ŋiniŋindu kumaŋi tamirimandi. Kamati nuŋ ŋamba taŋgurimandiŋu.

*Jisas 12 simbirasaraŋ simbira ŋgumi
(Mak 6.7-13 naŋga, Luk 9.1-5)*

⁵ Jisas kru 12 vat kandihaŋiniŋ simbita nimavami, Krunavundi muvundumuvundu kinduyi maŋumara. Samariandu pihu aruruyi ndahara maŋindihumara.* ⁶ Nari sipsip Israel hatindu atinda yiwaramu haŋiniŋ ndaya kinduyi umara. ⁷ Uta nimavamba ambavaramara, Gotindu tiwiŋi kiyihiyiha ariŋindi ha, vamba ambamara. ⁸ Uta kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamata, kru kimumu haŋiniŋ anditira aŋga yahamiramumu. Kamata kru kandi lepra naŋga haŋiniŋ anditira ŋaŋiraŋgiyimu. Kamata sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvaramara. Nariŋ simbira miŋamiŋarim yihiramamin vana niŋandihin mut miŋata mamariŋara. Nari saŋ miŋara. Harim nari uta krunavundiŋ ŋguramata, mut miŋamiŋarim maŋambamara. ⁹ Nariŋandi paŋaŋgarayi gol, timbahiris silva, naŋga kopa kimbarita maŋumara. ¹⁰ Uriŋ, nariŋandi paŋa, kwirandi yivupihavihavi arikita, tandambisa, naŋga makirutim mamariŋamara. Kru simbira miŋandi hamaŋ nuŋandi ŋaŋa ha ŋgundu. ¹¹ Pihu aru muyi vaha, mana suksimbiri muyi vaha indihuta, pihu kandihaŋi kru

9:35 Mt 4.23 naŋga, Mk 1.39 naŋga, Lu 4.44 **9:36** Nam 27.17 naŋga, 1 Kin 22.17 naŋga, 2 Sto 18.16 naŋga, Ese 34.5 naŋga, Sek 10.2 naŋga, Mt 14.14 naŋga, Mk 6.34 **9:37** Jo 4.35 **9:37** Lu 10.2 **10:1** Mt 9.35 naŋga, Mk 3.13-15 naŋga, 6.7 naŋga, Lu 9.1 **10:5** Si 13.46 * **10:5** Matyundu aŋgwimikiŋi kuyu kutanŋuta kumanziŋi timu tiŋgiruramata ambavarami haŋindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin Matyu 10.5-42ŋi kiyi. Jisasiŋdu simbirasara krunavundiŋ Gotindu kuyu ambavaririmitu nuriŋ muhimimuhim vana yivurahirimandirim ambami. **10:6** Jer 50.6 naŋga, Mt 15.24 **10:7** Mt 3.2 naŋga, 4.17 naŋga, Lu 10.9-11 **10:7** Lu 10.4-12 **10:9** Lu 10.4 **10:10** Nam 18.31 naŋga, Lu 10.7 naŋga, 1 Ko 9.14 naŋga, 1 Ti 5.18

avinzikwisikwi nanga tititaya kiyihiyi minganj ngamara. Kamata kru kandihama nangandaya kita uta pihu kandiha mitamara. ¹² Tavi muyi indihutangata, krunavundi tavi kandihaindu ninjirim kuyu avivi nguta ambamara. Gotindu maviñam nari nanga kiyim, vamba ambamara. ¹³ Kamatira tavi kandihaindu krunavundi narinjirim kinzikutungata, narinjandi kuyu avi ha anditi maviñamiñi kiyimandiyu. Ara narinjirim kinzhinzi manditungata, Gotinj kitiwitira maviñamiñi kiyihiyi vana ha nuri nanga manjyimandi. ¹⁴ Kamata kru muminga narinj tavi nuñandiyi timbuta manjitungata, nanga narinjandi kuyu manjindaritungata, tavi vaha, mana pihu aru kandiha mitata urim narinjandi tanda hañi ayiwirsi kiyimandi ha yivuvaramara. Kamatira kru pihu aru kandihaini ngati ngata ambirimandiyu, Ñamba vana andiharinj nimata vana ni andiyu vamba ambirimandiyu.* ¹⁵ Yi narinj kandi ambin, Got krunavundinj ngatinguriman vata yihiramami hiviyi hañi, krunavundi pihu kandihaini hati pimi kavirimandiyu. Kamatu Sodom nanga Gomora hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

*Muhimimuhim pimi vanavana yivurahimandi
(Mak 13.9-13 nanga, Luk 21.12-17)*

¹⁶ Jisas sihinda ambami, Ngara. Yi narinj sipsip maña simbihin upiri sanjara ñingini ura. Harim tau andindi maña andimara. Indarimanjaratara muhimimuhim vana ha andimara. Nanga kava umari andindu maña andimara. Ñamba vanavana anditirim manjindarimara. ¹⁷ Kruj ngamanjararamara. Narinj kru Juda hatindu kuyu minjasirivandu hanjinjindu kumañi tamimandiyu. Kamata Got nanga kuyundavaravara tavi nurinjandiyi narinj pingirawisirimandiyu. ¹⁸ Nari yandi simbirasara ninj. Harim narinj gavaman ndama nanga aru miku hanjinj kiyuyi timbuta urimandiyu. Kamatu yandi kuyu avivi kru aruru hanjinj nanga krunavundi muvundumuvundu hanjinj ndahara ambavaritira indarimandiyu. ¹⁹ Narinj kru ngatingirutingiru hama kiyiyi timbuta urimandiyu. Kamatu arinj ambitungata mumvamba ambavarimindanj, vata manjindarihithimara. Kanditwimi hañi narinjandi indarimit hambu, Got nuñambi ambavarititi ambavarimandira. ²⁰ Kuyu ambavarimandira ha narinjambi manjambavarimandira. Narinjandi Navandu Maviñinj narinj indarimit nguti ambavarimandira. ²¹ Kru ninjuranj vaha mana ninjusanj vaha ngatingiruta ambiti yivutatamirimandiyu. Siwimañanzihini nda ninjumanin yahata nurinjandi ninj andirimandiyu. Nurinjandi ninj hanjinj ndahara ninjum ninjukanj miku tamata, kru munjinj simbitu ninjum ninjukanj yivutatamirimandiyu. ²² Nari yandi ninj. Harim narinjambirim sihananja krunavundi kitiri ñimandiyu. Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahiti, Got nurinj anja minjimandi. ²³ Krunavundi pihu muyindu hanjinj narinj ñamba vana anditungata, tivaramata pihu muyi umara. Yi narinj kandi ambin, simbira narinjandi Israelindu pihu makamaka mamituramitiratira, Krundu Ñinj hama payimandi. ²⁴ Ninj nuñandi ahusikin mandarativirandi,

10:12 Lu 10.5-6 **10:14** Si 18.6 * **10:14** Kuyu siwimaña Mak 6.11yi nanga Simbirasara 13.51yi ngimandira. **10:15** Stt 19.24-28 nanga, Mt 11.24 nanga, Ju 1.7 **10:16** Lu 10.3 nanga, Jo 10.12 nanga, Si 20.29 nanga, Ro 16.19 nanga, 1 Ko 14.20 nanga, Ef 5.15 **10:17** Mt 24.9 **10:17** Mk 13.9-11 nanga, Lu 12.11-12 nanga, 21.12-15 **10:18** Si 25.23 nanga, 27.24 **10:19** Jo 14.26 nanga, 1 Ko 2.4 **10:21** Mai 7.6 nanga, Mt 10.35 nanga, Lu 21.16 **10:22** Mt 24.9 nanga, 24.13 nanga, Mk 13.13 nanga, Lu 21.17 nanga, Jo 15.18-21 **10:23** Mt 16.28 **10:24** Lu 6.40 nanga, Jo 13.16 nanga, 15.20

naŋga simbirakara hama nuŋandi aru miku hamaŋ tarativirata kimbañi maŋgindi. ²⁵ Ñiŋi nuŋandi ahusiki maña yivurahimandi hama, kamatanda kiyim. Naŋga simbirasara, nuŋandi aru miku hama maña kiyimandi hama, kamatanda kiyim. Tavi niŋuvarim Belsebul vamba ambandu. Harim ñiŋisim tavi kandihañi kindu haŋiŋiñ ñimbi ñamba sikwi ŋgumandiyu, vami.*

Kru Gotirimindaya piŋitumu

(Luk 12.2-7)

²⁶ Jisas sihinda ambami, Nariŋ kru kandihaŋiŋiñ ñamba vana andirimitu ndahara mambiŋitumara. Muhimimuhim tariŋguramata kindi haŋiŋiñ mamañi yivurahimandi. Kamati kuyu tariŋguramata kindi haŋiŋiñ ndahara sihanaŋga kru indarimandiyu. ²⁷ Nariŋ kuyu kiviŋi ambavaradin haŋiŋiñ, inahimur ambavaramara. Ara kuyu siwiña indarimandira haŋiŋiñ, uta tihirutihiru upiŋi kuyu kimbañi ambavaritira krunavundi indarimu. ²⁸ Kru piri niñindurim mambiŋitumara. Nariŋandi kwirandimbatu ha yivutatamirimandiyu, hara nariŋandi maviñiŋi ha mayivutatamirimandiyu. Gotirimindaya piŋitumara. Nu taya nariŋandi kwirandi naŋga maviñiŋi ha piŋingarata, ahutuvarandi heliŋi kavariŋimandi. ²⁹ Nari ŋgandara, kava arikita sukisirambi kru tuki tamŋgañi mut miŋandu. Hara nariŋandi Nava kava suksirambi kandihaŋiŋiñ karatamaŋgarandi. Harim, kava kandihañiŋiŋu muvat piriŋi mamŋgatayivum vitiŋgata, mamŋgata yiviriŋimandi. ³⁰ Naŋga, Got nariŋandi miku mini niŋiŋiñ minza minimini ŋgatiŋgiruta mitundi. ³¹ Nari Gotindu tamŋgañi aruŋiŋiñ nzikwi kindara, kava sukisirambiŋi tarativiramaŋgarandara. Kamataharim mambiŋitumara, vami.

Ara Jisasindu ñiŋgiñiŋdu ŋiŋiŋ vavarim siwimanziwima mandimi

(Luk 12.8-9)

³² Jisas sihinda ambami, Kru mumŋga krunavundiŋiŋiñ nimavamba ambiriŋimandi. Yi Jisasindu ñiŋgiñiŋdu miŋga vamba ambiriŋimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hamarim, kru nima yandi vamba ambiriŋiman. ³³ Ara kru mumŋga krunavundiŋiŋiñ, nimavamba ambiriŋimandi. Yi Jisasindu ñiŋgiñiŋdu miŋga ma vamba ambiriŋimandi. Kru kandihamarim, yindahara Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hamarim, kru nima yandi vamba ambiriŋiman, vami.

Krunavundi Jisasirimindaya mavi ndamamaŋgaramu

(Luk 12.51-53 naŋga, 14.26-27)

³⁴ Jisas sihinda ambami, Nari yambirim nimata maŋindarimitamara. Nu piri niñi saŋga kirahirim payimi vamba maŋindarimitamara. Yi saŋga kirahirim mambayimin. Yi tuki kuta miŋata payimin. ³⁵ Yi saŋga piruramirim payimin. Kru ñiŋi hama niŋuvarim miku tamiriŋimandi, navundi ñiŋi haŋambi niŋumirim miku tamiriŋimandi, nimbas niŋahiŋ miku tamiriŋimandi. ³⁶ Nuŋandi kru ñiŋi, navundi ñiŋi, nimburi, nimbas, nuriŋambi masamasa miku tamiriŋimandiyu. ³⁷ Kru niŋum navaŋ mavindamata, yaŋ mavimandamiriŋimandi hamarim,

10:25 Mt 9.34 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15 * **10:25** Belsebul ñimbi ni, Satanindu mu ñimbi. Matyu 12.22-28yi ndahara kiyi. **10:26** Mk 4.22 naŋga, Lu 8.17 **10:28** Ais 8.12-13 naŋga, Lu 12.4 naŋga, Je 4.12 naŋga, 1 Pi 3.14 **10:30** Lu 21.18 naŋga, Si 27.34 **10:31** Mt 6.26 naŋga, 12.12 **10:32** Lu 12.8 naŋga, Ro 10.9-10 naŋga, Sk 3.5 **10:33** Mk 8.38 naŋga, Lu 9.26 naŋga, 2 Ti 2.12 **10:34** Lu 12.49-53 **10:35** Mai 7.6 **10:36** Sng 41.9 naŋga, 55.13 **10:37** Lo 33.9 naŋga, Lu 14.26

yandiyindu vata maṅambiriman. Kru nuṅandi kru ñiṅi naṅga navundi ñiṅiṅ mavindamata, yaṅ mavimandamirimandi hamarim, yandiyindu vata maṅambiriman. ³⁸ Naṅga kru, nuṅandi ahuandi maña pimi kavuta yi naṅga maṅgindirimandi hamarim, yandiyindu vata maṅambiriman.* ³⁹ Kru yambira muhimimuhim vana anditin avindirimandi vamba ambirimandi hama, siṅgundirimandi. Ara yambirim indarita kwimirimandi hama, kimuta ndahara sihaṅgiyimandi, vami.

*Kru ṅguramirimandi hama muhimimuhim miṅimandi
(Mak 9.41)*

⁴⁰ Jisas sihinda ambami, Kru nariṅirim kinzihinziṅirimandi hama, yaṅirim kinzihinziṅirimandi. Ara kru yaṅirim kinzihinziṅirimandi hama, Gotirim kinzihinziṅirimandi. Got yaṅ simbihi payimin. ⁴¹ Hara, kru mumuṅga ambirimandi. Yi kru Gotindu kuyu miṅata ambavarandi miṅgaṅ ṅguramirim vamba ambirimandi. Kamavata kru kandihamaṅ nuṅandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihamatirimandi hama, kru Gotindu kuyu miṅata ambavarandu haṅiṅ miṅandu maña muhimimuhim avivi miṅimandi. Naṅga, kru mumuṅga ambirimandi. Yi kru tititaya kiyihiyi miṅgaṅ ṅguramirim vamba ambirimandi. Kamavata kru kandihamaṅ nuṅandi taviyi timbuta uta karatamirimandi. Kru kandihamatirimandi hama, kru tititaya kiyihiyi miṅga muhimimuhim avivi miṅandi maña, miṅimandi. ⁴² Kru mumuṅga ambirimandi. Yi kukumini Jisasindu simbirasara ñiṅgiṅindu ñimbi maniman muvatiṅ ṅguramirim vamba ambirimandi. Kamavata nuṅ ṅguramirimandi. Harim yi nariṅ kandi ambin, kru kandihamandu avihimimuhim ha manziṅgundirimandi, miṅimandi, vami.

Jisas nin ndimbanzikwi

11

(Sapta 11.1–16.20)

*Jon nuṅandi simbirasaraṅ simbihi Jisas kiyimiyi umu
(Luk 7.18-35)*

¹ Jisas nuṅandi simbirasara 12 vatiṅ ambaramata mituta, kandi pihu ha mitata pihu makamaka kandihanaṅ kindanṅinda krunavundiṅ ambaramarama, nuriṅ Gotindu kuyu ambavarami. ² Kamatihi Jon kru ñamba vana andihi tamandu upiyi kita, Kraisi muhimimuhim simbira miṅamindu kuyuhinzi indarimi. Kamata nuṅandi simbirasaraṅ ambami, Uta Jisasiṅ nimavamba kitihumara, ³ Jon ambi, Naṅinda vaha Got simbihi piri niṅi payimana, mana mumuṅgaṅ vaha tavirimindaṅ, vamba ambi, vamba ambamara, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas nuriṅ kimbi nimavami, Uta Joniṅ muhimimuhim vana indarira, naṅga ṅgara niṅiṅ ambavaramara. ⁵ Krunavundi tamuṅga ñumi haṅiṅ tihirañayu. Tanda ñamba haṅiṅ kindavarayu. Kandi lepra naṅga haṅiṅ ñaṅira

10:38 Mt 16.24 naṅga, Mk 8.34 naṅga, Lu 9.23 * **10:38** Krunavundi muvundumuvundu naṅga simbirasara saṅiṅiṅ ñamba vana andihu Rom hati ahuandiṅi taṅgiraramarasimu. Kamata kru kwimirimandi varasimu hama, nuṅambi nda ahuhirivi ha kavuta taṅgiraramarama upiyi urasimi. Jisas ahuandi kavuhavundu tih kuyu ṅguta ambami kaniṅandihin krunavundiṅ pimi kavuta kimuhimurim mambijitumara vata ambami. **10:39** Mt 16.25 naṅga, Mk 8.35 naṅga, Lu 9.24 naṅga, 17.33 naṅga, Jo 12.25 **10:40** Mk 9.37 naṅga, Lu 9.48 naṅga, 10.16 naṅga, Jo 13.20 **10:41** 1 Kin 17.10 naṅga, 2 Kin 4.8 **10:42** Mt 18.5-6 naṅga, 25.40 naṅga, Mk 9.41 naṅga, Hi 6.10 **11:2** Mt 14.3 **11:3** Mal 3.1

yivurahayu. Kinzihi ñamba hañiniñ kuyu indariyu. Nanga kru kimuhimu hañiniñ anga yahamirayu. Kamatihuhu krunavundi muhimimuhim maniman hañiniñ ndahara kuyu avi indariyu.* 6 Nanga kru yan ngitu nurinandi indarimanğaramanğara vana ha mamingata yivirimandi hañiniñ, kinzihinzitimu, vami. 7 Kamavahi Jonindu simbirasara hañiniñ indarita umu. Uhuhu Jisas krunavundiñ Jonirim ambami, Nari kru maniman upivu undara ha, wini pata kukimaka miña ñinjuñinju ndihi ngirim manundara. 8 Nanga, nu kwirandi yivupihavihavi kuta avivi hañiniñ tamata kiyihi ngirim manundara. Kru kwirandi yivupihavihavi kuta avivi ninin tamata kindu hañiniñ aru miku ndu taviyi kindu. 9 Hara nari undara ha, muhimimuhim kandihaniniñ ngirim manundara. Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara mumingañ ngirim undara. Nariñ yi kandi ambin, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara kandihama, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara sihananğañ tarativiramanğarahi. 10 Gotindu anğwimikiyi Jonirim ambami, Got ñinji nuñandiñ ambi, Nğana. Yi kru mumingañ simbitin kasiramata yandi kuyu ni miñata ambavarata, nambirim kwimbi miñasirivirimandi. Kamati na sihindi payimana, vamba ambi, vamba ambami. 11 Nariñ yi kandi ambin, Jon kukuyi miñanğiruhiru hama kru pirivisayi yivurahamu hañiniñ tarativirandi. Hara kru ñimbi manimani nzikwi Gotindu tiwiyi kiyimandi hama, Jonin tarativirimanğarimandi. 12 Jon kukuyi miñanğiruhiru hama Gotindu kuyu ambavarami hiriviyi nda kita, patavata tihu ndahara, kru sanğandu tikatika nanga hañiniñ, Gotindu tiwiyi kiyimindañ vata tikatikatindu. Kamatindi muvitamuvita sanğa kurihandu. Kamata krunavundi Gotindu tiwiyi kindu hañiniñ pimi aru ngundu.* 13 Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara hañiniñ, nanga tikatika kuyundu anğwimiki niñandihin, Gotindu kuyu ambavarahuhu Jon kuhirami. 14 Harim nari kuyu kaninandihin indarimindañ vatanğata indarimara. Gotindu anğwimikiyi ambami, Elaija payimandi, vamba ambami. Kanandihin Jonirim ambami. 15 Kru kinzihi nanga hama, kuyu niñandihin miñatamamanğarata indarim. 16 Krunavundi tihundu ninininiñdu vana hañiniñirim ambavaririm, tih kuyu pamatavu ambiriman. Nuri ñinji maña tihirutihiru upiyi minzita kindu. Kamata ñinji muvirarim nimavamba ambandu, 17 Ara piki timihiruhariñ nari manduturamara. Mavimavi sihipuri yivurin, hara nariñ mavindihi manirihara, vamba ambandu, vami. 18 Kamavata Jisas sihinda ambami, Jon pata kandiğandi mañata wain manğuvirandi, nanga ambandu, Sundi ñamba nu nanga kiyi, vamba ambandu. 19 Hara Krundu Nini hama pata, ñata kuvirandi. Kamatihi ambandu, Niñgamara, kru nima ñaña sambi ñata wain sambi kuvirandi. Nu kru gavaman ndamarim timbahiris miñandu, nanga kru ñamba vanavana andindu muvirandu nimbaha, vamba ambandu. Hara krunavundi Gotindu indarimit avi kanininiñ miñahandata simbira miñandu. Kamatihi krunavundi muvira nurinandi simbiravu taya ngandu. Kamatihi Gotindu

* **11:5** Kuha kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia ambami. Got Israel hatin nguramirimandi, vami. Kuyu kaninandihin, Aisaia 35.1-7yi nanga, 61.1-4yi kiyi. **11:6** Mt 13.57 nanga, 26.31 **11:7** Mt 3.5 **11:9** Lu 1.76 **11:10** Mal 3.1 nanga, Mk 1.2 nanga, Jo 3.28 **11:12** Lu 16.16 * **11:12** Grik kuyuyi kanininiñirim manambamanğarami. Kru muvira nurinandi indarimitiyi, tihu ambandu. Jisas ambami. Kru yanirim idarimanğarandu hañiniñ ambitin, Rom hati nanga kurihata nurin pingvarimandiyu. Kamata Gotindu kwimbi miñasirivitu muhimimuhim nuñandi tiwiyi kiyihiyi hañiniñ piri nifi yivurahimandi, vamba ambami, vandu. **11:14** Mal 4.5 nanga, Mt 17.10-13 nanga, Mk 9.11-13 **11:18** Mt 3.4 **11:19** Mt 9.10-14 nanga, Lu 7.35

indarimit avi ha mamañindindi, vami.

*Krunavundi mavi mañgimiruyu hañiniñ pimi kavirimandiyu
(Luk 10.13-15)*

²⁰ Pihu aruru muvirañi, Jisas muhimimuhim nzihi sambu sihirahira mavi mañgimirumu. Kamatihu kanditiwimi hañi krunavundi pihu aruru kandihanu hatiñ Jisas ambahimumbirami. ²¹ Kamata ambami, Pihu aruru Korasin nanga Betsaida hati nari pimi aru kavirimandira. Kru muminga uta pihu Tair nanga Saidon muhimimuhim nzihi yi sihirahin ngandara maña nu ndahara sihirahi. Kamati ngata, nuri atinda ñamba vanavana andindu hañiniñirim indariramata maviñgimiruhu. Kamata mikwiri kavita ahuyipuyi minzita kiyihu. ²² Kamataharim yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatinguriman vata yihiramami hiviñi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Tair nanga Saidon hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi. ²³ Kaperneam hati nari ambandara, Ariñ Got tihuyahiti nuñandi pihuyi yawimindañ, vamba ambandara, maninganzikwi. Hara nari kimuhimu ñiniñindu upiyi mingurimandira. Yi nari nanga kita muhimimuhim nzihi sihirahin ngandara maña kru muminga uta Sodom ndahara sihiriti, Sodom kiyihi wisa. ²⁴ Kamataharim yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatinguriman vata yihiramami hivi hañi, nari pimi kavirimandira ha, Sodom hati pimi kavirimandiyu ha tarativirimandi, vami.

*Nari yi kiyiman niñi pata avirikimumara
(Luk 10.21-22)*

²⁵ Kandihirivi hanu Jisas nimavami, Yava. Na ihumbisa nanga piri niñindu Aru minga. Yi nan kuyu avi ngwin, na muhimimuhim kandihaniniñ indarimit avi nanga mirimba nanga hañiniñirim sipiruramamana. Kamata kru nuriñambi tanguhu minguhi ñiñi maña kindu hañiniñ isihuramamana. ²⁶ Kandi yava, nambi piritamata kandihatimana, vami. ²⁷ Kamavata Jisas sihinda ambami, Muhimimuhim Yavandak yandi kumañi tamami. Kru muminga ndahara Ñiñi hamañ mañgandi. Niñuva nuñambi ngandi. Nanga, kru muminga Niñuvañ mañgandi. Niñi hama nuñambi ngandi. Nanga kru Niñuvañ isihuramahi ngandu hañiniñ ndaya Niñuvañ ngandu. ²⁸ Kru simbira tikatika minata pimi aru kavundara nari, sihanañga yi kiyiman niñi pata avirikimumara. ²⁹ Nari yan ngandara. Yi yambi tanguhin minguhi, maviñamiñi kindin. Kamataharim pata avirikimumara. Nari yandi vana ngata, yandi kuyundu tiwiyi kiyimara. Ahuhirivi bulmakau arikitandu pingwiñi pingirimandiyu vata tamandu maña yandi tiwiyi kiyimara. ³⁰ Ahuhirivi nariñandi pingwiñi tamin hañandihin, kavuhavurim aviri mandamirimandira. Nanga nariñ kavuhavu him ngundin ha pimi ma, vami.

12

*Avirikimumu Hiviñi simbirarim karikaritindu vanarim ambami
(Mak 2.23-28 nanga, Luk 6.1-5)*

11:21 Ais 23.1-18 nanga, Ese 26.1—28.26 nanga, Jol 3.4-8 nanga, Amo 1.9-10 nanga, Jna 3.6 nanga, Sek 9.2-4 **11:23** Stt 19.24-28 nanga, Ais 14.13-15 **11:24** Mt 10.15 nanga, Lu 10.12 **11:25** 1 Ko 1.26-29 **11:27** Mt 28.18 nanga, Jo 1.18 nanga, 3.35 nanga, 10.15 nanga, 17.2 nanga, Fl 2.9 **11:28** Jer 31.25 **11:29** Jer 6.16 nanga, Sek 9.9 nanga, Jo 13.15 nanga, Fl 2.5 nanga, 1 Jo 2.6 **11:30** 1 Jo 5.3

¹ Kamata Avirikimuhimu Hivi muyi, Jisas wit kiva itiniiti ni umi. Kamata nuhandi simbirasara hanjini avihathi, wit kiris hanjini minamina namu. ² Kamatihu Farisi hanjini ngata Jisasi nimavamu, Ninga, nimata vana nandi simbirasara njini andiyu njandihin, Avirikimuhimu Hiviyi andihu avimandi, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nuri kimbini nimavami, Kuha Devit nuhandi hati nanga aviharim ngata andimi vana ha nari ngatingiruta mambaha ngandara. ⁴ Devit Gotindu taviyi indihuta, mavatimba amuti ndu tak Gotindu tamingangimba ni kiyihi, Goti kirañinguhanjini tamahu mambani kindi. Kandihanandihin minjata nuhandi hati nanga namu. Mavatimba kandiha kru sanjini manarasimu, Goti kirañinguhanjini ndaya narasimu. Hara Devit nanga nuhandi hati namu. ⁵ Nanga, tikatika kuyundu angwimikiyi kindi hanandihin ngatingiruta mambaha ngandara. Avirikimuhimu Hiviyi ndahara Goti kirañinguhanjini taviyi Goti kirañinguhanjini simbira minandu. Hara nuri kuñgi mangahandi. ⁶ Harim nariyi ambin, kru ni ni kiyi minga Goti kirañinguhanjini tavi ha tarativiri. ⁷ Got ambami, nari yan sanjanga kirañingundararim pirimandamandin. Hara muñini sihingamara vata piritamamangarandin, vamba ambami. Harim kuyu kanandihindu kuyu sapa ha ngamangarandandi, kru pimi manimani njini njirim pimi manguhara. ⁸ Harim Krundu Niñi hama nuhandi Avirikimuhimu Hivi karatamandi, vami.

*Jisas kru kuma kimuhimu mingan minjavindamami
(Mak 3.1-6 nanga, Luk 6.6-11)*

⁹ Jisas kandi upi hanu mitata uta pihu muyi yivurahami. Kamata Got nanga kuyundavaravara tavi nurinandiyi indihumi. ¹⁰ Kandihani kru muminga kiyimi, kru kandihama kumamaka timu kimuhimu minga. Kru muvira kuyusihirata Jisasi nuhandi miku njini ndu kumangimba ni tamimandan vata kitihuta ambamu, Kru kandi nanga hanjini Avirikimuhimu Hiviyi minjavindahari vaha, mana mambaha minjavindahari, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas nuri ambami, Narinandi kru muminga nuhandi sipsip minzaminza nandi Avirikimuhimu Hiviyi kumani minguti pingiriti, yahahi. ¹² Hara kru sipsip maña him ma, sipsip kru tarativirangarandi. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi nanga hanjini minjavindahari, vami. ¹³ Kamavata kru kuma kimuhimu hama ambami, Kuma nandi ha titi tama, vahi, kuma nuhandi titi tamahi avindita kuma tamu maña kiyimi. ¹⁴ Kandihamatihini ngata, Farisi hanjini Got nanga kuyundavaravara tavi ha mitata uta tihirumu. Kamata kuyundavarata Jisasi yivutatamitirini kwimirimandi

12:1 Lo 23.25 nanga, Mk 2.23-28 nanga, Lu 6.1-5 **12:2** Kis 20.10 nanga, Mt 12.10 nanga, Lu 13.14 nanga, Jo 5.10 nanga, 7.23 *

12:2 Juda hatindu tikatika kuyuyi Avirikimuhimu Hiviyi simbira minjanimarim karikaritimi. Simbira minjanimarim tikatika kuyu nuri karikaritimi muha, naña minditini yivutihiruramarama simbira. Anga Minjamina, 34.21yi ngamara. Farisi ambamu, Simbirasara nandi njini tamahubirata tikatika kuyu kanandihin minjata kavayuyi, vamu.

12:3 Wkp 24.9 nanga, 1 Sml 21.1-6 **12:5** Nam 28.9-10 **12:6** Mt 12.41-42 nanga, Lu 11.31-32

12:7 Hos 6.6 nanga, Mt 9.13 **12:10** Lu 14.3 **12:11** Kis 23.4-5 nanga, Lo 22.4 nanga, Lu 14.5

12:14 Mt 26.4 nanga, 27.1 nanga, Mk 3.6 nanga, Lu 6.11 nanga, Jo 7.1 nanga, 7.19 nanga, 11.53

vata kindimbuhiramu.*

Jisas Gotindu simbirakara sikwi miŋga

¹⁵ Farisi haŋiniŋ Jisasirim mindahirahu ŋgami. Harim kandi pihu ha mitata umi. Uhihi krunavundi sambu kandi naŋga haŋiniŋ sihindu umu. Kamatihu krunavundi kandi naŋga haŋiniŋ sihananŋa miŋavindamami. ¹⁶ Kamata Jisas krunavundiŋ karikarita ambami, Uta yambirim kru muŋiniŋ maŋambavaramara, vami. ¹⁷ Jisas kandihamata vana andihi, Got ambahi kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami kuyu haŋandihin kandisikwisikwi yivurahami. Aisaia ambami, Got ambi, ¹⁸ Niŋandihin yandi simbirakara miŋga. Yi nuŋ yambi yihiramamin. Yi nuŋ mavindamamaŋgarandin, naŋga yandi mavimbu nuŋambirim kinzihinziŋimangari. Yandi Maviŋiŋi nu naŋga tamiman. Kamatin titi vanarimindaya krunavundi pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ ambavarimandi. ¹⁹ Nu krunavundiŋ ukari saŋganzaŋgandindi mambihuravirimandi. Naŋga kindimakamakayi taŋguramata ambavarititi krunavundi maŋindarimandiyu. ²⁰ Kuki tikatikama haŋandihin nu mamiharivirimandi. Naŋga umbi mandumaŋgarimandi ha mamihawimirimandi. Nu simbira miŋata anditi tititaya kiyihiyi vana ha ŋamba vanavana haŋiniŋ tarativirimandi. ²¹ Kamati krunavundi pirivisa muvundumuvundu haŋiniŋ, nuŋirim indarimaŋgarata ariŋ ŋguramirimandi vata tavirimandiyu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

Jisas Belsebul naŋga simbira miŋandi vamu

(Mak 3.20-30 naŋga, Luk 11.14-23 naŋga, 12.10)

²² Kandihirivi haŋi kru sundi ŋamba ariŋgumi miŋgan Jisas kiyimiyi miŋata payimu. Kru kandihama tamiŋga ŋumi naŋga kuyu maŋguyundavarandi miŋga. Kamatihu Jisas nuŋ miŋavindamahi, kandihama kuyundavarata tihiraŋami. ²³ Kamatihu krunavundi sihananŋa pindirata yahata ambamu, Kru nima Devit niŋuŋiŋgi vaha, vamu. ²⁴ Hara, Farisi haŋiniŋ kuyu kandiha indarita yahata ambamu, Kru nima, sundi ŋambandu aru miku Belsebulindu tikatikayi sundi ŋamba piŋguvarandi, vamu.* ²⁵ Hara Jisas nurinandi indarimit hambu ŋgami. Harim nurin nimavami, Pirivisa minzayindu ŋiniŋ sihirata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaniŋiŋ ŋambatihu. Pihu aru muyi hati vaha mana tavi minzayindu ŋiniŋ tamarahata arikinzapa kita kurihata, krunavundi kandihaniŋiŋ tikatika mandihu. ²⁶ Kamata maŋa, Satan yahata Sataniŋ piŋguvariti tamarahata arikinzapa kita kurihitu, Satanindu tikatikata nurin karatamatamandu maŋgiyimandi. ²⁷ Harim yaŋ Belsebul ŋguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarandintingata, narinandi hatin ninindaya ŋguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ piŋguvarandu. Harim nari ambara kuyu haŋinirim narinandi hati nariŋ ngatingurimandiyu. ²⁸ Hara, yaŋ Gotindu Maviŋiŋi ŋguramahi sundi ŋamba haŋiniŋ

* **12:14** Farisi, kru kandi naŋga haŋiniŋ miŋavindamatama vanarim simbira maŋa vamba indarimarasimu. Harim Avirikimuhimu Hiviyi kru kandi naŋga ŋiniŋ mamihavindamata simbira mamiharasimu. Hara Jisas kru kandi naŋga haŋiniŋ Avirikimuhimu Hiviyi miŋavindamarasimi. Kamatihu Farisindu mavimbu niŋambirim ŋambatirasimi. Harim nuŋ yivutatamimindaŋ vata kindimbuhiramu. Luk 13.14yi, naŋga Jon 5.16yi kita uta 18yi ŋgamara. **12:15** Mk 3.7-10 **12:16** Mt 8.4 naŋga, Mk 3.12 **12:18** Ais 42.1-4 naŋga, Mt 3.17 naŋga, 17.5 **12:22** Mt 9.32-33 **12:24** Mt 9.34 naŋga, 10.25 naŋga, Mk 3.22 naŋga, Lu 11.15 * **12:24** Belsebul ŋimbi ni Satanindu mu ŋimbi. **12:25** Mt 9.4 naŋga, Jo 2.25 naŋga, Sk 2.23 **12:28** Dan 2.44 naŋga, 7.14 naŋga, Lu 1.33 naŋga, 17.20-21 naŋga, Si 10.38 naŋga, 1 Jo 3.8

pinguvarandintingata, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha pata ara nannga kiyiha, vamba indarimara. ²⁹ Kru mumingga kru tikatika mingandu taviyi pamata indihuta nuñandi muhimimuhim miñahi. Kamatirim kru tikatika hamañ siki nannga simahahi wisa. Kamatanda kru kandihamandu taviyi muhimimuhim miñahi. ³⁰ Kru yan mindu mandamandi hama, yan miku tamandi. Ara kru yan nguramata krunavundiñ mayivutihiruramandi hama, pingubarahi sinunzingu undu. ³¹ Kamataharim nariñ yi ambin, krunavundi muhimimuhim ñamba vanavana andirimandiyu, nannga Gotiñ ambasuvirimandiyu hañiniñ, Got kuñgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñiniñ ambasuvirimandi hamandu kuñgi, Got mañguyivirimandi. ³² Kru mumingga Krundu Ñiniñ kuyu ñamba ambirimandi. Hara ñamba vana kandihaniñ Got kuñgi kuyivirimandi. Hara kru Gotindu Maviñiniñ kuyu ñamba ambirimandi hamandu ñamba vana hañandihin, tiñu nannga mutihu ndahara Got kuñgi mañguyivirimandi, vami.

*Ahu ñamba hañandihin kandi ñamba tamandi
(Luk 6.43-45)*

³³ Kamata Jisas ambami, Ahu avi hañandihin nuñandi kandi handahara avindirimandi. Ara ahu ñamba ha kandi nuñandi handahara avi mandirimandi. Kamataharim kru ndahara ñaña kandihambu ngangaramata ambandu, Ahu nda avi, nda ñamba, vamba ambandu. ³⁴ Nari kru ñamba, tau ñamba ñiniñ maña. Pamata kuyu avi ambavarimandira. Kru nuñandi maviñgukuyi muhimimuhim indarimit kindi hañiniñ ambavarandi. ³⁵ Kru avi hamandu indarimit avivi sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim avi vana taya andindi. Ara kru ñamba hamandu indarimit ñamba sambi nuñandi mavi humbavu kindi. Harim ñamba vana taya andindi. ³⁶ Hara yi nariñ ambin, Got krunavundiñ ngatingurimandi hivi hañi, krunavundi muhimimuhim kuyuhuyu kuyundavarandu hañiniñirim indariramarama ngatingurimandi. ³⁷ Harim nandi kuyuvu taya ngangaramata Got ambirimandi, Kru na ñamba miñga, na avi miñga vamba ambirimandi, vami.

*Kru muvira Jisasiñ muhim nzihi sihirasiharim kitihumu
(Mak 8.11-12 nannga, Luk 11.29-32)*

³⁸ Kru tikatika kuyundu mirimba nannga hañiniñ nannga Farisi muvira Jisasiñ nimavamu, Ahusiki, muhim nzihi sihirinana ngim vata piri kirin, vamu. ³⁹ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi ambami, Nimati hiriviyindu krunavundi ñamba ñiniñ. Harim Gotiñ ndaya maviñi mandamandu. Imutamut muhimimuhim nzihi ngimindañ vata añangarandu hara mañgimandiyu, maningga. Muhim nzihi sihirahi ngimaña ha, kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Jona sihirami handaya ngimandiyu. ⁴⁰ Jona asa arundu maviñgumbañi arikikwiri hivi kiyimi. Siwimañanda Krundu Ñiniñ hama ndahara arikikwiri hivi sava humbañi kiyimandi. * ⁴¹ Krunavundiñ Got ngatinguriman vata yihiramami hiviyi, Ninive

12:29 Ais 49.24 nannga, Lu 11.21-23 nannga, 1 Jo 4.4 **12:30** Mk 9.40 nannga, Lu 9.50 nannga, 11.23

12:31 Mk 3.28-29 nannga, Lu 12.10 nannga, Si 7.51 nannga, 1 Ti 1.13 nannga, Hi 6.4-6 nannga, 10.26 nannga, 1 Jo 5.16 **12:32** Mt 11.19 nannga, Lu 12.10 nannga, Jo 7.12 nannga, 7.52 nannga, 1 Ti 1.13

12:33 Mt 7.16-20 nannga, Lu 6.44 **12:34** Mt 3.7 nannga, 15.18 nannga, 23.22 nannga, Lu 3.7 nannga, 6.45 **12:38** Mt 16.1 nannga, Mk 8.11 nannga, Lu 11.16 nannga, Jo 6.30 nannga, 1 Ko 1.22 **12:39**

Mt 16.4 nannga, Mk 8.12 nannga, Lu 11.29-32 * **12:40** Jona 1.17yi ngamara. Kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara Jonandu angwimikiyi Jona uta pihu aru Ninive hati krunavundiñ Gotindu kuyu ambavarahi, nuñandi kuyu indarita maviñgimirumirim ambavarami. Jona 3.5yi ngamara.

12:41 Jna 3.5

hati krunavundi sihananga Gotindu tamiŋgañi ñamba vana andindurim taŋguramirimandiyu. Kamata nariŋandi tiwimiyi krunavundi ñamba vanavana andindurim kuyu kimbañi ambavarimandiyu. Ninive hati Jona ambavarahi ŋganga maviŋgimirumu. Hara kru muminga nari ñiŋgiñi kiyi miŋga, Jonaŋ tarativiri. ⁴² Krunavundiŋ Got ŋgatiŋgurimandi tiwimiyi, Navundi aru miku Sebandu haŋambi ndahara Gotindu tamiŋgañi taŋguramirimandi. Kamata krunavundi tihundu niŋiniŋindu ñamba vanavanarim kuyu kimbañi ambavarimandi. Navundi aru miku kandihamba, pirivisa niñindu mandambuyi kindi. Hara Solomon indarimit avivi nuŋandi ambavariti indaritin vata payimi. Hara kru muminga niñi kiyi miŋga Solomonin tarativiramangari, vami.

Sundi ñamba aŋga payimi
(Luk 11.24-26)

⁴³ Jisas sihinda ambami, Sundi ñamba kru mumingari mitata urimandi. Kamata kuku maniman upivu avirikimuhimu upi puhirata kindirimandi. Hara avirikimuhimu upi mangimandi. ⁴⁴ Kamata ambirimandi, Yi tavi kiyimin hañi aŋga uta kiyiman, vamba ambirimandi. Kamavata uta kiyimi tavi ha ŋgiti ikirañata kanzi miŋyahuramintu saŋgiyimandi. ⁴⁵ Kamati uta sundi ñamba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgipuramata vat ñamba vanandu supirisupiri haŋiniŋ timbuta pata indihuta tavi kandihani kiyimandiyu. Kru kandihama kuha ñamba kiyimi, hara tihu ñambatimangarimandi. Krunavundi tihundu niŋiniŋ siwimañanzihhi yivurahimandi, vami.

Nininin Jisas niŋum naŋga niŋuranava
(Mak 3.31-35 naŋga, Luk 8.19-21)

⁴⁶ Jisas krunavundiŋ kuyu ŋguhihi niŋum naŋga niŋuratakiña pata Jisas naŋga kuyundavarimindaŋ vata tapirañi kiyimu. ⁴⁷ Kuyundavarahihi, kru muminga pata ambami, Namaka naŋga naratakiña nananga kuyundavarimindaŋ vata pata tapiravu nda kuyu, vami.* ⁴⁸ Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Yamaka naŋga yaratakiña kandihaniŋ nininin, vami. ⁴⁹ Kamavata nuŋandi simbirasaraŋ isihuramata ambami, Ngamara, niŋiniŋ ndihi yandi yamaka naŋga yaratakiña. ⁵⁰ Krunavundi Yavandak nuŋandi pihuyi kindi hamandu vana taya miŋahandahandarim pirikindu haŋiniŋ ndaya, yandi yamaka, yarimandakiña naŋga yaratakiña, vami.

13

Wit kiris ndu tihhi kuyu
(Mak 4.1-9 naŋga, Luk 8.4-8)

¹ Kandihivi hañindaya Jisas tavihumba hambu mitata tapirañi pindihata uta indu aru hañindu tiyiyi minzita kiyimi. ² Kamatihi krunavundi sambu nu kiyimi hañi payihu, kupik hañi yahuta minzimi. Kamatihi krunavundi sihananga indu tivi hambu taŋguvatamu. ³ Kamatihi Jisas nuriŋ tihhi kuyu sambu ambavarata, nimavami, Indarimara. Kru muminga

12:42 1 Kin 10.1-10 naŋga, 2 Sto 9.1-12 naŋga, Mt 12.6 **12:43** Jop 1.7 naŋga, Lu 11.24 naŋga, 1 Pi 5.8 **12:45** Hi 6.4 naŋga, 2 Pi 2.20-22 **12:46** Mt 13.55 naŋga, Mk 3.31 naŋga, Jo 2.12 naŋga, Si 1.14 * **12:47** Kru mirimba naŋga muvira ambandu. Kuyu Matyu 12.47yi kiyi niŋandihin Matyu nuŋambi mayihimbivirami. Kru muminga kuyu Mak 3.32yi naŋga Luk 8.20yi kiyi haŋiniŋ ŋgata, kuyu siwimañara kiyim vata, kuyu Matyu 12.47yi kiyi niŋandihin sihindivura yihimbivirami, vandu. **12:50** Jo 15.14 naŋga, Ro 8.29 naŋga, Ga 5.6 naŋga, 6.15 naŋga, Kl 3.11 naŋga, Hi 2.11 **13:2** Lu 5.1-3

wit kiris kivayi sisiviriman vata umi.* ⁴ Kamata kiva hañi sisivata uhihi muvira kindimbatiyi miŋgaramahu kava pata ñamu. ⁵ Muvira piri timba naŋga virañi miŋgaramamu. Piri kandihanju simbiyi simbiyi kiri hambu timba naŋga. Kamataharim wit kiris kandihanjinij piri kandihanju miŋgaramata sariwayi timiravaramu. ⁶ Hara kundur ha kavarahi piri humbañi mamingumi. Harim ina kirahimuhi sahata kimumbiramu. ⁷ Ara wit kiris muvira siki punzimbunzi ñiŋgiñi miŋgaramamu. Kamatihu siki punzi naŋga hañinij timirata wit hañinij tariŋgumu. ⁸ Hara wit kiris muvira piri aviyi miŋgaramata timirata kandi tamamu. Muvira 100, muvira 60, muvira 30 tindi tamamu. ⁹ Kru kinzihi naŋga hama, kuyu niŋandihin miŋatamamaŋgarata indarim, vami.

*Jisas tih kuyuyi taya ambavarami
(Mak 4.10-12 naŋga, Luk 8.9-10)*

¹⁰ Kiyihandata Jisasindu simbirasara pata nuŋ nimavamba kitihumu, Mumindihi krunavundiŋ tih kuyuyi taya ambavarandana, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Nariŋ Got anditi muhimimuhim nuŋandi tiwiyi kiyihiyi hañindu kuyu sapa sipiruta kindi ha ŋgimandira. Hara krunavundi maŋgimandiyu. ¹² Kru mumingandu kandihamata him muhimimuhim kiyimandi hañi nuŋ Got sihinda muvira ŋgurimandi. Kamati nuŋandi muhimimuhim sambu kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim maŋgiyimandi ha, muhimimuhim miŋahandata kiyimandiyipu ha Got piŋguvarata mitirimandi. ¹³ Kanimata sapayirim nuriŋ tih kuyu ŋgundin. Nuriŋandi tamingangiris ha tihirañandi, hara muhim maŋgimandiyu. Miŋatamandu hara, kuyu mu maŋindarimandiyu, kamatu nuriŋandi mirimba vu mandaruvihirimandi. ¹⁴⁻¹⁵ Krunavundi kanimata niŋiniŋirim ndihi Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Aisaia ambami, Got ambi, Kuyu sambu ñimbiri indarimandira. Hara kuyu sapavu maŋgimandira. Muhiminda ŋgimindaŋ vata sambu ñimbiri tihiraramirimandira, hara maŋgiyimandira. Krunavundi kandaŋiniŋindu mavi humba hambu tikatikatimi. Kamatihu nuriŋandi kinzihi hañinij kuyu avi indaritaririm yakwirivarandu. Nuriŋandi tamingangirisi ha miŋayihindu. Kamataharim nuriŋandi taminga ha muhim maŋgimandi. Kamati nuriŋandi kinzihi ha muhim kuyu maŋindariti, nuriŋandi mavi hmbavu kuyu sapa ha maŋgimandi. Kandihamata vana maŋandita, maviŋgimiruta yi kiniyi patu nuriŋ miŋavindamahin, vamba ambi, vamba ambami. Aisaia ambami kuyu ha kandisikwisikwi yivurahi. ¹⁶ Nari kuyu indarindara, naŋga muhimimuhim ŋgandara. Harim nari kinzihinzitimara. ¹⁷ Yi nariŋ kandi ambin, kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara naŋga kru tititaya kiyihiyi hañinij sambu muhimimuhim tihu ŋgara niŋiniŋ ŋgimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋgamu. Naŋga kuyu indarindara niŋiniŋ indarimindaŋ vata piritamamaŋgaramu, hara maŋindarimu, vami.

*Wit kirisindu tih kuyundu kuyu sapa
(Mak 4.13-20 naŋga, Luk 8.11-15)*

* **13:3** Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tiŋgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin 13.3yi kita uta 52yi tih kuyu sambu Gotindu tiwiyi kiyihiyirim ambami. **13:12** Mt 25.29 naŋga, Mk 4.25 naŋga, Lu 8.18 naŋga, 19.26 **13:13** Lo 29.4 **13:14-15** Ais 6.9-10 naŋga, Mk 4.12 naŋga, Jo 12.40 naŋga, Si 28.26-27 naŋga, Hi 5.11 **13:16** Lu 10.23-24 naŋga, Jo 8.56 naŋga, Hi 11.13 naŋga, 1 Pi 1.10-12

¹⁸ Jisas sihinda ambami, Kru muminga kivayi wit kiris kavaramindu tih kuyu hañindu kuyu sapa ambitin indarimara. ¹⁹ Wit kiris kwimbiyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu tiwiyi kiyihiyindu kuyu avivi indarindi. Hara nuñandi sapavu manğandi. Kamatihu Satan nu kindiyi pata sarıwayınandi kuyu Got nuñandi mavingukuyi kurindi hañinın pıngıvarandı. ²⁰⁻²¹ Ara wit kiris piri simbiyi simbiyi kirıvu timba naña vırañi mingaramata sarıwayınandi timiravarami maña handa, kru Gotindu kuyu avivi sarıwayınandi indarita kinzihinzitindi. Hara nuñandi indarimanğaramanğara vana ha wit kiris kundur manıman maña, harım nuñandi indarimanğamanğara vana ha pakanda kindi. Gotindu kuyu avivi indarita kinzihinzitindi. Hara kru nuñandi indarimanğaramanğara vana hañandihinirim pimi nguhu, nuñandi indarimanğaramanğara vana ha mingata yivundi. ²² Ara wit kiris muvıra siki punzimbunzi ñıngiñi mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarindu. Hara piri niñindu himirim timutimutindi, naña timbahiris sambı minatıhiruramaramarım indarindi. Kamatihu kandi vana hañinın Gotindu kuyu hañinın yivutarınguhi kandımandamandı. ²³ Hara wit kiris piri aviyi mingaramamu maña handa, kru Gotindu kuyu avivi indarita sapavu ngamanğarandı. Kamata 30 kiris, 60 kiris, 100 kiris tindi kandi tamandı, vami.

Tıpa ñamba kivayi timiravaramindu tih kuyu

²⁴ Jisas nurın tih kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru muminga nuñandi kivayi wit kiris avi hañinın kavarami maña. ²⁵ Hara krunavundi karıhahuhu kru hamandu miku minga pata tıpa ñambandu kiris wit avi ñıngi hañi kavarama umi. ²⁶ Kamatihu kiyıhandata wit hañinın aruta kandi tamirim andıhi ngahura tıpa ñamba hañinın ndahara kandi tamirim kiyimi. ²⁷ Kamatihu simbirasara hañinın uta kiva niñuva hamañ nimavamba ambamu, Aru minga, ara wit kiris taya vaha nandi kiva niñi kavaramana vamba indarındarın. Hara mumındıhi tıpa ñamba nda naña timiri, vamba ambamu. ²⁸ Kamavahu nurın ambami, Miku hirı muminga kandi musa ha andisimi, vamba ambami. Kamavahi ambamu, Nginanğata uta tıpa ñamba ha kumbiravarım, vamba ambamu. ²⁹ Kamavahura nurın ambami, Kitiranğitiranğwısa. Tıpa ñamba hañinın kumbiravarambara wit avi hañinın naña kumbiravarıtıramandıhi. ³⁰ Kamata mandıta mitıra arıkita kihirihiri arutimu. Kamatu tahıratahıra tiwimi kru simbıra minımandıyu hañinınirim ambirıman, Tıpa ñamba hañinın wısa tahırindahıra kiti kahañgaha ahuyi kirahirarım tamamara. Kamata wit avi hañinın yivutihiruramata huyımandavi yandıyi tamamamara, vamba ambami, vami.

Mastet kirisindu tih kuyu

(Mak 4.30-32 naña, Luk 13.18-19)

³¹ Jisas nurın tih kuyu muñandihin nimavamba ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha sahi mastetindu kiris maña. Kru muminga mastet kiris ha minata nuñandi kivayi sisivami. ³² Mastetindu kiris ha sahi muvirandu maña ma. Sukıhıris sirambi, hara timirata arutindi ha sahi muviranğ taratıvirata ahu maña arutindi. Kamatihu kava pata nuñandi maka hañi ñıngi tihundu, vami.

*Yisindu t̄hi kuyu
(Luk 13.20-21)*

³³ Jisas nuriŋ sihinda t̄hi kuyu muŋandi nimavamba ambami. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha yis maña. Navundi muŋambi wit sambi miŋata yis naŋga tarayiwara ta mahi kihata siŋgi ha naŋga kihirihiritindi, vami.

*Jisas t̄hi kuyuyi taya ambavarami
(Mak 4.33-34)*

³⁴ Jisas sihanaŋga kuyu krunavundiŋ ambavarami niŋiniŋ, t̄hi kuyuyi taya ambavarami. Miŋamamañi ndamata maŋambavarami. ³⁵ Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara mumuŋgandu mikatimbayi Got nimavamba ambami, Muhimimuhim piri niñi yivurahami hirivi hañinda kita patavata tihundu takuk niñi, muhimimuhim sipiruta kindi ha yi t̄hi kuyuyi taya ambavariman, vamba ambami. Kamavami kuyu ha Jisas andihi kandisikwisikwi yivurahami.

T̄ipa ñambandu t̄hi kuyundu kuyu sapa

³⁶ Jisas krunavundiŋ mitata tavi humbañi indihuhi nuŋandi simbirasara haŋiniŋ nu kiyimiyi pata nimavamba kitihumu, T̄ipa ñamba kivayi yaharamami hañindu kuyu sapa ha ambina ŋgahariŋ vaha, vamu. ³⁷ Kamavahu Jisas nuriŋ ambami, Kru wit kiris avi kavarami hama Krundu Ñiŋi. ³⁸ Ara kiva ha piri niŋandihin. Ara wit kiris avi haŋiniŋ krunavundi Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋiniŋ. Ara t̄ipa ñamba haŋiniŋ, kaŋiniŋ krunavundi Satanindu. ³⁹ Kru miku miŋga t̄ipa ñamba kavarami hama Satan. Ara wit tahiratahira tiwimi haŋandihin piri niŋandihindu imbihivi. Ara simbirasara wit tahiratahira haŋiniŋ Gotindu kutikara. ⁴⁰ Kru t̄ipa ñamba kumbirata kiramumu maña ha, piri niñindu imbihiviyi andirimandiyu. ⁴¹ Krundu Ñiŋi hama nuŋandi kutikara haŋiniŋ simbiti payimandiyu. Kamati muhimimuhim andihi krunavundindu indarimaŋgaramaŋgara vana ñambatindi haŋiniŋ naŋga, kru sihanaŋga ñamba vana andindu haŋiniŋ, piŋguvarimandiyu. ⁴² Kamata kavariŋ ahumira aruyi urimandiyu. Ahutuŋgi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu. ⁴³ Kanditiwimi hañi krunavundi tititaya kiyihiyi haŋiniŋ, nuriŋandi Niŋuvandu tiwiyi kiyihiyi hañi ina timirata siñandindi maña siñandirimandiyu. Kru kinzihi naŋga hama, kuyu niŋandihin miŋatamamaŋgarata indarim, vami.

T̄imbahiris tupi piri humbañi sipiruta kindindu t̄hi kuyu

⁴⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha timbahiris tupi kiva itiñi piri kayivata sipirumu maña ŋandi. Kamati kru mumuŋga ŋgata sihinda sipirumi. Kamata kinzihiŋzita uta nuŋandi muhimimuhim ambahi mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta kiva kandiha mut miŋami, vami.

Wiriri avinziŋwi ŋandindu t̄hi kuyu

⁴⁵ Jisas sihinda t̄hi kuyu muŋandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, kru timbahirisindu ariku miŋga wiriri avirim puhirata kindimañandimi. ⁴⁶ Kamata wiriri muŋandi ŋgahi avinziŋwisikwi t̄hi, uta ambahi muhimimuhim nuŋandiha mut miŋahu timbahiris ha miŋata uta wiriri avinziŋwi kandiha mut miŋami, vami.

Kamahayindu t̄hi kuyu

13:35 Sng 78.2 **13:38** 1 Ko 3.9 **13:40** Mt 7.16 naŋga, Jo 15.6 **13:41** Mt 24.31 naŋga, 25.31-46 naŋga, Mk 13.27 **13:42** Mt 8.12 **13:43** Dan 12.3 naŋga, 1 Ko 15.42 naŋga, 15.53 naŋga, 15.58 **13:44** Ais 55.1 naŋga, Mt 19.29 naŋga, Lu 14.33 naŋga, Fl 3.7-8 naŋga, Sk 3.18
13:46 Snd 2.4 naŋga, 3.14-15 naŋga, 8.10 naŋga, 8.19

⁴⁷ Jisas sihinda tih kuyu muṅandi ambata nimavami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kamahayi indu muyi kavarahu miṅguhi muhimimuhim asa miṅandu maña. ⁴⁸ Kamahayi ha yavurihi piṅgirita pata tiṅgivu tamamu. Kamata minizita itihata asa avivi haṅiniṅ maki isi muyi tamata, asa ñamba haṅiniṅ kahuvaramu. ⁴⁹ Piri niñindu imbihiviyi ndahara siwimañanda andirimandiyu. Gotindu kutikara pata, kru ñamba ṅiniṅ kru tititaya kiyihiyi ṅiṅgi hañi kiyimandiyu haṅiniṅ miṅimandiyu. ⁵⁰ Kamata kavarithu ahumira aruyi urimandiyu. Kamata ahutuṅgi aruyi kavarithu irihariha mika satipirimandiyu, vami. ⁵¹ Kamavata Jisas simbirasara haṅiniṅ kitihuta nimavami, Kuyu sihanaṅga kaniṅiniṅindu kuyu sapa ṅandara vaha, vami. Kamavahi ambamu, Ṅandariṅ, vamu. ⁵² Kamavahu nurin ambami, Tikatika kuyundu mirimba naṅga haṅiniṅ tikatika kuyu ṅandu. Kamataharim Gotindu tiwiyi kiyihiyiṅdu kuyu sapa handahara ṅandu. Nuri tavi aru muṅandihinindu niṅuva maña. Tavihumba hañindu muhambu indihuta muhimimuhim nuṅandi avivi kuhandu naṅga kihi yavurita kindi haṅiniṅ, sihanaṅga miṅaramahi tapirañi pindihami, vami.

Nasaret hati Jisasin kutivu tamamu

(Mak 6.1-6 naṅga, Luk 4.16-30)

⁵³⁻⁵⁴ Jisas tih kuyu kaniṅiniṅ ambavarata mituta pihu kandihama mitata nuṅandi pihuyi umi. Uta Got naṅga kuyundavaravara tavi nurinandiyi indihuta, krunavundiṅ Gotindu kuyu ambavarami. Kamatihi krunavundi sihanaṅga nuṅandi kuyu ha indarihu mavi yahavarahi nimavamu, Kru kanima indarimit avi naṅga muhim nzih sihirandi vana niṅandihin paṅundu miṅami. ⁵⁵ Ara ṅandariṅ, kru nima niṅuva tavi tihutih miṅga. Niṅum Maria, niṅuranava, Jems, Josep, Saimon naṅga Judas. ⁵⁶ Naṅga niṅurimaṅgati sihanaṅga kihiri kirin. Kru kanima tikatika naṅga indarimit avi niṅandihin paṅundu miṅata kandi vana niṅiniṅ andi, vamu. ⁵⁷ Kamavata nuṅirim kipuhiputimu. Kamatihura Jisas nurin nimavami, Kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara miṅga mupihu mupihu nu ñimbi naṅga miṅga kindi. Hara nuṅandi pihu timbanzikwiya naṅga nuṅandi taviya nu ñimbi maniman miṅga kindi, vami. ⁵⁸ Kamataharim niṅambirim maṅindarimaṅgarahu, pihu kandihama muhimimuhim nzih kandinṅandi nzikwi manzihirami.

14

Herot Jisasirim Jon kukuyi miṅangiruhuru hama vaha vami

(Mak 6.14-29 naṅga, Luk 3.19-20 naṅga, 9.7-9)

¹ Kandihirivi hañi Herot pirivisa Galilindu gavamandu aru miku kiyimi. Kamata Jisas muhimimuhim nzihisihi andimi vana ha indarimi.* ² Jisasindu kuyuhinzi Herot indarita nuṅandi simbirasara haṅiniṅ nimavami, Kru kandihama Jon kukuyi miṅangiruhuru hama ndimbanzikwi. Nu savayi kita aṅga yahamirami. Harim muhimimuhim nzih sihirasihirandu tikatika nuṅandi kiyi, vami. ³⁻⁴ Kuha Herodiasin Herot urami, nu niṅura Filip nimburi. Kamatihi Jon Herotin nimavami, Navundi kaṅambiṅ urahana avimandi, vami. Kamavahi Jonin Herot

13:47 Mt 22.9-10 **13:49** Mt 13.42 naṅga, 25.32 naṅga, Lu 13.28 **13:53-54** Mt 2.23 naṅga, 7.28 naṅga, Mk 6.1 naṅga, Lu 4.16 naṅga, 4.22 naṅga, Jo 7.15 **13:55** Jo 6.42 **13:57** Mt 11.6 naṅga, Mk 6.3-4 naṅga, Lu 4.24 naṅga, Jo 4.44 **13:58** Mk 6.5-6 * **14:1** Herot kanima, mu ñimbi nuṅandi Antipas, pirivisa Galili karatamandi. Herot kandihama niṅuvandu ñimbi Herot. Niṅuva Herot Aru miku kiyimi hiriviyi, Maria Jisasin kavumi. Matyu 2yi ṅimandira. **14:3-4** Wkp 18.16 naṅga, 20.21 naṅga, Mt 11.2 naṅga, 21.26 naṅga, Lu 3.19-20 naṅga, 20.6

miṅahandata siki takiri maña tikatika himiñi kahañata ñamba vana andihu tamandu upiyi tamamami. ⁵ Kamata Herot Joniṅ yivutatamiriman vata andimi. Hara krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara miṅga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piṅitumi. ⁶ Kamata muhiviyi kru muvira pata Herot naṅga niṅum nuṅ kavumi hivi haṅandihinirim indaramata ñamu. Kamatihi kandihivi hañi Herodiasindu navundi ñiṅi haṅambi pata nuri kiyimu itihañi tuturamami. Kamatihi Herot tuturamami haṅandihinirim mavindamaṅgarami. ⁷ Kamata Herot tikatika kuyu kahañata nimavami, Kandisikwisikwi, yaṅ muhimirim nda kitivina ṅguriman, vami. ⁸ Kamavahi Herodias, navundi ñiṅi haṅambi niṅum, nuṅandi navundiṅ ambami. Kamatihi nuṅandi navundi haṅambi Herotiṅ ambami, Jon kukuyi miṅaṅgiruhuru hamandu mikumuṅgi ha maki muyi tamata kavuta pata yaṅ ṅgu, vami. ⁹ Kamavahi aru miku hama kuyu kandiha indarihi nuṅandi mavimbu pimitimi. Hara tikatika kuyu kahañami haṅandihinirim indarimi. Harim kihiri minzita ñamu haṅiniṅindu tamṅgaṅgimbañi sihumi ṅgavitinima vata, saṅganzaṅ ambahi navundi ñiṅi haṅambi ambami maña andimu. ¹⁰ Kru mumṅgaṅ simbihi kru ñamba vana andihu tamandu upiyi umi. Uta saṅganzara muhamaṅ ambahi Joniṅ piṅgwi pitimi. ¹¹ Kamata maki muyi miku ha tamata miṅata uta navundi ñiṅi haṅambiṅ ṅgumi. Kamatihi niṅum kiyimiyi miṅata umi. ¹² Kamatihi Jonindu simbirasara haṅiniṅ pata Jonindu pati ha kavuta uta, sava humbañi tamamamu. Kamata uta Jisasiṅ ambavaramu.

Jisas 5,000 kruṅ ñaña ṅgumi

(Mak 6.31-44 naṅga, Luk 9.10-17 naṅga, Jon 6.1-13)

¹³ Jisas Joniṅ yivutatamatama kuyu indarimi, harim kandi pihu ha mitata nuṅandi simbirasara haṅiniṅ naṅga kupik miṅata kru maniman upivu umu. Kamatihura krunavundi sambu Jisas uyi vava kuyu indarita, pihu aru haṅiniṅ mitata, nuṅ puhirata piriyi umu. ¹⁴ Uta yivurahata ṅgahi krunavundi sambu kiyimu. Kamatihi ṅgahi mavindihi, nuriṅandi krunavundi kandi naṅga haṅiniṅ miṅavindamami. ¹⁵ Kamata kivitititihim simbirasara haṅiniṅ pata Jisasiṅ nimavamu, Niṅu kru maniman upivu, naṅga ina miṅguta kivitirim andi. Harim avinda krunavundiṅ simbina pihu makamaka uhuhu nuriṅambirim ñaña mut miṅamu, vamu. ¹⁶ Kamavahu Jisas nuṅandi simbirasaraṅ ambami, Mumirim urimandiyu. Nariṅambinda ñaña ṅgutira ñamu, vami. ¹⁷ Kamavahi nuṅ ambamu, Ariṅandi ñaña niñi sambu maṅgiyi. Mavatimba arikita arikita kwiri naṅga asa arikita taya kiyi, vamu.* ¹⁸ Kamavahu ambami, Ara mavatimba naṅga asa kandiha yi kini niñi miṅata payimara, vami. ¹⁹ Kamatihi Jisas krunavundiṅ ambahi tipa hañi minzimu. Kamatihi mavatimba arikita arikita kwiri naṅga asa arikita haṅiniṅ miṅata, kimba nimbu kuta yahuta Gotiṅ kuyu avivi ṅgumi. Kamata miṅasihiraramata nuṅandi simbirasaraṅ ṅguhi krunavundiṅ tiṅgirumu. ²⁰ Kamatihi sihanaṅga ñahu kipitimi. Kamata mitamu haṅiniṅ kiyihi, yivutihiruramata tiwatiwa kuma timutamu, tanda arikinzipi tiṅgiruramatayi kundamu. ²¹ Kru

14:10 Mt 17.12 naṅga, Mk 6.27 naṅga, Lu 9.9 **14:14** Mt 9.36 naṅga, Mk 6.34 * **14:17** Mavatimba Juda hati musa miṅandu haṅiniṅ aru sikwi ma. Mavatimba ariṅandi skon vandu haṅim maña. Mavatimba kumanzipi tiṅgiruramata haṅiniṅ arikimbat taya ñahu. **14:19** Mt 15.35-39 naṅga, Mk 8.6-10 **14:20** 2 Kin 4.44 naṅga, Mk 6.42-43 naṅga, Lu 9.17 naṅga, Jo 6.11-13

ñamu hañiniṅ 5,000 vat krundaya. Hara navundi naṅga ñiṅisimiṅ mayihitiṅgirumu.

*Jisas indu himbañi kindavarami
(Mak 6.45-52 naṅga, Jon 6.16-21)*

²² Jisas nuṅambi kita krunavundiṅ simbitin urimandiyu vata andimi. Harim nuṅandi simbirasara hañiniṅ kupik hañi yahuta kasiramata indu timukari hambu indihumu vata ambami. ²³ Kamata krunavundiṅ simbihi uhuhu nu nuṅambi apuvu Aru nima naṅga kuyundavaririm yahumi. Kamata ina miṅgumi hiriviyi nu nuṅambi apu hambu kiyimi. ²⁴ Kupik ha tivi hambu mitata uhi kutandimi. Kamatihi wini kupik ñapiru hambu pata kuku ha naṅga kupik ha tarayikirahi minza haṅu ndaya kiyimi. ²⁵ Kamata kwisi pihirita siñandihi Jisas kuku himba hañi taṅguramata uta nuṅandi simbirasara hañiniṅ kiyimuyi yivurahami. ²⁶ Kamatihi nuṅ ṅgahu indu himba hañi payihi piṅituta nananṅarata ambamu, Ni sundi ñamba muṅandi, vamu. Kamavata piṅituta pati avanṅaramu. ²⁷ Kamatihura sariwayiṅandi Jisas nuriṅ nimavami, Tikatikatika kiyimara. Nimbu yitih piṅimandumara, vami. ²⁸ Kamavahi Pita yahata nuṅ kimbi nimavami, Aru miṅga, na tiṅgata, ambina yindahara kuku himbaniñi na kina hañi taṅguramata utini, vami. ²⁹ Kamavahi Jisas ambami, Ara pañi, vami. Kamavahi Pita kupik ha mitata kuku himba hañi taṅgutataṅguramata Jisas kiyimiyi umi. ³⁰ Hara ṅgahi wini ha tikatika sikwitihi piṅitumi. Kamata kuku hañi tihita miṅguhandami. Harim yahata kuyu kimbañi nimavami, Aru miṅga, yaṅ ṅgurama, vami. ³¹ Kamavahi sariwayiṅandi Jisas kumandamata Pitaṅ miṅahandata nimavami, Yaṅirim indarimanṅaramanṅara vana nandi ha sukisimbiri. Mumindihi nandi indarimit arikita kiyi, vami. ³² Kamavata arikimbat kupik hañi yahuhu wini ha tihimitami. ³³ Kamatihi kru kupik himba hañi kiyimu hañiniṅ Jisasindu ñimbi tihuyahata nimavamu, Kandisikwisikwi na Gotindu Ñiṅi, vamu.

*Kandi naṅga hañiniṅ Genesaret miṅavindamami
(Mak 6.53-56)*

³⁴ Jisas naṅga nuṅandi simbirasara indu timukari hambu indihuta, piṅu Genesaret ariñi yivurahamu. ³⁵ Kamatihi kru kandihaṅu hati Jisasiṅ ṅgata, nuṅ ṅgandu, harim sihananṅa piṅu kandihaṅu ariñi kindu hañiniṅirim kuyu tamahu umi. Kamatihi krunavundi sihananṅa kandi naṅga hañiniṅ timbuta nu kiyimiyi payimu. ³⁶ Kamata Jisasiṅ, mitina krunavundi kandi naṅga niṅiniṅ nandi mikwiri ñapiru hañi miṅasarata avindimu vata aṅanṅaramu. Kamata krunavundi sihananṅa kandihamatimu hañiniṅ, avindimu.

15

*Gotindu tikatika kuyu aṅiṅgitakiñandu kuyu tarativirahi
(Mak 7.1-13)*

¹ Kandihirivi haṅu Farisi naṅga tikatika kuyundu mirimba naṅga hañiniṅ Jerusalem mitata Jisas kiyimiyi umu. Kamata nuṅ nimavamba kitihumu, ² Mumindihi nandi simbirasara niṅiniṅ ariṅandi aṅiṅgitakiñandu tikatika kuyu ariṅ ṅgumu niṅiniṅ miṅata kavarandu.

14:23 Lu 6.12 naṅga, 9.28 **14:26** Lu 24.37 **14:29** Jo 21.7 **14:31** Mt 8.26 **14:33** Sng 2.7 naṅga, Mk 4.39 naṅga, Lu 4.41 naṅga, Jo 6.69 naṅga, Ro 1.4 **14:36** Mt 9.20-21 naṅga, Mk 5.27-28 naṅga, Lu 8.44 **15:2** Mk 7.5 naṅga, Lu 11.38

Ñirim, kuma ñimburitara mañandu, vamu.* ³ Kamavahu Jisas nuriñ kimbi nimavami, Mumindihi nariñandi vana taya miñahandata, Gotindu tikatika kuyu miñata kavarandara. ⁴ Got ambami, Naminavandu tiwiyi taya kita nuriñandi kuyu taya miñahanda. Nanga, kru niñum niñuvañ mikatihirimandi hama kwimirimandi, vamba ambami. ⁵ Hara nari nimavamba ambandara, Kru muminga niñum niñuvañ ngguramaramandu timbahiris hañandihin ndaya kiti, yahata niñum niñuvañ ambirimandi. Yi timbahiris ni Gotiñ ngurim yihiramin ndaya kiyi, vamba ambirimandi. ⁶ Kru kandihama niñum niñuvandu tiwiyi mangiyimandi. Hara nari ambandara, Kru niñum niñuvañ timbahiris manguta avi vana andirimandi, vamba ambandara. Kandihamata vanayi nari Gotindu kuyu hañandihin tanguhara miñgundi. Kamata nariñandi nañingitakiñandu vana taya tihuyahandara. ⁷ Nari kuyusiñihirimbiñapiha ñiniñ. Gotindu kuyu miñata ambavaravara Aisaia nariñandi vanarim ambami, Got ambi, ⁸ Krunavundi yandi ñimbi nuriñandi mikatimbañi tihuyahandu. Hara nuriñandi maviñguku nanga indarimit hañiniñ yambirim kutañi nzikwi kindi. ⁹ Krundu tikatika kuyu ambavarata, Niñandihin Gotindu kuyu, vamba ambandu. Harim yandi ñimbi sañ nanga tihuyahandu, vamba ambi, vamba ambami, vami.

Gotindu tamiñgañi ñiñindirim ambami
(Mak 7.14-23)

¹⁰ Jisas krunavundiñ uraramahi payihu nimavamba ambami, Kuyu ni ambitin indarimañgarata mirimbañi tamamara. ¹¹ Muhimimuhim mika humbañi indihundi hañiniñ andihi Gotindu tamiñgañi kru ñiñi mandindi. Muhimimuhim kuyu mikatimba ni ambavarandi hañandihin andihi, Gotindu tamiñgañi kru ñiñindindi, vami. ¹² Kamavahi kiyiñandata Jisasindu simbirasara hañiniñ pata nuñ nimavamu, Farisi ndañiniñ kuyu kandini indarihu nuriñandi mavi ndambu avimandiha nganada, vamu. ¹³ Kamavahu Jisas nuriñ nimavami, Yavandak nuñandi pihuyi kiyi hama kiva nanga miñga. Harim muhimimuhim nu mañgurimi hañiniñ kundur hañiniñ nanga kumbiravarimandi. ¹⁴ Kañiniñirim kandi vata mañambamara. Nuri tamiñga ñumi ñiniñ maña. Tamiñga ñumi miñga yahata tamiñga ñumi muhamañ kwimbi isihuramiriman vata arikimbat kumbañi miñguhu, vami. ¹⁵ Kamavahi Pita Jisasiñ kitihuta nimavami, Krunavundiñ muhimimuhim andihi Gotindu tamiñgañi ñiñindindu vamba tih kuyu ambavarana hañindu kuyu sapa ariñ ambavarina indarihariñ vaha, vami. ¹⁶ Kamavahi Jisas ambami, Narindahara kwiniñkwinitira wisa vaha tih. ¹⁷ Nari ngandara. Muhimimuhim mika humbañi indihundi ha mavi humbañi miñgundi. Kamatihi mavi niñandihin sihusihu taviyi piñguvarahi undi. ¹⁸ Hara kuyu mika niñandihin ambavarandi hañandihin maviñguku niñbundu yivurahandi. Kandi vana hañandihin andihi Gotindu tamiñgañi kru ñiñindindi. ¹⁹ Yi krundu maviñgukuyindu muhimimuhim ñamba vana nimata

* **15:2** Simbirasara hañiniñindu kuma hañiniñ ñiñindimbanzikwi mandihira ñamu. Ñiñi nanga himinda Gotindu tamiñgañi miñata, nuriñambi ñiñi nanğandituma vata Juda hati piñitundu. Kamataharim kuyu tikatika mu, kuma ñimburita Gotindu tamiñgañi sihinda ñañiranditara ñañandu ñandi kindi. **15:4** Kis 20.12 nanga, 21.17 nanga, Wkp 20.9 nanga, Lo 5.16 **15:8** Ese 33.31 **15:8** Ais 29.13 **15:9** Kl 2.18-22 nanga, Ta 1.14 **15:11** Mt 12.34 nanga, Si 10.15 nanga, Ro 14.14 nanga, 14.17 nanga, 1 Ti 4.4 nanga, Ta 1.15 **15:13** Jo 15.2 nanga, 1 Ko 3.7 **15:14** Ais 9.16 nanga, Mal 2.8 nanga, Mt 23.16 nanga, Lu 6.39 nanga, Ro 2.19 **15:18** Mt 12.34 nanga, Je 3.6 **15:19** Stt 8.21 nanga, Snd 6.14 nanga, Jer 17.9 nanga, Mt 12.34 nanga, Mk 7.21

niñiniñ yivurahandirim ambin. Indarimit ñamba. Kruñ yivutatamahi kimuhimu vana. Navundi kru maniman nañga kru navundi maniman miñaviñgiriviñgiri vana. Navundi kru nañga hañiniñ, nañga kru navundi nañga hañiniñ piñingaraha vana. Kipa miñamiña vana. Ngatiñgirutiñgiri tiwimiñi kuyusiñhiriñguyu ambavaravara vana, nañga muñiniñ ñamba tañgutangu vana. ²⁰ Kandi vana niñiniñ andiñi, Gotindu tamiñgañi kru ñiñindindi. Hara kru kuma ñimburiñmati ñandi hañandiñin andiñi Gotindu tamiñgañi kru ñiñi mandindi, vami.

*Kenanindu navundi Jisasiriñ indarimañgarami
(Mak 7.24-30)*

²¹ Jisas piñu Genesaret mitata, piñu aru Tair nañga Saidonindu vu umi. ²² Kamatiñi Kenanindu krunzapayindu navundi uta kandambu kindi ñambi pata kuyu kimbañi Jisasiñ nimavami, Aru miñga, na Devit Niñuññi yañ siñga. Yandi navundi ñiñi niñambiñ sundi ñamba ariñguta piñingarandi, vami. ²³ Kamavahira Jisas nuñ kuyu kimbi mu ndahara mañambami. Kamatiñira navundi hañambi tuvirata siñindi payiñi Jisasiñdu simbirasara hañiniñ pata Jisasiñ nimavamu, Navundi niñambi siñindi niñbu avañgarata sirindamata payitiñi simbiña anga umi, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas ambami, Got yañ simbiñi Israel hatiñ ndaya, sipsip siñgundindu maña hañiniñ nguramiñim payiñim, vami. ²⁵ Kamavahira navundi hañambi pata Jisas kiyimi hañi tandamikwimikwita, nañgwindarata piñinimbu tihirata nimavami, Aru miñga, yañ ngurama, vami. ²⁶ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Niñindu ñaña ni miñata upiriñim kavariñiriñ utima, vami.* ²⁷ Kamavahira navundi hañambi nimavami, Aru miñga, kandi ambana. Hara ñiñi hañiniñ ñahu, ñaña miñi niñuvandu pina tiwivu miñgaramandi hañiniñ upiri ñandu, vami. ²⁸ Jisas kuyu kandiha indarita navundi hañambiriñ nimavami, Navundi na, nandi indarimañgaramañgara vana ha aru sikwi. Hariñ indarimitana him ha yivuraham, vami. Kamavahi navundi hañambindu ñiñi hañambi kandiñirivi hañi sikwitaya avindiñi.

Jisas kandi nañga hañiniñ sambi miñavindamami

²⁹ Jisas piñu kandiha mitata indu Galili kuku tiñiyindiñi ndaya umi. Kamata apuvu yahuta miñzimi. ³⁰ Kamatiñi krunavundi sambu nu kiyimiñi payimu. Kamata tanda ñamba, tamiñga ñumi, punzi kimikimi, mañguyundavaravara hañiniñ, nañga muhimimuhim kandi nañga hañiniñ sambu timbuta pata nuñandi tandanzapa hañi tamamu. Kamatiñu nuriñ miñavindamahi, avindiñu. ³¹ Kamatiñi krunavundi ngahu mañguyundavarandu hañiniñ kuyundavarahu, punzi kimikimi hañiniñ avindiñu, tanda ñamba hañiniñ kindavarahu, tamiñga ñumi hañiniñ tihirañamu. Kamatiñi indariñitiñ Israelindu Gotindu niñbi tihuyahamu.

*Jisas 4,000 kruñ ñaña ngumi
(Mak 8.1-10)*

^{15:24} Mt 10.5-6 nañga, Si 3.25-26 nañga, Ro 15.8 * ^{15:26} Jisas navundi hañambiñ tañgutini miñgum vata mañandiñi. Maniñga. Hara kuyu avi ni Israel hati kiyuyi wisa umi, kamati siñindiñura muñiniñ indarimu vata piriñ tamami. Kamatahariñ Jisas tih kuyu kaniñandiñin gumi. Niñisiriñmi hañiniñ Israel hati maña, upiri hañiniñ krunzapa muñiniñ maña. Hara Jisas navundi hañambindu indarimañgaramañgara vana ha ngata nuñ nguramami. ^{15:28} Mt 8.10 nañga, 8.13 ^{15:31} Mk 7.37

³² Jisas nuḡandi simbirasaraḡ uraramahi payihu nimavami, Krunavundi niḡiniḡirim yaḡ mavindi. Ara naḡga ariki hivi sikwi kiyihu kwiri hivi niḡi ḡaḡa nuriḡandi maḡḡiyi. Harim aviharim kitu simbitin utu avi mandirimandi. Tamiḡganzihihitinda kwimbiiyi miḡgata yivituma, vami. ³³ Kamavahi nuḡandi simbirasara haḡiniḡ Jisasiḡ nimavamu, Nimbiraḡi kru maḡḡiyi. Harim ara mavatimba sambii paḡundu miḡgata krunzivi kaniḡiniḡ ḡgutiriḡ ḡirimandiyu, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisas nuriḡ kitihuta nimavami, Nariḡandi mavatimba pamata kiyi, vami. Kamavahi ambamu, Ariḡandi mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiḡḡiruramata kiyi, naḡga asa sambii sikwi maḡḡiyi, vamu. ³⁵ Kamavahu Jisas krunavundiḡ ambahi piḡiyi kambamizimu. ³⁶ Kamatiḡu mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiḡḡiruramata haḡiniḡ naḡga asa haḡiniḡ miḡgami. Kamata Gotiḡ kuyu avivi ḡguta miḡasihiraramata nuḡandi simbirasaraḡ ḡgumi. Kamatiḡi nuḡandi simbirasara haḡiniḡ krunavundiḡ ḡgumu. ³⁷ Kamatiḡu sihanaga ḡahu kipiḡimi. Kamata ḡata mitamu haḡiniḡ yivutihiruramata, tiwatiwa aruru kuma timu, tamu arikinzipi tiḡḡiruramatayi kundamu. ³⁸ Kru minzita ḡamu haḡiniḡ kruḡ ndaya yihitiḡḡiruhu 4,000 ndimi. Hara navundi naḡga ḡiḡi sirambiḡ mayihitiḡḡirumu. ³⁹ Kamata Jisas krunavundiḡ simbihi uhu, kupik miḡgata Magadanindu vu umi.

16

Jisasiḡ muḡim nzihii sihirina ḡḡim vamu
(Mak 8.11-13 naḡga, Luk 12.54-56)

¹ Farisi naḡga Sadyusi Jisasiḡim anditi ḡḡim vata pata nuḡ ambamu, Na Gotindu simbira miḡandanatiḡgata muḡim nzihii sihirina nandi kuma munzi ḡḡim, vamu. ² Kamavahura nuriḡ kimbii nimavami, Kiviti ambandara, Ihumbisa nimbu ḡaḡḡwindi. Harim avinḡivi kiyimandi, vamba ambandara. ³ Kivisiḡu ambandara, Kukumuwava ndaḡguta ihumbisa nimbu kitiriti. Harim musi kuku naḡga wini payimandi, vamba ambandara. Kambu kandi, ihumbisa nimbu muḡimimuhim nzihii yivurahandi haḡiniḡ ḡgamaḡḡarandara. Hara muḡimimuhim nzihii tiḡḡḡirivi yivurahandi niḡiniḡ maḡḡamaḡḡarandara. ⁴ Krunavundi tiḡundu niḡiniḡ ḡamba ḡiniḡ nzikwi, harim Gotiḡ ndaya maviḡi mandamandu. Kamatiḡi imutamut muḡim nzihii ḡḡimindaḡ vata tuviraḡu, hara muḡim nzihii muyipu ndahara maḡḡimandiyu. Muḡim nzihii miḡḡiyamiḡḡiya, Gotindu kru kuyu miḡgata ambavaravara Jonandu handaya ḡḡimandiyu, vami. Kamavata Jisas nuriḡ mitata umi.

Farisi naḡga Sadyusindu yisindu tihi kuyu
(Mak 8.14-21)

⁵ Jisas naḡga nuḡandi simbirasara haḡiniḡ uta indu timukari yivurahamu. Hara nuḡandi simbirasara haḡiniḡ kwiniḡwiniḡa mavatimba miḡgata maḡumu. ⁶ Kamatiḡu Jisas nuriḡ ambami, Nari Farisi naḡga Sadyusindu yisiriḡ tamiḡga naḡga kindamara, vami. ⁷ Kamavahi nuḡandi simbirasara haḡiniḡ nuriḡambi masamasa kuyudavarata ambamu, Mavatimba mambaha mamiḡgata payihariḡ yisiriḡ ambi, vamu. ⁸ Kamavahu indarita Jisas nuriḡ ambami, Kru indarimaḡḡaramaḡgara vana suksimbiri naḡga nari. Mumindihi nari ariḡandi mavatimba maḡḡiyi, vamba ambara. ⁹ Nari indarimitata mambaha ḡgara. Mavatimba kumanzipi

timu tiŋgiruramata 5,000 kru ñahu, pamata tiwatiwayi kundamara. ¹⁰ Naŋga nari mavatimba kuma timu, tamu arikinzipi tiŋgiruramata 4,000 kru ñamu. Kamatihu tiwatiwa aruru pamatayi kundamara. ¹¹ Nari mumindihi indarimitata maŋgara. Nariŋ yi mavatimbarim indarimitata kuyu maŋgwin. Yi ambin, nari Farisi naŋga Sadyusindu yisirim tamiŋga naŋga kindamara vata ambin, vami. ¹² Kuyu kandiha indarita ambamu, Yis mavatimba naŋga kirandu haŋandihinirim maŋambavari. Farisi naŋga Sadyusindu kuyurim tamiŋga naŋga kindamara vata ambi, vamu.

Pita Jisasin ambami na nuhaya vami
(Mak 8.27-30 naŋga, Luk 9.18-21)

¹³ Jisas pihu aru Sisariafilipai vurim umi. Uta kandiŋiwimi haŋi nuŋandi simbirasaraŋ kitihuta ambami, Krunavundi ninirim Krundu Ñiŋi, vamba ambandu, vami. ¹⁴ Kamavahi ambamu, Muvira nambirim Jon kukuyi miŋaŋgihuru hama vandu. Muvira nambirim Elaija vandu, muvira nambirim Jeremaia vandu, mana kuhandu kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara haŋiniŋindu muvat miŋga vaha, vamba ambandu, vamu. ¹⁵ Kamavahu Jisas nuriŋ kitihuta ambami, Hara nariŋambi, yambirim nin ndaya vamba ambandara, vami. ¹⁶ Kamavahi Saimon Pita kimbi nimavamba ambami, Na Got krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata yihiramami hama. Na Got sihaŋgiyihiyi hamandu Ñiŋi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbi ambami, Saimon, Jon ñaniŋ, na kinzihinziti. Kandi kuyu niŋandihin naŋ piri niŋindu kru mumuŋga maŋambaramami. Yandi Yavandak nuŋandi pihuyi kiyi hama naŋ kuyu kandiŋi ambarami. ¹⁸ Kamataharim naŋ ambiriman, Na Pita. Yi krunavundi sihananŋa yaŋirim indarimaŋgarandu haŋiniŋ timba himba kandihaŋi tamiman. Kamatin kimuhimundu tikatika, krunavundi yaŋirim indarimaŋgarandu haŋiniŋ taŋguti mamiŋgumandiyu.* ¹⁹ Yi naŋ Gotindu tiwiyi kiyihiyiŋdu kindiŋari pihirivihiri siki haŋiniŋ ŋguriman. Kamatin muhimimuhim vana piri niŋi kahaŋirimananŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kahaŋirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niŋi kuyivirimananŋa Got ndahara nuŋandi pihuyi kuyivirimandi, vami. ²⁰ Kamavata Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ karikarita ambami, Nari krunavundiŋ nimavamba maŋambamara, Jisas krunavundiŋ aŋga miŋimandi vata Got yihiramami, vamba maŋambamara, vami.

Jisas ambami andindin maña andimara vami

(Sapta 16.21—20.34)

Jisas kimuta aŋga yahamiriman vami
(Mak 8.31—9.1 naŋga, Luk 9.22-27)

²¹ Kandihivi haŋinda kita Jisas nuŋandi simbirasaraŋ ambami, Yi Jerusalem utini, yaŋ Israelindu aru miku haŋiniŋ, naŋga Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ, naŋga tikatika kuyundu mirimba naŋga haŋiniŋindu kumaŋi tamimandiyu. Kamatu kaŋinda sambi kavitin, yaŋ yivutatamitu kwimiriman. Hara arikiŋgivi kita kwiri haŋi aŋga yahamiriman, vami. ²² Kamavahi Pita kandihamata kuyu indarita Jisasin timbuta tivi hambu uta nuŋ ambahimuta ambami,

16:10 Mt 15.34-38 **16:14** Mt 14.1-2 naŋga, Mk 6.14-15 naŋga, Lu 9.7-8 **16:16** Jo 6.68-69 naŋga, Hi 1.2 naŋga, 1.5 naŋga, 1 Jo 4.15 **16:17** Mt 17.5 naŋga, 1 Ko 2.10 naŋga, Ga 1.15-16 naŋga, Ef 2.8 **16:18** Jo 1.42 naŋga, Ef 2.20 naŋga, Sk 21.14 * **16:18** Grik kuyuyi, ñimbi Pita niŋandihin, timba, vava kuyu maña ŋandi. **16:19** Mt 18.18 naŋga, Jo 20.23 **16:20** Mt 17.9 naŋga, Mk 9.9

Aru miŋga, maninganzikwi. Naŋ kandi vana ha mayivurahiri mandi, vami. ²³ Kamavahi Jisas kimiruramata Pitan ambami, Satan yandi kutinimbu uhu. Na yandi kwimbi kivihirim andina. Na Gotindu indarimit miŋata maŋandina. Na krundu indarimit miŋata andinandihini, vami. ²⁴ Kamavata Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Kru mumingga yi nanga payiman vataŋgata, nuŋambi taŋguti miŋgum. Kamata yi pimi kaviriman maŋa nu ndahara kavum. ²⁵ Kru mumingga kandihamata vana maŋandita nuŋandi kwirandi haŋandihini rimindaya timutimutirimandi hama siŋgundirimandi. Hara kru mumingga yambirim indariramata kwimirimandi hama sihaŋgiyimandi. ²⁶ Kru mumingga piri niŋindu muhimimuhim miŋimandi. Hara nuŋambi siŋgunditi muhimimuhim kandihaŋiniŋ sihanaŋga nuŋ maŋguramirimandiyu. Nanga nuŋandi kwirandi haŋandihin muhimimuhim kandihaŋi mut mamini mandi. ²⁷ Krundu Niŋi miŋga nuŋandi kutikara haŋiniŋ nanga niŋuvandu siŋa aruyi payimandi. Kamata kandihipi haŋi krunavundi sihanaŋga muhimimuhim vana andindu haŋiniŋ ŋgaharamarama nuriŋ muhimimuhim ŋgurimandi. Avi vana andindu haŋiniŋ avi him ŋgurimandi. Namba vana andindu haŋiniŋ namba him ŋgurimandi. ²⁸ Yi nariŋ kandi ambin, kru taŋguramata kuyu niŋindu muvira maŋgwimitutu, Krundu Niŋi miŋgan ŋgitu aru miku miŋga maŋa payimandi, vami.

17

Jisasindu kwirandi muvita yivurahami (Mak 9.2-13 nanga, Luk 9.28-36)

¹ Arikikwiri arikikwiri hivi uhi, Pita, Jems, nanga niŋura Joniŋ Jisas timbuta apu kibandikatikayi yahuta nuriŋambi kiyimu. ² Kamata tihiraramata kiyihuhu Jisasindu kwirandi ha tivirata muvita yivurahi, nuŋandi kipumika ha ina timirimaŋandimi. Kamatihi nuŋandi mikwiri haŋiniŋ suŋindita siŋa maŋa yivurahami. ³ Kamatihi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ ŋgahu Moses nanga Elaija yivurahata Jisas nanga kuyundavaramu. ⁴ Kamatihi Pita kandihamata ŋgata Jisasiŋ ambami, Aru miŋga, niŋi kitiriŋ avindihi. Aria vina nda savanzava arikikwiri tararamahin. Mu nambirim, mu Mosesirim, nanga mu Elaijarim, vami. ⁵ Pita kuyundavarahihi kanzirisiri ihumukiri mu, siŋanzikwisikwi ŋandi nuriŋ kaviramami. Kamatihi ihumukiri humba kandihaŋi kuyu samur muŋandihin ambami, Niŋi niŋandihin yandi, niŋambirim mavindamamaŋgarata, niŋambirim kinzihinziŋini. Kamataharim nuŋandi kuyu indarimara, vami. ⁶ Kamavahi simbirasara arikikwirivat kuyu kandiha indarihu nuriŋ piŋitihi, tandamikwimikwita kipumika piri vu tamahu miŋgumi. ⁷ Kamatihi Jisas arihaŋi pata nuriŋ miŋahandatanda ambami, Piŋimanduta yahamiramara, vami. ⁸ Kamavahi tihirata yahuta kru arikimbatini maŋgamu. Jisasiŋ ndaya ŋgamu. ⁹ Kamata apu ha mitata miŋgumiŋgu Jisas nuriŋ tikatika kuyu ŋguta ambami, Ngara vana niŋandihin kru muminggan

16:24 Mt 10.38 nanga, Lu 14.27 nanga, Si 14.22 nanga, 2 Ti 3.12 **16:25** Mt 10.39 nanga, Lu 17.33 nanga, Jo 12.25 **16:26** Sng 49.7-8 nanga, Mt 4.8-9 **16:27** Sng 62.12 nanga, Snd 24.12 nanga, Sek 14.5 nanga, Mt 25.31 nanga, 26.64 nanga, Mk 8.38 nanga, Lu 9.26 nanga, Ro 2.6 nanga, 1 Pi 1.17 nanga, Sk 22.12 **16:28** Mk 9.1 nanga, Lu 9.27 **17:1** 2 Pi 1.17-18 **17:5** Stt 22.2 nanga, Lo 18.15 nanga, Sng 2.7 nanga, Ais 42.1 nanga, Mt 3.17 nanga, 12.18 nanga, Mk 1.11 nanga, Lu 3.22 **17:9** Mt 8.4 nanga, 9.30 nanga, 12.16 nanga, 16.20

manjambavarahandamara, ututa Krundu Ñiñi hama sava humbañi kita anja yahamiram, vami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ Jisasinj kitihuta ambamu, Mumindihi tikatika kuyundu mirimba nanja hañiniñ ambandu, Elaija wisa payimandi, vamba ambandu, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas kimbibi ambami, Ambandu kuyu hañandihin kandi. Elaija wisa pata muhimimuhim miñasirivirimandi. ¹² Hara yi nariñ ambin, Elaija payihira kru nuñ magñamañgarandu. Kamataharim nuriñandi indarimitiyi Elaijan ñamba vana andindu. Harim siwimaña vanayi Krundu Ñiñi hamañ ñamba tañgurimandiyu, vami. ¹³ Jisas kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ ambamu, Jon kukuyi miñangiruhiru hamarim ambi, vamu.

Jisas ñiñi muñandi sundi ñamba piñguvarami
(Mak 9.14-29 nanja, Luk 9.37-42)

¹⁴ Jisas nanja nuñandi simbirasara arikikwirivat uta krunavundi sambikiyimu hañi yivurahamu. Kamatihi kru mumiñga pata Jisas kiyimi arihañi tandamikwimikwita ambami, ¹⁵ Aru miñga, ñiñi yandi niñandihin kwiniñkwiniñi nuñandi kwirandi ni ñambatindi. Kamata sambikiñimbiri ahutunjiyi miñgundi, nanja kukuyi ndahara miñgundi. Harim ñiñi yandi ni sihiñga. ¹⁶ Nandi simbirasara niñiniñ kiyuyi miñata payihin andihura avimandi, vami. ¹⁷ Kamavahi Jisas kimbibi ambami, Krunavundi tihundu nari, nariñandi indarimañgaramañgara ha tikatikama. Nanja nariñandi indarimit nanja andindara vana hañiniñ avima. Pamata ñimbiri nari nanja kiñiñgiñi nariñandi pimi kaviriman. Ñiñi kandiha niñi miñata pañi, vami. ¹⁸ Kamatihi Jisas sundi ñamba hañandihin ambahimuhisariwayiñandi sundi ñamba ha ñiñi hañandihin tihimitahi sikwi avindimi. ¹⁹ Kamata muñimbiri nuñandi simbirasara hañiniñ Jisasinj nuñambi kiyihihi pata nimavamba kitihumu, Pamatihisara sundi ñamba kandihañandihin piñguvarimindañ vata andihariñ maningandimi, vamu. ²⁰⁻²¹ Kamavahu nuriñ ambami, Nariñandi indarimañgaramañgara vana ha suksimbiri sikwi, harim mambiñguvarahara. Nariñ yi kandi ambin, nariñandi indarimañgaramañgara vana ha sahi mastet kiris maña kitindahara sundi ñamba ha piñguvarahara. Hara nariñandi indarimañgaramañgara vana ha sahi mastetindu kiris ndahara mandarativirandi. Harim sundi ñamba mambiñguvarahara. Nari apu niñandihinirim yahamirata ndambu uhu vitira, uhi. Nariñandi indarimañgaramañgara vana kiti muhimimuhim vana andihara, vami.*

Jisas kimuta yahamiriman vamba sihinda muñimbiri ambami
(Mak 9.30-32 nanja, Luk 9.43-45)

²²⁻²³ Jisas nanja nuñandi simbirasara hañiniñ piriñvira Galili tihiruta nuriñ nimavamba ambami, Krundu Ñiñi miñgan krundu kumañgimbañi tamata, nuñ yivutatamirimandiyu. Kamatu arikiñgivi kita kwiri hañi anja yahamirimandi, vami. Kamavahi nuñandi simbirasara hañiniñ kuyu kandiha indarihu nuriñandi maviha pimitimañgarami.

Kirañinguhu taviyirim timbahiris ngumi

²⁴ Kamata Jisas nanja nuñandi simbirasara hañiniñ uta pihu aru

17:10 Mal 4.5 **17:12** Mt 11.14 **17:13** Lu 1.17 **17:17** Lo 32.5 nanja, 32.20 nanja, Jo 14.9

17:19 Mt 10.1 **17:20-21** Mt 21.21 nanja, Mk 11.23 nanja, Lu 17.6 nanja, 1 Ko 12.9 nanja,

13.2 * **17:20-21** Kru indarimit avi nanja muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniñi kiyi. Jisas ambami, Got nanja kuyundavaravara vana nanja itihahaña vana andimara. Kandihamata vana andita sundi ñamba kandihamata ha piñguvarahara. Mu kwimbi mangiyi, vamba ambami, vandu.

17:22-23 Mt 16.21 **17:24** Kis 30.13 nanja, 38.26

Kaperneam yivurahata kiyimu. Kamatihi Gotiŋ kirañinguhu tavi hañindurim vata kru timbahiris miŋandu hañiniŋ payimu. Pata Pitaŋ nimavamba kitihumu, Nariŋandi ahusiki ndama Gotiŋ kirañinguhu tavi niŋandihin miŋasirivasirivarim timbahiris ŋguhi vaha, vamu. ²⁵ Kamavahu Pita ambami, Ara, ŋguhi, vamba ambami. Kamavata Pita taviyi indihuta maŋguyundavarahihi Jisas nuŋ nimavamba kitihumi, Saimon na pamata indarina. Piri niñindu aru miku hañiniŋ muhimimuhim simbirayindu timbahiris miŋandu. Kandihaniniŋ timbahiris ninindu taya miŋandu. Nuriŋandi krunzapandu miŋandu, mana muŋiniŋindu taya miŋandu, vami. ²⁶ Kamavahi Pita yahata ambami, Kru muŋiniŋindu taya miŋandu, vami. Kamavahi Jisas ambami, Kamataharim nuriŋandi krunzapandu timbahiris maminiŋandu. ²⁷ Hara kamatiŋ ariŋ ambituma. Kamataharim uta indu ndaŋi atiŋgi kavara. Kamata asa kimaŋgima piŋgirimana haŋandihin nuŋandi mika ha miŋativata timbahiris muŋandihin ŋgina kiyimandi. Timbahiris kandiha miŋata nanaŋga ariŋambirim tama, vami.

18

Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañindu nindaya aru ñimbi naŋga miŋga (Mak 9.33-37 naŋga, Luk 9.46-48)

¹ Kandihirivi hañi Jisasindu simbirasara hañiniŋ pata Jisasiŋ nimavamba kitihumu, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi, kru ninindaya ñimbi aru naŋga miŋga kiyimandi, vamu. ² Kamavahu Jisas ñiŋi muŋandi uraramahi payihi nuri kiyimu piriŋ hañi taŋguramaramamata ³ ambami, Yi nariŋ kandi ambin, nari mavi maŋgimiruta ñiŋisirambi kindu maña maŋgiyimandiraŋa, Gotindu tiwiyi maŋgiyimandira.* ⁴ Kru mumuŋga nuŋambi taŋguti miŋguti ñiŋi nima maña yivurahimandi hamanda, Gotindu tiwiyi kiyihiyi hañi ñimbi aru sikwi naŋga miŋga kiyimandi. ⁵ Ara kru mumuŋga yaŋirim indariramata ñiŋi sukuyipu nimatarim kinzihinzitirimandi hama, yaŋirim kinzihinzitirimandi, vami.

Ñamba vanavana andihi indarimaŋgaramaŋgara vana ñambatindi (Mak 9.42-48 naŋga, Luk 17.1-2)

⁶ Kamata Jisas sihinda ambami, Kru mumuŋga anditi ñiŋi mu yambirim indarimaŋgarandi ŋandi ñamba vanayi miŋgata yiviti, kandihamaŋ avinda timba muŋgi aru miŋata nuŋandi piŋgwi hañi simahata kavariŋa añaŋguku tuŋgñi miŋguta kimum. ⁷ Kandi, kru piri niñindu, krunavundi muviraŋ piŋgiriviŋgiriramaŋhuhu ñamba vana andindu. Krunavundi ñamba vana andindu hañiniŋ pimi kavirimandiyu. Hara kru piŋgiriviŋgiriramaŋdu hañiniŋ pimi aru kavirimandiyu. ⁸ Nandi kuma vaha mana tanda vaha piŋgiriviŋgiriramiti ñamba vana anditaŋgata pitita kavariŋa umi. Kamata avinda kuma timu naŋga tanda tamu naŋgandaya kita sihaŋgiyimana. Nandi kuma arikita naŋga tanda arikita kitunda naŋ Got ahu maŋgimuhimu tuta sihaŋgindi hañi kavariŋa unamandihini. ⁹ Nandi tamuŋga timu piŋgiriviŋgiriramiti ñamba vana anditaŋgata, tamuŋga kandiha kumbirata kavariŋa umi. Kamata tamuŋga

18:1 Lu 22.24 **18:3** Mt 19.14 naŋga, Mk 10.15 naŋga, Lu 18.17 * **18:3** Matyundu aŋgwimikiyi kuyu kutuŋguta kumanziŋi timu tiŋgiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kaniŋandihin 18.3yi kita uta 35yi kiyi. Kru Jisas naŋga kindandu hañiniŋ muhimimuhim vana nuriŋambi masamasa andimu vata ambavarami. **18:4** Mt 20.27 naŋga, 23.11 **18:5** Mt 10.40-42 naŋga, Lu 9.48 naŋga, 10.16 naŋga, Jo 13.20 **18:6** Mt 17.27 naŋga, Lu 17.1-2 naŋga, 1 Ko 8.12 **18:7** Lu 17.1 naŋga, 1 Ti 4.1 **18:8** Mt 5.30 naŋga, Mk 9.43 **18:9** Mt 5.29 naŋga, Mk 9.47

timu nanḡandaya kitanda sihanḡiyimana. Nandi taminga arikita kitanda nanḡ Got ahutuvarandi heliyi kavarithi unamandihi. ¹⁰⁻¹¹ Nari indarimara. Niḡi sukisirambi niḡindu munirim nda, niḡimbi maniman sanḡ vitirama. Nariḡ yinda ambin, Gotindu pihuyi, niḡi kaniḡiniḡindu kutikara hanḡiniḡ, Yavandak nuḡandi pihuyi kiyi hama nanḡa sihanḡindu, vami.*

Sipsip yiwaramindu tihi kuyu
(Luk 15.3-7)

¹² Jisas sihinda ambami, Nari pamata indarira. Kru mumingandu sipsip 100 kiti, mingiyataya yiwarithi puhirahi vaha mana mambaha puhirahi. Maninga, 99 sipsip hanḡiniḡ mititi apuvu kituhitu, uta sipsip mingiyataya yiwarahi hanḡandihin puhirahi. ¹³ Yi nariḡ kandi ambin, sipsip hanḡandihin anḡa miḡata kinzhinzitih. 99 sipsip manzingundihu hanḡiniḡirim kinzhinzitimangarahi. Hara sipsip mingiyataya singundimi hanḡandihin anḡa miḡata, kinzhinzitimangarahi. ¹⁴ Kamata maḡa nariḡandi Nava nuḡandi pihuyi kiyi hama, niḡi suksirambi kaniḡindu muḡandihin yiwarithima vata yakwirivarandi, vami.

Krunavundi niḡamba vana andihu miḡasirivasiriva vana

¹⁵ Jisas sihinda ambami, Krunavundi yandi niḡiḡiḡindu muvat nanḡ niḡamba vana anditi, uta nuḡ anḡa. Kamata arikimbat taya kiyimandira hiriviyi niḡamba vana nuḡandi hanḡiniḡirim miḡasirivanziriva ambavara. Kamatina nandi kuyu indaritingata nuḡ anḡa miḡimana. ¹⁶ Ara nandi kuyu manḡandaritingata, sihinda uta mingiyavatiḡ vaha mana arikimbatinḡ vaha timbuta uhu. Kamatina nandi kuyu ha arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha tikatikatiramandiyu. ¹⁷ Kamatina nuriḡandi kuyu manḡandaritingata, uta krunavundi Jisasirim indarimanḡarandu niḡiniḡ amba. Kamatina krunavundi Jisasirim indarimanḡarandu hanḡiniḡ ndu kuyu ndahara manḡandaritingata, nuḡ Gotinḡ manḡaha miḡa, nanḡa kru gavaman ndamarim timbahiris miḡamiḡa miḡanḡ niḡimaḡandi. ¹⁸ Yi nariḡ kandi ambin, muhimimuhim vana piri niḡi kahaḡirimandiraḡa, Got ndahara nuḡandi pihuyi kahaḡirimandi. Ara muhimimuhim vana piri niḡi kuyivirimandiraḡa, Got ndahara nuḡandi pihuyi kuyivirimandi. ¹⁹ Nariḡ yi sihinda ambin, piri niḡi nari arikimbat muhimirim nda mavi minzayi tamata, yandi Yavandak nuḡandi pihuyi kiyi hama nanḡa kuyundavaritira nariḡirim niḡurimandi. ²⁰ Arikimbat vaha mana arikikwirivat vaha pata yandi niḡimbiyi tiwirimandiyu ha, yi yambi nuriḡandi niḡiḡiḡi kiyiman, vami.

Kuḡi ndu tihi kuyu

²¹ Kandihivi haḡi Pita Jisas kiyimiyi pata nimavamba kitihumi, Aru miḡa, krunavundi nandi niḡiḡiḡindu muvat nanḡ niḡamba vana anditi kuḡi kuyivahin, sihinda muḡimbiri anditi kuḡi kuyivahin, kamatataya ututa kuma timu, tamu arikinzipi tingiruramata niḡimbiri sikwi kuḡi kuyivata, ambihani vaha vahin. Mana pamata niḡimbiri sikwi nuḡandi niḡamba vana ha kuḡi kuyivahin, vami.

18:10-11 Stt 48.16 nanḡa, Sng 34.7 nanḡa, Lu 19.10 nanḡa, Jo 3.17 nanḡa, 12.47 nanḡa, Hi 1.14

* **18:10-11** Kru indarimit avi nanḡa muvira ambandu. Kuyu mu ndahara kaniḡi kiyi. Jisas ambami, Krundu Niḡi hama krunavundi niḡamba vana andita singundimu hanḡiniḡ anḡa miḡirim payimi, vamba ambami, vandu. **18:15** Wkp 19.17 nanḡa, Lu 17.3 nanḡa, Ga 6.1 nanḡa, Je 5.19-20 nanḡa, 1 Pi 4.8 **18:16** Lo 19.15 nanḡa, Jo 8.17 nanḡa, 2 Ko 13.1 nanḡa, 1 Ti 5.19 **18:17** Ro 16.17 nanḡa, 1 Ko 5.9 nanḡa, 5.13 nanḡa, 6.1-6 nanḡa, 2 Te 3.6 nanḡa, 3.14 **18:18** Mt 16.19 nanḡa, Jo 20.23 **18:19** Mt 28.20 nanḡa, Mk 11.24 nanḡa, Jo 14.23 nanḡa, 15.7 nanḡa, 1 Jo 3.22 nanḡa, 5.14 **18:21** Lu 17.3-4

²² Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Yi naŋ ambin, naŋ kru ñamba vana kuma timu, tamu arikinziŋi tiŋgiruramata ñimbiri anditi nuŋandi kuŋgi kuyiva. Naŋ ñamba vana andititi ndahara imutamut nuŋandi ñamba vanandu kuŋgi kuyiva. ²³ Indarimara, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha aru miku maña, simbirasara nuŋandi timbahiris miŋamu haŋandihin nu naŋga kuyu miŋasirivasirivarim piri kindi. ²⁴ Kamata timbahiris miŋasirivasiriva simbira miŋahi simbirasara muhamaŋ nu kiyimiŋi timbuta payimu. Kandihama timbahiris 10 milion miŋami. ²⁵ Hara timbahiris miŋami hañindu kimbi ŋguhu ŋandi maŋgiŋimi. Kamataharim aru miku hama ambami, Kru kaniŋaŋ, nimburiŋ, naŋga ñiŋsimiŋ naŋga nuŋandi muhimimuhim sihanaŋga ŋgutira kru muŋiniŋ mut miŋamu. Kamatu simbirasara saŋiŋiniŋ yivurahitu, timbahiris ha miŋata yaŋ ŋgumara, vamba ambami. ²⁶ Kamavahi simbirasara saŋ hama aru miku hamandu tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita nimavami, Yaŋ sihiŋgata tavirahanda. Timbahiris nandi miŋamin haŋandihin sihanaŋga kimbi ŋguriman huŋindihi, vamba ambami. ²⁷ Kamavahi simbirasara saŋ hamandu aru miku hamaŋ mavindihi nuŋ kuŋgi kuyivami. Kamata timbahiris miŋami haŋandihinirim ndahara kindam, vamba ambami. ²⁸ Kamatihi simbirasara saŋ hama tapirañi indihuta simbira kihiri miŋandu miŋga nuŋandi 10 timbahiris taya miŋami miŋgaŋ ŋgami. Kamata sikwitaya nuŋ piŋgwi nikiniki miŋavandata ambami, Yandi timbahiris miŋamana ha tihunzaŋinzaŋ ŋgu, vamba ambami. ²⁹ Kamatihi simbira kihiri miŋandu hama nuŋandi tandanzapa hañi tanda mikwimikwinita ambami, Nandi timbahiris miŋamin ha ŋguriman huŋindihi yaŋ sihiŋgata tavirahanda, vamba ambami. ³⁰ Hara simbirasara saŋ hama yakwirivarami. Uta simbira kihiri miŋandu hamaŋ kru ñamba vana andihu tamandu upiyi tamami. Kamatihi kandihañi kiŋiŋgiñi timbahiris miŋami ha miŋasirivami. ³¹ Kandihamata musa andihim kru simbira kihiri miŋandu haŋiniŋ ŋgahu nuriŋandi mavimbu avi mandimi. Kamatihi uta nuriŋandi aru miku hamaŋ muhimimuhim vana simbirasara saŋ hama andimi haŋiniŋirim ambavaramu. ³² Kamatihi aru hama simbirasara saŋ hamaŋ uraramahi payihi ambami, Na simbirasara saŋ ñamba miŋga. Na yambirim mavimavi kuyu ambahana timbahiris yandi miŋamana haŋandihinirim kindam vata, naŋ kuŋgi kuyivasin. ³³ Yi naŋ sihisihitisin. Hara mumindihi simbira kihiri miŋandara ndamaŋ sihisihim mandisina, vamba ambami. ³⁴ Kamavata nuŋandi aru miku hama simbirasara saŋ hamarim kitiri kita ambami, Kru kañinda ŋguhu haŋiniŋindu kumaŋgiŋibañi tamiman. Kamatin kandihañi kiŋiŋgiñi timbahiris miŋami haŋiniŋ sihanaŋga aŋga ŋgurimandi, vamba ambami. ³⁵ Siwimaña ŋandi, muŋiniŋindu ñamba vana kuŋgi maŋguyivirimandira ha, Yavandak nuŋandi piŋhuyi kiyi hama nariŋandi kuŋgi ndahara maŋguyivirimandi, vami.

19

*Navundi naŋga kru miŋasihiraramarama vanarim Jisas ambavarami
(Mak 10.1-12 naŋga, Luk 16.18)*

¹ Jisas kuyu kaniniŋiniŋ ambavarata mituta, pirivisa Galili mitata pirivisa Judiarim kuku Jordan ndambukari indihumi. ² Kamatihi

18:22 Stt 4.24 naŋga, Mt 6.14 naŋga, Mk 11.25 naŋga, Kl 3.13 **18:25** 2 Kin 4.1 naŋga, Neh 5.8

18:34 Mt 5.25-26 **18:35** Mt 6.12-15 naŋga, Mk 11.25-26 naŋga, Ef 4.32 naŋga, Kl 3.13 naŋga, Je 2.13

krunavundi sambu nu nan̄ga umu. Kamatīhu kandīhambu kandi nan̄ga hañinīn̄ miñavindamami. ³ Kamatīhi Farisi, Jisas anditi ngim vata payimu. Harim Jisasiñ nimavamba kitihumu, Na pamata indarina. Kru muminga nimburiñ sañinānga piñguvarahi. Kru kandīhama ariñandi tikatika kuyu miñahandandi vaha, vamu. ⁴ Kamavahu Jisas kimb̄i nimavami, Nari Gotindu angwimikiyi kuyu kindi hañandihin ngatingiruta mambaha ngandara. Kuyu kandīha nimavamba ambami, Kuha Got muhimimuhim tamata krunavundiñ musa miñami. Kamata andīhi kru nan̄ga navundi yivurahamu, vamba ambami. ⁵ Kamavata sihinda Got ambami, Harim kru hama yahata niñum niñuvan̄ mitata nimburi nan̄ga kihiri kindu. Kamata arikimbat kwirandibat miñgiyataya yivurahandu, vamba ambami. ⁶ Got ambami, harim arikimbat kitingiti mañgindu. Kwirandibat miñgiyataya maña kindu. Harim Got kahañami him hañandihin kru mandaviham, vami.

⁷ Kamavahi Farisi hañinīn̄ Jisasiñ ambamu, Kamatahara mumindihi Moses ariñ tikatika kuyu nguta ambami, Kru angwimikiyi yihimbivirata navundiñ nguta piñguvariti umi, vamba ambami, vamu. ⁸ Kamavahu Jisas nuriñ ambami, Nari tamahumbiri niñiñ, harim Moses ngatara andīhi navundi piñguvarandara. Hara kimañgimañi kamata vana mañgiyimi. ⁹ Nariñ yi ambin, kru muminga, nimburi kru mamiñavingiritira sañinānga piñguvarahi. Kamata navundi mu urahi. Kru kandīhama nuñambi navundi miñavingiriviniñgiri vana andīhi, vami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara hañinīn̄ kuyu kandīha indarita Jisasiñ nimavamba ambamu, Kru kandīhamata vana miñahandiriman vatan̄gata, kindamindihi navundi mañuram, vamu. ¹¹ Kamavahu Jisas ambami, Kru sihanan̄ga kuyu kaniñandihin mamiñandu. Got kru minzavativatiñ ndaya tikatika nguhi navundi mañurandu. ¹² Nari indarimara. Kru muvitamuvita niñiñ kita navundi mañurandu. Muvirañ niñumingati kavuhu nuriñandi kwirandi ha ñambatimi. Muvirañ kru kwirandimbisa tavihamu harim niñi mañgavuhu. Muvira Gotindu tiwiyi kiyihiyindu simbirarim indariramata nuriñambi tikatika kuyu simahata navundi mañurandu. Harim kru kuyu kaniñandihin miñiman virimandi hama miñam, vami.

*Jisas niñi hañinīn̄ mitira yi kiniyi payimu vami
(Mak 10.13-16 nan̄ga, Luk 18.15-17)*

¹³ Kandīhivi hañi krunavundi niñi sukisirambi hañinīn̄ timbuta Jisas kiyimiyi payimu. Nuñandi kuma ha nuriñandi kwirandi hañi tamata, Got nan̄ga kuyundavariti, nuriñ nguramam vata andimu. Kamatīhura nuñandi simbirasara hañinīn̄ krunavundi kandīhañinīn̄ ambahimumu. ¹⁴ Kamatīhu Jisas nuñandi simbirasara hañinīn̄ ambami, Mitira niñi hañinīn̄ yi kini niñi payimu, nuriñ karikari mandimara. Krunavundi Gotindu tiwiyi kiyimindañ vatan̄gata, niñi niñiniñ maña kiyimu, vami. ¹⁵ Kamavata kuma nuñandiha niñi hañinīn̄indu miku hañi tamami. Kamata kiyihandata kandi upi hañu mitata umi.

*Kru ñañira ariku miñga Jisas nan̄ga kuyundavarami
(Mak 10.17-31 nan̄ga, Luk 18.18-30)*

19:3 Mt 16.1 **19:4** Stt 1.27 nan̄ga, 5.2 nan̄ga, Mal 2.15 **19:5** Stt 2.24 nan̄ga, 1 Ko 6.16 nan̄ga, 7.2 nan̄ga, Ef 5.21 nan̄ga, 5.31 **19:7** Lo 24.1-4 nan̄ga, Mt 5.31 **19:9** Mt 5.32 nan̄ga, Mk 10.11 nan̄ga, Lu 16.18 nan̄ga, 1 Ko 7.10-11 **19:10** 1 Ko 7.1-2 nan̄ga, 7.7-9 nan̄ga, 7.17 **19:12** 1 Ko 7.32-34 nan̄ga, 9.5 **19:14** Mt 18.2-3

16 Kamatihi kru muminga Jisas kiyimiyi pata ambami, Ahusiki, yi avi vana pamata nandi andita sihanjiyman, vami. 17 Kamavahi Jisas nuŋ ambami, Mumindihi na yaŋ avi vanarim kitihuna. Minzaminza Got taya avi. Hara sihanjiyman vatanŋata, Gotindu tikatika kuyu taya miŋahandamaŋgara, vami. 18 Kamavahi kru kandihama Jisas ni mavamba kitihumi, Tikatika kuyu pamatarim ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Tikatika kuyu kandihanjiniŋindu kuyu nimata kindi. Krunavundiŋ mayivutatama. Kru na, navundi mamijaŋgiri, naŋga navundi na, kru mamijaŋgiri. Kipa mamija, kru muŋiniŋ kuyusihirata saŋinaŋga maŋgatiŋguru. 19 Naminavandu tiwiyi kiŋiŋgiŋi nuriŋandi kuyu miŋahanda. Kamata nambi nandi kwirandirim mavindamandana maŋa, sihanŋa kruŋ ndahara miŋata maviŋi tama, vami. 20 Kamavahi kru ŋaŋira hama ambami, Yi sihanŋa tikatika kuyu kaniŋiniŋ miŋahandandin. Hara yi pamata himiriminzikwi kirivitin, vami. 21 Kamavahi Jisas ambami, Avinzikwi miŋga kiyiman vatanŋata, uta nandi muhimimuhim sihanŋa ŋuna mut miŋamu. Kamatu timbahiris ha miŋatuta muhimimuhim maniman saŋ haŋiniŋ ŋgu. Kamatirimana handa Gotindu pihuyindu avihimimim miŋimana. Kamata yi naŋga paŋi, vami. 22 Kru ŋaŋira hama muhimimuhim sambu sikwi naŋga miŋga. Harim kuyu kandiha indarihi nuŋandi mavimbu pimitihi umi. 23 Kamatihi Jisas nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ambami, Yi nariŋ kandi ambin, kru timbahirisindu ariku miŋga Gotindu tiwiyi kiyiman vata aviri tamirimandi. 24 Yi nariŋ sihinda ambin, kamel mikwiri sivirisiviri siki humbaŋi indiwirim, kru timbahirisindu ariku haŋiniŋ Gotindu tiwiyi kiyihiyirim aviritamandu maŋa aviri mandamahi, vami. 25 Nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kaniŋandihin indarihu maviyahavarami. Kamata ambamu, Ara nindaya sihanjiyimandi, vamu. 26 Kamavahu Jisas nuriŋ tihirata ambami, Kru maŋandihu. Hara Got muhimimuhim vana andihi, vami. 27 Kamavahi Pita kimbis ambami, Ngana, ara ariŋandi muhimimuhim mitata nanaŋga kindandariŋ. Harim ara mum miŋimindaŋ, vami. 28 Kamavahi Jisas ambami, Yi nariŋ kandi ambin, muhimimuhim kibi yivurahimandi hiviyi, Krundu Niŋi miŋga aru ŋimbi naŋgandita aru miku ndu minziminsi maka nuŋandi haŋi minzirimandi. Kamati yi naŋga kihiri kindandara narindahara, aru miku ndu minziminsi maka kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi tiŋgiruramatayi minzirimandira. Kamata Israel hatindu krunzapa kumanzipi timutamu, tanda timundu arikinzipi taya tiŋgiruramata haŋiniŋ karatamirimandira. 29 Naŋga krunavundi sihanŋa yambirim indarita, nuriŋandi tavi, niŋusinaŋa, niŋuranavaŋ, niŋurimaŋgatiŋ, niŋisimiŋ, niŋuminiŋuvaŋ, naŋga nuriŋandi kiva mitamu haŋiniŋ sihinda muhimimuhim 100 miŋimandiyu. Kamata sihanjiyimandiyu. 30 Hara kru kasirambu uyu haŋiniŋ sihindivu sikwi payimandiyu. Kamatu kru sihindivu payu haŋiniŋ kasirambu urimandiyu, vami.

19:16 Mk 10.17 naŋga, Lu 10.25 naŋga, 18.18 19:17 Wkp 18.5 naŋga, Lu 10.28 19:18 Kis 20.13-16 naŋga, Lo 5.17-20 19:19 Kis 20.12 naŋga, Wkp 19.18 naŋga, Lo 5.16 naŋga, Ro 13.9 naŋga, Ga 5.14 naŋga, Je 2.8 19:21 Mt 6.20 naŋga, Lu 12.33 naŋga, Si 2.45 naŋga, 4.34-37 naŋga, 1 Ti 6.18-19 19:23 Mt 13.22 naŋga, Mk 10.24 naŋga, 1 Ti 6.9-10 19:26 Stt 18.14 naŋga, Jop 42.2 naŋga, Jer 32.17 naŋga, Sek 8.6 naŋga, Lu 18.27 19:27 Mk 10.28 naŋga, Lu 5.11 naŋga, 18.28 19:28 Mt 20.21 naŋga, 25.31 naŋga, Lu 22.30 naŋga, 1 Ko 6.2-3 naŋga, Sk 2.26 naŋga, 3.21 19:29 Mk 10.29-30 naŋga, Lu 18.29-30 naŋga, Hi 10.34 19:30 Mt 20.16 naŋga, Mk 10.31 naŋga, Lu 13.30

20

Simbirasara wain kivayi simbira miñamu ñiniñindu tih kuyu

¹ Jisas sihinda ambami, Yi kuyu ni kru kasiram vu kiyimandiyu ñiniñirim ambin. Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru pirivisa niñuva miñga maña. Kivisihi nda kruñ timbuhavuta patin yandi wain kiva niñi simbira miñamu vata umi. ² Kamata nuri nanga kuyu simahata ambami, Simbira miñitira musi hivindu timbahiris kumba nanngananga kiris nariñ nguriman, vamba ambami. Kamata simbihi uta wain kiva nuñandi hañi simbira miñamu. ³ Kamata kiyihandata 9 kilok virañi aru hama sihinda umi. Kamata tihirutihiru upi hañi ngahi kru muvira sañ tanguvatata kiyimu. ⁴ Kamatihu ambami, Narindahara uta wain kivayi simbira miñamara. Kamatira simbira miñimandiravu ngaharamata nariñ timbahiris titiyi nguriman, vami. ⁵ Kamavahi umu. Kamata ina miriyi kiyihahi, nanga ina miñgurim sangindangumi hiriviyi aru hama sihinda anga uta siwimaña musa nda andimi. ⁶ Kamata kivititi 5 kilok tirimindihi sihinda uta kru muvirañ ngahi tihirutihiru upi hañi tanguvatata kiyihu ambami, Nari mumindihi musi hivi nari niñindaya sañ tanguvatata kiyihara kivititi, vamba ambami. ⁷ Kamavahi ambamu, Ariñ kru muminga simbira manguyi, vamba ambamu. Kamavahu ambami, Narindahara uta yandi wain kivayi simbira miñamara, vamba ambami. ⁸ Kamata kivititihahi, nuñandi simbira miñahuhu karatamandi hamañ ambami, Simbirasara hañiniñ uraramina patu timbahiris ngu. Sihindivu pata simbira miñayu hañiniñ wisa nguta, kasiramiyi pata miñayu hañiniñ ngu, vamba ambami. ⁹ Kamavahi kru kivititi 5 kilok pata simbira miñamu hañiniñ kumba nanngananga kiris miñamu. ¹⁰ Kamatihu kru simbira nuringwisa miñamu hañiniñ pata timbahiris sambu vaha miñimindañ vamba indarimu. Hara nurindahara kumba nanngananga kiris miñamu. ¹¹⁻¹² Kamata timbahiris miñamu hambu ngata kiva niñuva hama nanga kuyu miñgumu. Kamata ambamu, Kru ndañiniñ sihindivu pata miñgiya hirivi taya simbira miñayu ndañiniñ timbahiris ariñ nguna maña nuriñ nguna. Ara kivisuñ nda kita simbira tikatika miñahariñ ariñ ina kirahimuhi pata kivitititi, vamba ambamu. ¹³ Kamavahu kiva niñuva hama kuyu kandiha indarita simbirasara muhamañ ambami, Yambiha, yi nañ ñamba vana mañandin. Nanga, timbahiris kumba nanga kirisirim kuyu simahariñ. ¹⁴ Nandi timbahiris ni miñata uhu. Yi yambi piritamata nañ timbahiris ngwin maña, sihindivu sikwi payi ndamañ ndahara timbahiris siwimañanda ngwin. ¹⁵ Niñandihin yandi simbira. Harim yandi indarimitiyi timbahiris yandi ni mambaha tingiruhin. Yi nuriñ avi musa andihin yambirim mumirim kitiri kina, vamba ambami. ¹⁶ Kamata Jisas ambami. Kamata maña, kru sihindivu sikwi kindu hañiniñ kasirambu patu, kasirambu kindu hañiniñ sihindivu sikwi kiyimandiyu, vami.

Kwiriñimbiri kimuta anga yahamiriman vami (Mak 10.32-34 nanga, Luk 18.31-33)

¹⁷ Jisas Jerusalemirim umi. Kamata nuñandi 12 simbirasara hañiniñ timbuta muvu umi. Kamata uhuhu kwibi hiniñgin nuriñ ambami, ¹⁸ Nari indarimara. Musi ara Jerusalem yawimindañ. Kamatiriñ Krundu Niñiniñ Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanga tikatika kuyundu

mirimba nanğa hañiniñindu kumañgimbañi tamimandiyu. Kamata nuñ ngatingiruta yivutatamatamarim kuyu kahañirimandiyu. ¹⁹ Kamata krunzapa muñiniñindu kumañgimbañi tamimandiyu. Kamatu nuñ kandihaniñing ambasuvata pingirawisita, ahuandiñi yivuwirimbandiyu. Kamatu arikingivi kita kwiri hañi anğa yahamirimandi, vami.

*Jems nanğa Jon aru miku yivurahimindañ vata andimu
(Mak 10.35-45)*

²⁰ Kiyihandata, Sebedindu ñiñisim arikimbat, nanğa niñum Jisas kiyimi payimu. Kamata niñum tanda mikwimikwinita Jisasiñ ambami, Nañ muhimirim kitiwiriman, vami. ²¹ Kamatihi Jisas nuñ nimavamba kitihumi, Na muhimirim pirikina, vami. Kamavahi navundi hañambi Jisasiñ ambami, Na aru miku yivurahata, yandi ñiñi arikimbatini ambina, mu nima nandi kuma kandi sambavu minziti, mu nima nandi kuma kakayi sambavu minzim, vata pirikini, vami. ²² Kamavahi Jisas kuyu kandiha indarita ambami, Kitihura vana niñandihindu sapa ha mañgamangarandara. Nari arikimbat, kuku kuvirahuvira vuñgi yi kuviriman hañi nari kuvirimandira vaha, vami. Kamavahi arikimbat nuñ ambamu, Ara andihariñ, vamu. ²³ Kamavahu Jisas arikimbatini ambami, Nari yandi kuku kuvirahuvira vuñgi hañi kuvirimandira. Hara yihiramahi ninimbaha taya kandi sambavu minziti, ninimbaha taya kakayi sambavu minziminzi simbira niñandihin yandima. Minziminzi maka kandihaniñing krundu, yandi Yavandak siwitamami niñing, vami. ²⁴ Kamatihi Jisasindu 10 simbirasara hañiniñ niñusi niñura kandihamatimu kuyu ha indarita, arikimbatirim kipuhiputimu. ²⁵ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañiniñ uraramahi payihu ambami, Nari ngandara. Aru miku muyindu hañiniñ nurinandi krunzaparim arinandi kuyu taya indarimu vata tikatikatmangarandu. Nanğa nurinandi kru aru hañiniñ, krunavundi nurinandi kuyu sihananğa miñahandamu vata, tuvirandu. ²⁶ Hara kandihamata vana ha nari nanğa mañgiyim. Narinandi niñinginiñdu kru muvat aru miñga kiyiman virimandi hama, narinandi simbirakara miñga kiyim. ²⁷ Kru mikuyi kiyiman virimandi hama, narinandi simbirakara sañ miñga kiyim. ²⁸ Kamata maña Krundu Ñiñi hama krunavundi niñambirim simbira miñamu vata mambayimi. Simbira miñata nuñandi kwirandi ha nuñambi nguta kimuta krunavundi sambu mut miñitini vata payimi, vami.

*Jisas kru arikimbat taminga ñumi niñing miñavindamami
(Mak 10.46-52 nanğa, Luk 18.35-43)*

²⁹ Jisas nanğa nuñandi simbirasara hañiniñ pihu aru Jeriko mitata umu. Kamatihi krunavundi sambu sikwi nuri nanğa umu. ³⁰ Kamatihi kru arikimbat kwimbi tivi hañi minzita kiyimu. Arikimbat kandihaniñing taminga ñumi niñing. Harim Jisas payi vahu indarita kuyu kimbañi pativat ambamu, Aru miñga na Devit Niñuñing. Na arin siñinga, vamu. ³¹ Kamavahu krunavundi indarita arikimbatini ambahimuta ambamu, Mika narinandiha satimimara, vamu. Kamavahura arikimbat sihinda sihinda kuyu kimbañi ambamu, Aru miñga na Devit Niñuñing, na arin siñinga, vamu. ³² Kamavahu Jisas tanguramata arikimbatini ambami, Yi narin pamatiriman, vami. ³³ Kamavahi arikimbat kimbi ambamu, Aru

20:21 Mt 19.28 nanğa, Lu 22.30 **20:22** Mt 26.39 nanğa, 26.42 nanğa, Mk 14.36 nanğa, Jo 18.11
20:23 Mt 25.34 nanğa, Si 12.2 nanğa, Ro 8.17 nanğa, 2 Ko 1.7 nanğa, Sk 1.9 **20:25** Lu 22.25-26
20:26 Mk 10.43-44 nanğa, Lu 9.48 **20:26** Mt 23.11 nanğa, Mk 9.35 nanğa, Lu 22.26 **20:28**
 Lu 22.27 nanğa, Jo 13.14 nanğa, Fl 2.7 nanğa, 1 Ti 2.6 nanğa, Ta 2.14 nanğa, 1 Pi 1.19 **20:30** Mt
 9.27 nanğa, 15.22

miŋga, ariŋandi tamiŋga niŋiniŋ miŋavihiri, vamu. ³⁴ Kamavahu Jisasin arikimbatirim mavindimi. Kamata kumandamata arikimbatindu tamiŋga haŋi timbusarahi, sariwayi ŋandiŋ tamiŋga nuriŋandi haŋiniŋ avindihi tihiraŋamu. Kamatihi arikimbat Jisas naŋga umu.

Jisas Jerusalem yivurahata krunavundiŋ kuyu ŋgumi

21

(Sapta 21—25)

Jisas Jerusalem aru miku indiwimaŋandimi

(Mak 11.1-11 naŋga, Luk 19.28-40 naŋga, Jon 12.12-19)

¹⁻² Jisas naŋga nuŋandi simbirasara haŋiniŋ Jerusalem yivurahirimindihi ariŋindimi. Kamata Apu Oliv tamayi yahuta pihu Betfage yivurahamu. Kamata Jisas simbirasara arikimbatin simbita nimavami, Pihu kututa ŋgarin ndaŋi umara. Uta sikwitaya ŋgitira donki mu siki timburamitu kiyimandi, ŋiŋi nuŋandi handahara nu naŋga kihiri kiyimandi. Siki ha kuyivata arikita yi kiyiman niŋi timbuta payimara. ³ Kamatira kru mumingga nariŋirim kuyu mu ambitingata ambamara, Donki arikita niŋiniŋ, Aru hama simbira naŋga, vamba ambamara. Kamavitira sikwitaya simbiti arikita payimandiyu, vami. ⁴ Kanimata vana yivurahami niŋandihirim kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga kuyu nimata ambami ha kandisikwisikwi yivurahami. Nimavamba ambami, ⁵ Saion hati krunavundirim kuyu niŋandihin ambavaramara, Niŋgamara. Nariŋandi aru miku nima payi. Nu kru ŋimbi maniman hama payimaŋandi. Kamata donki himba muniŋi minzi. Nu donki miwiri niŋi minzita payi, vami.

⁶ Kamata simbirasara arikimbat uta Jisas ambami maŋa andimu. ⁷ Kamata donki niŋum naŋga ŋiŋi ha timbuta payimu. Kamata arikimbat nuriŋandi mikwiri kuta haŋiniŋ donkindu kuti haŋi yivutihumu. Kamatihi Jisas kimba haŋi minzimi. ⁸ Kamatihi krunavundi sambu nuriŋandi mikwiri kuta haŋiniŋ siharanzihara kindimbat haŋi yivutihumu. Kamatihi muvira ahumakamaka miki naŋga haŋiniŋ tahirandahira kindimbatiyi tamamu. ⁹ Kamatindi krunavundi Jisasindu kasiram ndambu umu ndaŋiniŋ naŋga sihindi payimu niŋiniŋ, sihananga nimavamba taŋguvihumu, Devit Niŋuŋiŋgirim kinziŋzitim. Kru Aru nimandu ŋimbiyi payimi niman, Got nuŋ avindamam. Got kimbayindu sikwi nimarim kinziŋzitim, vamu.

¹⁰ Jisas Jerusalem indihuhi, pihu aru haŋindu krunavundi sihananga ŋgata pindirata nimavamba kitihumu, Kru kanima ninindimbanzikwi, vamu. ¹¹ Kamavahu krunavundi nu naŋga umu haŋiniŋ ambamu, Nu Jisas, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga. Pihu Nasaret, pirivisa Galilindu miŋga payi, vamu.

Timbahiris simbira miŋahu piŋguvarami

(Mak 11.15-19 naŋga, Luk 19.45-48 naŋga, Jon 2.13-22)

¹² Jisas Gotin kiraŋinguhu tavi haŋindu upiyi indihumi. Kamata kru kandihanu timbahiris simbira miŋamu haŋiniŋ sihananga piŋguvarami. Kamata kru timbahiris tivirandu haŋiniŋindu pina haŋiniŋ, naŋga kava tamahuhu mut miŋandu haŋiniŋindu minziminzi maka haŋiniŋ

miņasiņģivarami.* ¹³ Kamata nuriņ ambami, Gotindu aņgwimikiyi nimavamba ambami, Yandi tavi niņaņdihin yi naņgandaya kuyundavaravara tavi kiyimandi, vamba ambami. Hara nari andihara kru kurihahuriha naņa kipa naņa haņiniņindu sipirusipiru upi maņa kiyi, vami. ¹⁴ Kamata Jisas Gotiņ kiraņiņguhu tavi haņindu upiyi kiyimi. Kamatihi tamiņa ņumi naņa tanda ņamba haņiniņ nu kiyimiyi payihu nuriņ miņavindamami. ¹⁵⁻¹⁶ Hara Gotiņ kiraņiņguhundu aru miku haņiniņ naņa tikatika kuyundu mirimba naņa haņiniņ, Jisas muhimimuhim avinzikwi sihirami haņiniņ ņgamu. Naņa ņiņisirambi Gotiņ kiraņiņguhu tavi haņindu upiyi kita nimavamba taņguvihumu, Nari Devit Niņuņiņgirim kinzihiņzitimara, vahu indarimu. Harim nuriņ kitiritihi, Jisasiņ nimavamba kitihumu, Na ņiņisirambi niņiniņ kuyu ambayu ni indarina, vamu. Kamavahu Jisas kimbis ambami, Ara yi indarin. Hara nari kuyu ni Gotindu aņgwimikiyi ņgatiņgiruta mambaha ņgandara. Devit Gotiņ ambami, Niņi sukisirambi nandi ņimbi tihuyahandu, vamba ambami, vami. ¹⁷ Kamata Jisas nuriņ mitata pihu aru haņindu tapiraņi pindihami. Kamata aņa pata kandihi vi haņi Betani kiyimi.

Jisas ambahi ahu fik ha kwiriņandimi
(Mak 11.12-14 naņa, 11.20-24)

¹⁸ Kamata kivisuņ nda Jisas sihinda pihu aru haņi aņa uhi, nuņ avihatimi. ¹⁹ Kamata kindi tivi haņi ņgahi ahu fik muņandihin kiyihi arihaņi umi. Hara ņgahira kandihaņi kandi maņģiyimi. Miki haņiniņ ndaya kiyihu ahu fik haņandihinirim ambami, Na sihinda kandi mandimirmana, maņģanzikwi, vami. Kamavahi sariwayiņandi ahu fik haņandihin kwiriņandimi. ²⁰ Kamatihi nuņandi simbirasara haņiniņ kandiha ņgata pindiramu. Kamata nimavamba kitihumu, Pamatihis ahu fik niņandihin sariwayiņandi kwiriņandi, vamu. ²¹ Kamavahu Jisas kimbis ambami, Nariņ yi kandi ambin, nari indarimaņgarata, nariņandi indarimit arikita maņģiti, yi ahu fik niņandihin andin maņa narindahara siwimaņa musa andihara. Naņa kandi vana nindaya maņandihara. Apu ndaņandihin nimavamba ambitira, Na yahamirata kumbitihuta aņakiņguku ndaņi miņģu vamba ambitira, ambahara maņa andihi. ²² Ara indarimaņgarata Got naņa kuyundavarimandira ha, muhimimuhim miņirim ambirimandira ha, nari miņimandira, vami.

Jisasiņ nin ndimbanzikwi aru ņimbi ņgumi vamba kitihumu
(Mak 11.27-33 naņa, Luk 20.1-8)

²³ Jisas Gotiņ kiraņiņguhu tavi haņindu upiyi indihuta krunavundiņ ambaramami. Kamatihi Gotiņ kiraņiņguhu haņiniņindu aru miku haņiniņ naņa Israel hatindu aru miku haņiniņ payimu. Kamata Jisasiņ nimavamba kitihumu, Na ņimbi kaniņandihin paņundu miņata kanimata vana ni andina. Naņa nindimbanzikwi ņimbi ņguta ambahi kanimata simbira miņana, vamu. ²⁴ Kamavahu Jisas kimbis ambami, Yindahara nariņ muhimirim kitiwiriman. Kamatin kimbis yaņ kandi

* **21:12** Kava naņa muhimimuhim, kru mut miņandu haņiniņ, kandihaņiniņ Gotiņ kiraņiņguhu upiyiindu. Kru muvira muhimimuhim kiraņiņguhu upiyi kindi haņiniņ mut miņirim, timbahiris kiraņiņguhu nduyi taya mut miņandu. Rom naņa Grikindu timbahirisiyi mut mamiņandu.

21:13 Ais 56.7 naņa, Jer 7.11 naņa, Mk 11.17 naņa, Lu 19.46 **21:14** 2 Sml 5.8 naņa, Ais 35.5-6 **21:15-16** Sng 8.2 **21:19** Lu 13.6 **21:21** Mt 17.20 naņa, Lu 17.6 naņa, Jo 14.12 naņa, 1 Ko 13.2 naņa, Je 1.6 **21:22** Mt 7.7-11 naņa, 18.19 naņa, Mk 11.24 naņa, Lu 11.9 naņa, Jo 14.13-14 naņa, Je 5.16 naņa, 1 Jo 3.22 **21:23** Jo 2.18

ambitira ngatanda, yi nariŋ yaŋ ninimbaha taya ñimbi nguhi simbira miŋandinirim ambitin indarimandira. ²⁵ Jon krunavundiŋ kukuyi miŋaŋgirundi vana ha pañindu miŋami. Kandiha Gotindu pihuyindu vana vaha, mana krundu vana taya vaha, vami. Kamavahi nurinambi masamasa ambamu, Ara Gotindu pihuyindu vana vitirin ariŋ nimavamba kitiwirimandi, Ara mumindihi nuŋambirim maŋindarimaŋgarandara, vamba ambirimandi. ²⁶ Hara kaŋandihin krundu vana vataŋgata krunavundirim piŋitivimi. Krunavundi Jonirim kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara miŋga vamba ambandundihi, vamu. ²⁷ Kamavata Jisasin ambamu, Ara maŋgandarin, vamu. Kamavahu Jisas nurin ambami, Yindahara ninimbaha taya yaŋ ñimbi nguhi simbira kaniŋandihin miŋandinirim nariŋ maŋambiminda, vami.

Kru muminŋandu ñiŋi arikimbatindu tihi kuyu

²⁸ Kamata Jisas sihinda Gotin kiraŋinguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ ambami, Nari pamata indarimitara. Kru muminŋa kru ñiŋi nuŋandi arikita. Nuŋandi ñiŋi niwisa hamarim uta ambami, Yandi ñiŋi, musi uta wain kiva ndaŋi simbira miŋa, vamba ambami. ²⁹ Kamavahi ñaniŋ ambami, Yaŋ yakwiriti, vamba ambami. Hara kiyihi nuŋandi indarimit hambu tivirahi umi. ³⁰ Kamata niŋuva uta ñiŋi muhamarim siwimaña kuyu nda ambahi ñiŋi hama ambami, Yava urimani, vamba ambami. Hara maŋumi, vami. ³¹ Jisas kamavata ambami, Ñiŋi arikimbat haŋindu ninindaya niŋuva ambami maña andimi, vami. Kamavahi ambamu, Kima hama, vamu. Kamavahu Jisas nurin ambami, Nariŋ yi kandi ambin, kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, naŋga navundi kru miŋaviŋgiriviŋgiri haŋiniŋ wisa Gotindu tiwiyi kiyimandiyu. ³² Jon nari kiyimaraŋi yivurahata nariŋ tititi vana taya isihuramami, hara nuŋirim maŋindarimaŋgaramara. Kru gavaman ndamarim timbahiris miŋamiŋa haŋiniŋ, naŋga navundi kru miŋaviŋgiriviŋgiri haŋiniŋ niŋambirim indarimaŋgaramu. Kandihamata vana andihu ngamara, hara nariŋandi indarimit hambu tivirahi niŋambirim maŋindarimaŋgaramara, vami.

*Kru ñamba niŋiŋ wain kiva karatamandu haŋiniŋindu tihi kuyu
(Mak 12.1-12 naŋga, Luk 20.9-19)*

³³ Jisas aru miku haŋiniŋ sihinda ambami, Sihinda tihi kuyu muŋandihin indarimara. Kru muminŋa wain kiva miŋami. Kamata tapa haŋandihin timbayi tama taŋgirata arindihuyivimi. Kamata kiva tunŋi hambu wain kiris taŋguvusivusirim kumba kayivata musa miŋata, kru kita kiva ha karatamatamarim tavi kuta ŋandi tihumi. Kamata kru muvira simbira miŋimandiyu vata kiva ha nurinandi kumaŋi tamami. Kamata pihu mu kutaŋi umi.* ³⁴ Kamata wain haŋiniŋ kandi tamirim andimi. Kamatihi nuŋandi simbirasara saŋ muviraŋ uta kiva simbira miŋamiŋa haŋiniŋ kiyuyi nuŋandi wain mindi miŋamu vata simbihi umu. ³⁵ Kamatihi kru kiva haŋi simbira miŋandu haŋiniŋ simbirasara saŋ haŋiniŋ miŋata, muhaman yivuta, muhaman yivutatamahu kimuhi, muhaman timba kavaramu. ³⁶ Kamatihi kiyihandata kiva niŋuva hama sihinda nuŋandi simbirasara saŋ muviraŋ simbihi nuri kiyimuyi umu.

21:26 Mt 14.5 naŋga, 21.46 naŋga, Mk 6.20 naŋga, Lu 20.6 **21:28** Lu 15.11 **21:32** Lu 3.12 naŋga, 7.29-30 **21:33** Mt 25.14 * **21:33** Wain kivandu tihi kuyu niŋandihin, Jisas Aisaia 5.1-2yi ngami. Got krunavundi Israeliŋ andimirim tihi kuyu. Tihi kuyundu sapa ha nimata. Kiva niŋuva hama Got. Wain kiva ha krunavundi Israel hati. **21:35** Mt 22.6

Kimangimañi simbimi hañiniñ tarativirata sambimari simbimi. Kamatihi kivayi simbira miñamu hañiniñ simbirasara sañ kandihaniniñ ndahara siwimaña musa nda andimu. ³⁷ Kamatihi kita kiva niñuva hama nuñandi ñiñi timbanzikwiñ simbihi nuri kiyimuyi umi. Niñuva ambami, Yandi ñiñi nimandu kuyu indarimandiyu, vamba ambami. ³⁸ Hara kru kiva hañi simbira miñandu hañiniñ ngahu ñaniñ payihi nuriñambi masamasa kuyundavarata ambamu, Kru nima niñuvandu muhimimuhim nu miñimandi. Harim nuñ yivutatamata, niñuvandu kiva ni ara miñim, vamba ambamu. ³⁹ Kamavata kru hamañ miñahandata piñgiritu uta kiva tapa kut hambu kavarahu indihuhi yivutatamahu kimumi. ⁴⁰ Harim muyivi kiva niñuva hama pata kru nuñandi kiva hañi simbira miñandu hañiniñ pamata musa andirimandi, vami. ⁴¹ Kamavahi nuñ ambamu, Kru ñamba kandihaniniñ piñingarimandi. Kamata wain kiva ha miñata kru muñiniñ nguti karatamirimandiyu. Kamata ñaña miñamiña tiwimiyyi yivutihiruramata nuñ ngumandiyu, vamu. ⁴² Kamavahu Jisas nuriñ nimavamba kitihumi, Nari Gotindu angwimikiyyi kuyu mandambu niñu ngatingiruta mambaha ngamara. Kuyu kandiha ambami, Timba tavi tihutiha hañiniñ ñamba vata tivimbu tamamu. Timba kandiha tihu tavi tapa miñahandahandandu timba avi ñandi kiyi. Aru hama nuñambi kandihi ha andihi yivurahahi ara ngahariñ avindimbanzikwi kiyi, vamba ambami. ⁴³ Kamataharim nariñ yi ambin, kuha nari Gotindu tiwiyyi kiyimara. Hara nariñ Got tihimitata krunavundi muñiniñ miñimandi. Kamati nuñandi tiwiyyi kita, nuñandi kuyu taya miñahandirimandiyu. ⁴⁴ Kamata kru timba himba kandihañi miñgata yivirimandi hama punzi hañiniñ yivurivumbirimandi. Hara timba kandiha kru ngimba muyi miñgata yivirimandi ha, timba ha kru kandihamañ yiviti miñindirimandi, vami.*

⁴⁵ Kamavahi Gotiñ kirañinguhundu aru miku hañiniñ nanğa Farisi tih kuyu kandiha indarita ambamu, Ni ariñambiriminzikwi ambi, vamu. ⁴⁶ Harim Jisasiñ miñahandimindañ nzikwi vata andimu. Hara krunavundi Jisirim kru Gotindu kuyu miñata ambavaravara miñga vamba indarimitandu. Harim krunavundirim piñitumu.

22

Kru nanğa navundiñ miñavisihuramata ñahuraviravindu tih kuyu (Luk 14.16-24)

¹ Jisas sihinda aru miku hañiniñ tih kuyu mu nguta nimavami, ² Gotindu tiwiyyi kiyihiyiha aru miku mumingandu maña. Kru ñiñi nuñandi hama navundi uririmindihi, aru miku hama ñahuravimi. ³ Kamata timu kandihañi payimandiyu vata kruñ ambami. Kamata ñaña hivi hañi nuñandi simbirasara sañ hañiniñ uta kru kandihaniniñ timbuta payimara vata simbihi umu. Kamatihi uta ambahu payivayirim yakwirivarata mambayimu. ⁴ Kamatihi sihinda nuñandi simbirasara sañ muvirañnzikwi simbita ambami, Uta kru ambasimin hañiniñ nimavamba ambamara. Ngamara, nu nuñandi bulmakau kru muvira nanğa sihim muvira kwirandi nanğa hañiniñ ndahara yivutatamata ñaña nuñandiha

21:38 Mt 27.18 **21:39** Hi 13.12 **21:42** Sng 118.22-23 nanğa, Ais 28.16 nanğa, Mk 12.10 nanğa, Si 4.11 nanğa, Ro 9.33 nanğa, Ef 2.20 nanğa, 1 Pi 2.6-8 **21:44** Ais 8.14-15 nanğa, 60.12 nanğa, Dan 2.44-45 nanğa, Sek 12.3 nanğa, 1 Pi 2.8 * **21:44** Kru indarimit avi nanğa muvira ambandu. Kuyu Matyu 21.44yi kindi niñandihin Matyu mayihimbivirami. Sihindivu kru mumingga yihimbivirami, vandu. Luk 20.18yi ngamara. **21:46** Mt 21.11 nanğa, 21.26 nanğa, Lu 7.16 nanğa, Jo 7.40 **22:4** Mt 21.36

siwitami. Kamataharim pata ñamara, vamba ambamara, vamba ambami. ⁵ Kamavahi aru miku hamandu simbirasara sañ hañiniñ uta kru hañiniñ ambami maña ambavaramu. Kamatihura nuriñandi kuyu mañindarita singunziñgu umu. Muhama nuñandi kivayi umi. Muhama nuñandi timbahiris simbira miñirim umi. ⁶ Hara muvira, aru miku hamandu simbirasara sañ hañiniñ miñahandata sihuminguyu nguta yivutatamahu kimumbiramu. ⁷ Kamatihu aru miku hamañ kitiritihi nuñandi sañganzara hañiniñ simbihi umu. Uta kru nuñandi simbirasara sañ yivutatamamu hañiniñ sihananga yivubarahu kimuta mitumu. Kamata nuriñandi piñu aru ha kiramu. ⁸ Kamata aru miku hama nuñandi simbirasara sañ hañiniñirim ambami, Kru nanga navundiñ miñavisihuramata ñahuraviravindu ñaña siwi kiyi. Hara kru uraramasimin hañiniñ aviniñ ma, harim pata mañirimandiyu. ⁹ Kamataharim kwimbihingiriñi uhuhu kru sihananga ngimandira hañiniñ, uraramitira timu niñi payimu, vamba ambami. ¹⁰ Kamavahi nuñandi simbirasara sañ kandihaniñ kwimbi sihanangayi singunziñgu uhuhu krunavundi ngamu hañiniñ yivutihuramamu, krunavundi ñamba niñi nanga aviniñ. Kamatihu pata ñirim minziñu tavi ha yavurimi. ¹¹ Kamata krunavundi minzita kiyihuhu, aru miku hama nuriñ ngirim indihumi. Kamata ngahira kru mundama mikwiri avi kru nanga navundiñ miñavisihuramata ñahuravindu hiviñi tamandu ñandi mandamami. ¹² Kamatihu aru miku hama kitihumi, Yambiha, na mumindihi mikwiri avinandihin mandamimat pindihana, vamba ambami. Kamavahira kru hamandu kuyu mañiyimi. ¹³ Kamata aru miku hama simbirasara sañ hañiniñirim nimavamba ambami, Nuñandi kuma tanda ni simahata kaviritira tapira kivimingwi humba ndambu indihuta kiyim. Piñu kivimingwi kandihaniñ irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami. ¹⁴ Kamavata Jisas ambami, Indarimara, Got krunavundi sambu uraramandi. Hara minzavativatiñ ndaya pindihavindiharim yihiramandi, vami.

*Timbahiris Sisariñ nguhu vaha mana mambaha nguhu
(Mak 12.13-17 nanga, Luk 20.20-26)*

¹⁵ Kamata Farisi uta Jisasiñ kindimbuhirata ngatingurimindañ vata kuyu ñamu. Jisasiñ kuyusihiritiriñ kuyu aka vu ambiti, nuñandi kuyu kandihaniñ nuñ ngatingurimindañ vata indariramamu. ¹⁶ Kamata nuriñandi simbirasara hañiniñ nanga Herotinduyindu kru muvirañ simbiñu, Jisas kiyimiyi uta nuñ ambamu, Ahusiki, ara nañ ngandariñ, na kanditaya ambavava miñga. Kamata krunavundiñ kuyu kanditaya Gotindu vana ambavarandana. Na kru mumingarim ndahara mambiñitundana. Na kruñ kuyu siwimaña ndaya ambaramandana, ñimbi nanga niñi nanga ñimbi maniman niñiñ. ¹⁷ Kamataharim ariñ ambina ngim. Na pamata indarina, Sisariñ timbahiris nguhariñ vaha, mana mambaha nguhariñ, vamu. ¹⁸ Kamavahura Jisas nuriñandi indarimit ñamba ha atinda ngami, harim ambami, Kru kuyusihirimbiñhapaha nari, yañ mumindihi kuyusihirim andira. ¹⁹ Yañ timbahiris tamandara muha isihuramitira ngitin, vami. Kamavahi timbahiris miñgiya kiris taya nu kiyimiyi miñata payimu. ²⁰ Kamatihu Jisas nuriñ nimavamba kitihumi, Ñimbi nanga kipumika ni ninindu, vami. ²¹ Kamavahi ambamu, Sisariñdu, vamu. Kamavahu ambami, Sisariñdu him Sisariñ ngumara, Gotindu him Gotiñ

22:6 Mt 21.35 **22:11** 2 Ko 5.3 nanga, Sk 3.4 nanga, 19.8 **22:13** Mt 8.12 nanga, 25.30 nanga, Lu 13.28 **22:14** 2 Pi 1.10 nanga, Sk 17.14 **22:15** Mk 3.6 **22:16** Mk 3.6 nanga, 8.15 nanga, 12.13 **22:21** Ro 13.7

ngumara, vami. ²² Kamavahi kuyu kandiha indarita pindirata, nuᅇ mitata umu.

*Jisasij Sadyusi kru kimuta anᅇa yahamirimarim kitihumu
(Mak 12.18-27 nanᅇa, Luk 20.27-40)*

²³ Kandihivi hañindaya Sadyusi Jisas kiyimiyi payimu. Kandihaninᅇ ambarasimu, Kru kimundu haninᅇ anᅇa mayahamirimandiyu, varasimu. Harim Jisasij nimavamba kitihumu, ²⁴ Ahusiki, Moses ambami, Kru muminᅇa ñinᅇ manᅇavimat kwimitinᅇgata, nimburiᅇ ninᅇura urata ñinᅇ kaviti, ninᅇusindu krunzapa ha manzinᅇgundimi, vamba ambami. ²⁵ Kuha arinᅇandi ñinᅇginᅇi kru minza susukiyindu taya kuma timu, tamu arikinzipi tinᅇgiruramata vat kirasimu. Kamata Kima hama navundi urata kita kimumi, hara ñinᅇ manᅇavumi. Harim ninᅇura Yanᅇiv hama navundi kandihanambinᅇ urami. ²⁶ Kamatihi ninᅇura Yanᅇiv hama ndahara ñinᅇ manᅇavimat kimumi. Kamatihi Kari hama ndahara siwimaña anda ñinᅇ manᅇavimat kimumi. Kamatataya uta imbi, Imbima hama ndahara kimumi. ²⁷ Sihananᅇa kimuta mituhu, kita imbi navundi hanambi kimumi. ²⁸ Harim na amba. Kru kimuhimu haninᅇ anᅇa yahamirimandiyu tiwimiyi navundi hanambi nin nimburi sikwi ninᅇusi ninᅇura kuma timu, tamu arikinzipi tinᅇgiruramata hañindu nimburi kiyimandi. Ngandana, nuri sihananᅇa nuᅇ uramu, vamu. ²⁹ Kamavahu Jisas nuriᅇ kimbᅇi ambami, Nari Gotindu anᅇgwimikiyi kuyu kindi hanandihin mambaha nᅇandara. Nanᅇa nari Gotindu tikatika ndahara manᅇandara. Kamataharim nari kuyu kirivu ambara. ³⁰ Gotindu kutikara nuᅇandi pihuyi kindu haninᅇ navundi manᅇurandu. Siwimaña nandi, krunavundi kimuhimu haninᅇ anᅇa yahamirimandiyu hiviyi, kru haninᅇ navundi manᅇurimandiyu. Kamatu navundi kru mayawirimandiyu. ³¹ Hara kru kimuta anᅇa yahamirimandiyu vava vana ninᅇandihinirim nariᅇ kitiwiriman. Nari Gotindu anᅇgwimikiyi kuyu kindi hanandihin nᅇgatinᅇiruta mambaha nᅇandara. ³² Got ambami, Yi Got. Yandi ñimbi Abraham, Aisak, nanᅇa Jekop tihuyahandu, vamba ambami, vami. Kamavata sihinda ambami, Krunavundi kimuta sava humbañi kindu haninᅇ Gotindu ñimbi mandihuyahandu. Hara krunavundi sihanᅇindu haninᅇ Gotindu ñimbi tihuyahandu. Abraham, Aisak, Jekop ndahara sihanᅇindu, vami. ³³ Kamavahi krunavundi nuᅇandi kuyu kandiha indarihu maviyahavarami.

*Gotindu tikatika kuyu kimanᅇimanzikwi
(Mak 12.28-31 nanᅇa, Luk 10.25-28)*

³⁴ Kamata Farisi Jisas Sadyusinᅇ kuyu hindi minᅇayihᅇi vava kuyu indarimu. Kamataharim nu kiyimiyi payimu. ³⁵ Kandi ñinᅇi hañi tikatika kuyu minᅇasirivasiriva muminᅇa ndahara kiyimi. Harim kandihama Jisasirim ambiti nᅇitin vata nimavamba kitihumi, ³⁶ Ahusiki, tikatika kuyu pamata kuyu sikwi kimanᅇima, tikatika kuyu muviranᅇ sihananᅇa tarativirahi, vami. ³⁷ Kamavahi Jisas nuᅇ ambami, Nari Gotinᅇ minᅇata maviñi tamamara, arinᅇandi Aru nimanᅇ. Nari nuᅇ narinᅇandi mavinᅇguku nanᅇa, narinᅇandi maviñinᅇi nanᅇa, narinᅇandi indarimit nanᅇa minᅇata maviñi tamamamara. ³⁸ Tikatika kuyu kaninᅇandihin aru, nanᅇa kimanᅇimanzikwi. ³⁹ Nanᅇa tikatika kuyu siwimaña muha ninᅇandihin.

22:23 Si 23.8 **22:24** Lo 25.5 **22:29** Jo 20.9 **22:30** 1 Jo 3.2 **22:32** Kis 3.6 nanᅇa, Mt 8.11
nanᅇa, Mk 12.26 nanᅇa, Lu 20.37 nanᅇa, Si 7.32 **22:33** Mt 7.28 **22:37** Lo 6.5 nanᅇa, 10.12
nanᅇa, Lu 10.27 **22:39** Wkp 19.18 nanᅇa, Mk 12.31 nanᅇa, Ro 13.9 nanᅇa, Ga 5.14

Nambi nandi kwirandirim mavindamandana maña, sihananga kruṅ ndahara miṅata maviñi tama. ⁴⁰ Kuyu arikita kaniṅiniṅ kuyu muvirandu kuyu sapa. Gotindu tikatika kuyu sihanangandu kuyu sapa. Nanḡa kru Gotindu kuyu miṅata ambavaravara haṅiniṅ kuyu yihimbiviramundu kuyu sapa, vami.

*Jisas Farisiṅ kru Got yihiramami hamarim kitihumi
(Mak 12.35-37 nanḡa, Luk 20.41-44)*

⁴¹ Farisi tihiruta kiyihuhu Jisas nuriṅ nimavamba kitihumi, ⁴² Nari kru Got krunavundi nuṅandiṅ anḡa miṅimandi vata yihiramami hamarim nari pamata indarira. Nu ninindu ñiṅi, vami. Kamavahi nuṅ nimavamba ambamu, Nu Devit niṅuñiṅgi, vamu. ⁴³ Kamavahu Jisas nuriṅ nimavamba kitihumi, Hara mumindihi Gotindu Maviñiṅi nuṅ indarimit ṅguhi, Devit kru kandihamarim ambami, Yandi Aru miṅga vami. Kamavata Devit nimavamba ambami, ⁴⁴ Aru hama yandi Aru hamaṅ ambami, Na yandi kuma kandi samba nimbu minzirimana. Kamatina nandi miku haṅiniṅ tamitin nandi tiwiyi kiyimandiyu, vamba ambami. ⁴⁵ Nari ṅgamara. Devit nuṅambi kru kandihamarim ambami, Na yandi Aru miṅga vamba ambami. Hara pamatarim kru kandihama Devit niṅuñiṅgi, vami. ⁴⁶ Kamavahi muvat ndahara Jisasiṅ kuyu kimbi maṅambami. Kamata kandihivi hañi kita, Jisasiṅ muhim vanarim kitihuhitihurim piṅitumu.

23

*Farisi nanḡa tikatika kuyundu mirimba nanḡa ṅiniṅ ndu vana
(Mak 12.38-39 nanḡa, Luk 11.43 nanḡa, 11.46 nanḡa, 20.45-46)*

¹ Mutiwimiyi Jisas krunavundiṅ nanḡa nuṅandi simbirasaraṅ kuyu ṅgumi. ² Kamata ambami, Moses tikatika kuyu ambavarami maña, nariṅ tikatika kuyundu mirimba nanḡa haṅiniṅ nanḡa Farisi haṅiniṅ tikatika kuyu ambavarandu. ³ Kamataharim muhimimuhim kuyu nariṅ ṅgumandiyu haṅiniṅ indarita miṅahandamara. Hara muhimimuhim vana andindu haṅiniṅ mamihandamara. Muhimimuhim kuyu sambi ambavarandu, hara ambandu kuyu ha mamihandandu. ⁴ Krundu tiṅgiñi pimi tupi ṅandi simahata kavuramimañandihu kru kavuṅgavu aviritamandu. Hara nuriṅambi pimi musimbiri ndahara kruṅ ṅguramata kavuhavurim kuma maṅgundu. ⁵ Muhimimuhim vana andindu haṅiniṅirim, kru ṅgimandiyu vata andindu. Got nanḡa kuyundavaravararim tavi aru mirimbañi simahandu. Kamata mikwiri nuriṅandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki kutanḡuta timbuvarandu.* ⁶ Kamatindi timu vanayi minziminsi maka kasiramiyindu haṅiniṅ nuri taya miṅandu.

22:40 Mt 7.12 nanḡa, Ro 13.10 nanḡa, Ga 5.14 nanḡa, 1 Ti 1.5 **22:42** Jo 7.42 **22:44** Sng 110.1 nanḡa, Mt 26.64 nanḡa, Si 2.34 nanḡa, 1 Ko 15.25 nanḡa, Hi 1.13 **22:46** Mk 12.34 nanḡa, Lu 14.6 nanḡa, 20.40 **23:3** Mal 2.7-8 **23:5** Mt 6.1 * **23:5** Got nanḡa kuyundavaravararim tavi haṅiniṅ sukisirambi timbahiris tamatama paṅa maña Juda hati musa miṅandu. Gotindu anḡwimikiyindu kuyu muhiviri sirambi anḡwimiki sukisirambiyi yihimbivirata paṅa kandihañi kundandu. Kamata kandihaniniṅ nuriṅandi kumaṅgak hañi kiṅgiraramata, tavi mirimba hañi simahandu. Anḡa Miṅamiṅa 13.9 nanḡa 13.16 nanḡa Tikatika Kuyu 6.8 nanḡa 11.18yi ṅgamara. Nanḡa Juda hati Namba 15.37-41yindu kuyu miṅahandandu. Kamata mikwiri nuriṅandi kuta hañi ñapiru hambu siri siki timbuvarandu. Jisas ambami, Tikatika kuyundu mirimba nanḡa haṅiniṅ nanḡa Farisi nimata indarindu. Krunavundi ariṅ ṅgata ambirimandiyu, Niṅiniṅ Gotindu tikatika kuyu miṅahandandu, vamba ambirimandiyu, vandu. Kamata Got nanḡa kuyundavaravararim kumaṅgak aruru kumañi tamata, tavi aruru mirimbañi simahandu. Kamata siri siki kutanḡuta mikwiri ñapiru hambu timbuvarandu, vami. **23:6** Mt 6.5 nanḡa, Mk 12.38-39 nanḡa, Lu 11.43 nanḡa, 14.7

Nan̄ga Got nan̄ga kuyundavaravara taviyi nuri taya minzim̄nzi upiyi kasiramivu minzim̄ndaŋ vata andindu. ⁷ Kamata tihirutihuru upiyi krunavundi ariŋ kuyu avi ŋguta, ahusiki virimandiyu vata pirikindu. ⁸ Hara nariŋirim, kru ahusiki vata maŋambamu. Ahusiki nariŋandi minzavat miŋgandaya kiyi. Nari sihanan̄ga niŋusi niŋura. ⁹ Nari piri niŋindu kru mumingariŋ yava vata maŋambamara. Nariŋandi Nava minzaminza nuŋandi pihuyi kiyi. ¹⁰ Nan̄ga nariŋirim kru miku ŋiniŋ vata maŋambamu. Nariŋandi miku minzamiŋgandaya, Kru Got krunavundi nuŋandiŋ an̄ga miŋimandi vata yihiramami hama. ¹¹ Nariŋandi aru hama nariŋandi simbirakara miŋga kiyim. ¹² Kru nuŋandi ŋimbi tihuyahirimandi hama, Got anditi ŋimbi maniman miŋga kiyimandi. Ara kru nuŋandi ŋimbi taŋguti miŋgurimandi hama, Got anditi ŋimbi aru nan̄ga miŋga kiyimandi, vami. ¹³⁻¹⁴ Kamata Jisas sihinda ambami, Tikatika kuyundu mirimba nan̄ga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari Gotindu tiwiyi kiyihiyi haŋindu kindiŋariha krunavundindu kipumikayi kiviŋita nariŋambi maŋindihundara. Krunavundi indiwiriminidihu nuriŋandi kindiha kiviŋindara.* ¹⁵ Tikatika kuyundu mirimba nan̄ga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari piriŋvisa nan̄ga aŋakiŋguku muvumuŋvum kindan̄ginda andihara, minzavat miŋgandaya nariŋandi simbirasara miŋga yivurahandi. Kamata nariŋ nu ŋamba vanariŋ tarativiramangarandi. Kamataharim nari ahutuvarandi heliyi urimandira maŋa, nu ndahara urimandi.

¹⁶ Nari tam̄n̄ga ŋumi ŋiniŋ kru muŋiniŋ kindi isihuramindaŋ vata andindara, nari pimi aru kavirimandira. Nari ambandara, Kru mum̄n̄ga Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋandihinindu ŋimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihan̄andihinirim kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mum̄n̄ga gol Gotiŋ kiraŋiŋguhu taviyi kindi haŋandihinindu ŋimbi yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maŋa andimi, vamba ambandara. ¹⁷ Nari kw̄nikwini nan̄ga tam̄n̄ga ŋumi ŋiniŋ, Gotindu tam̄n̄gaŋi mum̄ndimbanzikwi aru him. Gol vaha aru him, mana Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi vaha aru him. Nari ŋgandara. Gol Gotiŋ kiraŋiŋguhu taviyi kita, Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi ha andihi gol kindiha Gotindu him yivurahandi. ¹⁸ Nan̄ga nari ambandara, Kru mum̄n̄ga Gotiŋ kiraŋiŋguhu pina ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuŋandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihan̄andihinirim kuyu saŋinzaŋ, vamba ambandara. Hara kru mum̄n̄ga muhimimuhim Gotiŋ kiraŋiŋguhu pina kimba haŋi kindi haŋiniŋ yihita nuŋandi kuyu ha tikatikatiramandi. Kamata ambirimandi maŋa andimi, vamba ambandara. ¹⁹ Nari tam̄n̄ga ŋumi ŋiniŋ, Gotindu tam̄n̄gaŋi mum̄ndimbanzikwi aru him. Gotiŋ kiraŋiŋguhu him vaha aru, mana Gotiŋ kiraŋiŋguhu pina vaha aru. Nari ŋgandara, ŋaŋa kiraŋiŋguhundu ha kiraŋiŋguhu pina haŋi kindi. Kamataharim Gotiŋ kiraŋiŋguhu pina ha andihi ŋaŋa ha Gotindu him

23:11 Mt 20.26-27 nan̄ga, Mk 9.35 nan̄ga, 10.43-44 nan̄ga, Lu 22.26 **23:12** Jop 22.29 nan̄ga, Snd 15.33 nan̄ga, 29.23 nan̄ga, Ese 21.26 nan̄ga, Lu 14.11 nan̄ga, 18.14 nan̄ga, Je 4.6 nan̄ga, 1 Pi 5.5

23:13-14 Lu 11.52 * **23:13-14** Kru indarimit avi nan̄ga muvira kuyu mu ndahara kaniŋi kiyi vamba indarimitandu. Kuyu kindiha nimata, tikatika kuyundu mirimba nan̄ga Farisi nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbiŋapiha ŋiniŋ. Nari navundi kindahu haŋiniŋ kuyusihirata nuriŋandi tavi kipa miŋandara. Kamata kuyusihiranzihira Got nan̄ga kuyundavarambara kuyu piŋgirindara. Nari ŋgatiŋgirutiŋgiru hiviyi pimi aru sikwi miŋimandira. Mak 12.40yi ŋgamara.

23:16 Mt 5.33-34 nan̄ga, 15.14

yivurahandi. ²⁰ Kamataharim kru muminga Gotiŋ kirañinguhu pina hañandihinindu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuñandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama, nuñandi kuyu ha kirañinguhu pina handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nuñandi kuyu ha pina ha naŋga muhimimuhim pina himba hañi kindi hañiniŋ naŋga tikatikatiramandi. ²¹ Naŋga kru muminga Gotiŋ kirañinguhu tavi ha yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuñandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama, nuñandi kuyu ha Gotiŋ kirañinguhu tavi handaya ñimbi yihita mandikatikatiramandi. Nuñandi kuyu ha Gotiŋ naŋga Got nuñambi kirañinguhu tavi kandihani kindi hamaŋ naŋga tikatikatiramandi. ²² Naŋga kru muminga Gotindu pihundu ñimbi yihita kandisikwisikwi kuma yawi vata nuñandi kuyu tikatikatiramandi. Kandihama nuñandi kuyu ha Gotindu minziminsi maka, naŋga Got nuñambi minziminsi maka kandihani minzindi hamaŋ naŋga tikatikatiramandi.

²³ Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari sahi kivayindu sukisirambi hañiniŋ kumanzi pi timutamu tiŋgiruramata tamarahata miŋgiyataya Gotiŋ ŋgundara. Hara nari tikatika kuyundu vana aruru nimata hañiniŋ mitamaraja. Krunavundiŋ titi vanayi taya ŋgatiŋgirutiŋguru vana, sihiŋgaha vana, naŋga indarimaŋgaramaŋgara vana. Kamataharim tikatikata kuyu aruru hañiniŋ miŋahandata, tikatika kuyu mu hañiniŋ ndahara mamitamara. ²⁴ Taminga ñumi nari, kru muŋiniŋ kwimbi isihuramirim andindara. Nari kru muminga akavat suksimbiri nuñandi misi hañi kiyihi ŋgata miŋata kavarandi. Kamata kamel misi hañi kamel ha maŋgimat kuvirata kamel ha naŋga mirihi miŋgundi maña ñiniŋ.

²⁵ Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari maki naŋga kuku kuvirahuvira vuŋgi hañiniŋ kutihambu taya ñañirandamandara. Hara ñaña him kandihani kundandara hañiniŋ kipa miŋamiŋa vana, naŋga nariŋambirimindaya indaritari vanayi miŋandara. ²⁶ Farisi na taminga ñumi, kuku kuvirahuvira vuŋgi ha mavi hambu visa ñañirandama. Kamatina kutihambu ndahara ñañirandirimandi.

²⁷ Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari krunzava mu maŋa suñi naŋga taŋgusiharahu kindi maña ñiniŋ. Krunzava kandihata tapiravu ŋgina avindihi, hara kumba hambu kru kimuhimu punzi naŋga ñamba himiŋgim yavurita kindi. ²⁸ Narindahara siwimañanda kira. Kru nariŋandi kwirandi hambu ŋgata niŋiniŋ kru tititaya kiyihiyi ñiniŋ vamba indarimitandu. Hara nariŋandi mavi humba hambu kuyusihiri vana naŋga tikatika kuyu miŋata kavarahavara vana yavurita kiyi.

²⁹ Tikatika kuyundu mirimba naŋga Farisi nari, nari pimi aru kavirimandira. Nari kuyusihirimbihipiha ñiniŋ. Nari kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hañiniŋindu sava humba avinzikwi musa miŋandara. Kamata kru tititaya kiyihiyi hañiniŋindu sava ha kanzi miŋayahuramandara. ³⁰ Kamata nimavamba ambandara, Ara aŋgiŋitakiña kiyimu takuk hañi kita, nuriŋ ŋguramata kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara hañiniŋ mayivutatamahariŋ, vamba ambandara. ³¹ Kamataharim nariŋandi kuyu kandihani nariŋambi isihuramandara.

Kamata nari kuha kru Gotindu kuyu miyata ambavarandu hanjiniy yivutatamandu hanjiniyindu niniyim maña kira. ³² Kamataharim uta narijandi naniyigitakiñandu ñamba vana hanjiniy anditira arutimi.

³³ Nari tau ñamba njiniy maña. Nari ahutuvarandi heliyirim mandarahirindara. Nariy Got ngatingiruti, ahutuvarandi heliyi urimandira. ³⁴ Kamataharim nari indarimara. Yi kru Gotindu kuyu miyata ambavaravara hanjiniy, nannga tikatika kuyundu mirimba nannga hanjiniy, nannga kru indarimit avi nannga hanjiniy simbitin nari kiyimandirayi payimandiyu. Hara muvirañ yivutatamirimandira, muvirañ ahuandiñi yivuwirimmandira. Muvirañ Got nannga kuyundavaravara tavi narijandi hañi tamata pingirawismandira. Kamata narijandi pihu aru hañi kaharivitira tivaramata pihu aruru muyi urimandiyu. ³⁵ Kamataharim kru sihanannga piri niñindu tititaya kindu hanjiniy yivutatamandu hanjiniyindu pimi ha, nari nanngandaya kiyimandi. Kru tititaya kindu hanjiniy yivutatamamara. Abeliyi kita patavata Berikia ñaniy Sekaraian timu Gotiy kirañinguhu pina, tamu Gotiy kirañinguhu tavi pirinjimbiriñ tamata yivutatamamara. Kamataharim ñamba vana kandihañindu pimi ha narijambi kavirimandira. ³⁶ Nariy yi kandi ambin, ñamba vana sihanannga kandihanjiniyindu kañinda ha, krunavundi tihu kuyu niñiniy yivurahimandi, vami.

*Jisas Jerusalemim indarihi mavindimi
(Luk 13.34-35 nannga, 19.41-44)*

³⁷ Jisas sihinda ambami, Jerusalem, Jerusalem, na kru Gotindu kuyu miyata ambavara hanjiniy yivutatamandana. Kamata kru Got na kindanayi simbihi pandu hanjiniy miyamiña yivutatamirim timba kavarandana. Sambi ñimbiri nandi niniyim hanjiniy akakara niñum nuñandi niniyimiy ambindiwivu yivuniñbirindi maña yivuniñbiriman vata andindin. Hara nari yakiwirivarandara. ³⁸ Nari indarimara. Tihu narijandi pihu ni ñambatita sangiyimandi. ³⁹ Kamataharim yi nariy ambin, nari yan sihinda mangimandira. Utauta nimavamba ambirimandira, Kru Aru nimandu ñimbiyi payimi niman Got avingaritamam, vamba ambirimandira, vami.

24

*Jisas Gotiy kirañinguhu tavi ñambatirimandi vami
(Mak 13.1-2 nannga, Luk 21.5-6)*

¹ Jisas Gotiy kirañinguhu tavi hañindu upi ha mitata umi. Kamatihi nuñandi simbirasara hanjiniy nu kiyimiyi payimu. Kamata nuñandi simbirasara hanjiniy Gotiy kirañinguhu tavi ha nannga muhimimuhim upi kandihañindu hanjiniy isihuramindañ vata andimu. ² Kamatihura nuriy kuyu nimata ambami, Nari tavi pangarivangari niñiniy ngara. Nariy yi kandi ambin, timba musimbiri ndahara mititu timba muhimbañi mangiyimandi. Sihanannga yivukuvimbirata kavariñu miñgurimandi, vami.*

23:33 Mt 3.7 nannga, 12.34 nannga, Lu 3.7 **23:34** Mt 10.23 nannga, 1 Te 2.15 **23:35** Stt 4.8 nannga, 2 Sto 24.20-21 nannga, Hi 11.4 **23:37** 2 Sto 24.21 nannga, Sng 17.8 nannga, 91.4 nannga, Si 7.59 nannga, 1 Te 2.15 **23:38** 1 Kin 9.7-8 nannga, Jer 12.7 nannga, 22.5 **23:39** Sng 118.26 nannga, Mt 21.9 **24:2** Jer 26.18 nannga, Mai 3.12 nannga, Lu 19.44 * **24:2** Matyundu angwimikiyi kuyu kutanguta kumanzipi timu tingiruramata ambavarami hañindu muhanda ni. Kuyu kandiñi 24.2—25.46 kiyi. Muhimimuhim imbihivi yivurahirim ariñiditirim ambavarami.

*Jisas pimi sambɪ yivurahirimandirim ambami
(Mak 13.3-13 naŋga, Luk 21.7-19)*

³ Jisas Apu Oliv tamayi minzita kiyihɪhi, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ ndaya pata nuŋ kitihuta ambamu, Ariŋ ambina ŋgim. Pandiwimira kandihamata vana haŋiniŋ yivurahirimandiyu. Naŋga pamata sihi wisa yivurahimandi. Kamati ŋgata ambimindaŋ, Jisas aŋga pati piri niŋandihin siŋgundirimandi, vamba ambimindaŋ, vamu.

⁴ Kamavahu Jisas nuriŋ kimbi ambami, Nari tamiŋga naŋga kiyimara. Nariŋ kru mumiŋga kuyusihiritimandihi. ⁵ Kru sambɪ paŋimbaŋi yandi ŋimbi yihiyihɪ ambirimandiyu, Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimandi vata kru Got yihiramami hamanda ni yi, vamba ambirimandiyu. Kamata kru sambɪ kuyusihirimandiyu.

⁶ Nari saŋga arurundu pirindim indarimandira, naŋga saŋga arurundu kuyuhinzi indarimandira. Hara nari tamiŋga naŋga kiyimara. Nari mambindiramarara. Muhimimuhim kandihaniŋ yivurahimandi, hara imbihivi ha kwisi. ⁷ Kru muyi hati yahata kru muyindumuyindu haŋiniŋ naŋga kurihirimandiyu. Naŋga aru miku muŋiniŋindu kru yahata, aru miku muyindumuyindu haŋiniŋindu kru naŋga kurihirimandiyu. Naŋga muvumuvu aviha aru kwimirimandiyu. Naŋga muvumuvu pirimama payimandi. ⁸ Muhimimuhim vana kandihaniŋ, navundi ŋiŋi kavirimindiha kaŋinda atikimaŋi yivurahandi maŋa.

⁹ Kanditiwimi haŋi nariŋ miku ŋiniŋindu kumaŋgimbaŋi tamimandiyu. Kamata nariŋ pimi ŋguta yivutatamitu kwimirimandira. Yandi ŋimbi nari naŋga kiyi. Harim krunavundi sihananŋa nariŋambirim kitiri kiyimandiyu. ¹⁰ Kanditiwimi haŋi krunavundi sambɪ yambirim indarimaŋgarandu vana ha tihiimitirimandiyu. Kamata krunavundi kandihaniŋ nuriŋambi masamasa kitiri kita, nuriŋambi nuriŋandi miku ŋiniŋindu kumaŋgimbaŋi tamimandiyu. ¹¹ Naŋga, kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara kuyusihiriŋiniŋ sambɪ yahata, krunavundi sambɪŋ kuyusihirimandiyu. Kamatu krunavundi nuriŋandi kuyusihiriŋguyu haŋiniŋ miŋahandirimandiyu. ¹² Kamatu ŋamba vana haŋiniŋ arutirimandi. Harim kru sambɪ muŋiniŋ miŋata maviŋi tamatama vana ha tihiimitirimandiyu. ¹³ Hara krunavundi tikatikata kituhitu imbihivi ha yivurahimandi haŋiniŋ, Got nuriŋ aŋga miŋimandi. ¹⁴ Kamati Gotindu tiwiyindu kuyu avi haŋandihin, pirivisa muvumuvu sihananŋa ambavarimandiyu. Kamatu imbiyu, imbihivi ha yivurahimandi, vami.

*Ŋamba himinizikwi yivurahimandi
(Mak 13.14-23 naŋga, Luk 21.20-24)*

¹⁵ Kamata Jisas sihinda ambami, Kuha kru Gotindu kuyu miŋata ambavaravara Daniel ambami, Pisiŋgarahara ŋamba himinizikwi yivurahiti ŋgimandira. Ŋamba himinizikwi kandiha ŋgitira Gotiŋ kiraŋiŋguhu tavi haŋi taŋguramata kiyimandi vamba ambami, vami. Kuyu aŋgwimiki niŋi kiyi niŋandihin kru ŋgatiŋgiruta ŋgimandi hama indarimitata

24:3 Mt 24.27 naŋga, 24.37-39 naŋga, Mk 13.3 naŋga, 1 Te 5.1 **24:4** Jer 14.14 naŋga, 23.21 naŋga, 23.25 naŋga, Mt 24.23-24 naŋga, Jo 5.43 naŋga, Si 5.36-37 naŋga, 1 Jo 2.18 **24:7** 2 Sto 15.6 naŋga, Ais 19.2 naŋga, Hag 2.22 naŋga, Sek 14.13 naŋga, Si 11.28 **24:9** Mt 10.22 naŋga, Mk 13.9 naŋga, Lu 21.12 naŋga, Jo 15.18-20 naŋga, Si 4.2-3 naŋga, Sk 2.10 naŋga, 2.13 **24:10** Mt 11.6 naŋga, 13.57 naŋga, 2 Ti 1.15 **24:11** Mt 7.15 naŋga, 24.5 naŋga, 24.24 naŋga, Si 20.29 naŋga, 1 Ti 4.1 naŋga, 2 Pi 2.1 naŋga, 1 Jo 4.1 **24:13** Mt 10.22 naŋga, Mk 13.13 naŋga, Hi 3.6 naŋga, 3.14 **24:14** Mt 9.35 naŋga, 10.18 naŋga, 28.19 naŋga, Ro 10.18 naŋga, Kl 1.6 naŋga, 1.23 **24:15** Dan 9.27 naŋga, 11.31 naŋga, 12.11

ngam. ¹⁶ Kamata Jisas ambami, Kanditiwimi hañi krunavundi pirivisa Judia kiyimandiyu hañini, tivaramata upi apu sambu nananganjavu yawirimandiyu. ¹⁷ Kru tavi kimba hambu kiyimandi hama, tavi tiwi hambu minguta maku nuñandi hañini minaminarim manindarim. ¹⁸ Nannga kru kivayi kiyimandi hama, mikwiri kuta nuñandiha minirim taviyi anga manum. ¹⁹ Nannga navundi mavinanga hañini nannga navundi ñiñi amangimbañindu nannga hañini, kanditiwimi hañi pimi aru kavirimandiyu. ²⁰ Nannga nari Got nannga kuyundavaramara. Kamata kimiri tiwimi nannga Avirikimuhimu Hivi hañi ndahara mandivaramirmandira. ²¹ Kamataharim kanditiwimi hañi pimi aru sikwi yivurahimandi. Piri ni kihi kiyimi hiriviyi nda kita patavata tihu ndahara, pimi aru kandihamata mayivurahami. Nannga muyivindahara pimi aru kandihamata sihinda mayivurahirimandi. ²² Got pimi kanininiñindu hivi ha kirivi tamamiti, krunavundi sihananga singundi. Hara krunavundi nuñandi vata yihiramami hañinirim indarita, kandihivi ha kirivi tamirimandi. ²³ Kandihandiwimi nariñ muhama nimavamba ambirimandi, Nngamara, kru Got krunavundi nuñandi anga minimandi vata yihiramami hama niñan kiyi, vamba ambirimandi. Nannga muhama nimavamba ambirimandi, Ndambunda kiyi, vamba ambirimandi. Hara nari kuyu kandihaninirim manindarimanngaramara. ²⁴ Nannga kru sambu pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Got krunavundi nuñandi anga minimandi vata yihiramami, vamba ambirimandiyu. Nannga kru sambu pata kuyusihirata ambirimandiyu, Yi kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara minga, vamba ambirimandiyu. Kamata aru himihim sihiranzihira muhimimuhim nzih anditutu yivurahimandi. Kamata krunavundi sihanangan minawinikwinitirimandiyu. Kamata nuri minatanditangata kru Got nuñandi vata yihiramami hañini ndahara minawinikwinitirimandiyu. ²⁵ Nari indarimara. Yi nariñ muhimimuhim vana yivurahimandi nininirim ambavarin. ²⁶ Kamataharim nariñ nimavamba ambirimandiyu, Nngamara. Kru maniman upi vunda kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara kambu manumara. Nannga nimavamba ambirimandiyu, Nngamara. Tavihumba niñini kiyi, vamba ambirimandiyu. Hara nuriñandi kuyu hanandihirim manindarimara. ²⁷ Nari ngandara. Ihumbisa nimbu ñima minaparahi, ina yahayahavu kita siñandita uta ina minguminguvu yivurahandi. Kamataharim Krundu Ñiñi hama ndahara payimandi hiviyi siwimaña musa andirimandi. Kamati krunavundi sihananga nuñ ngimandiyu. ²⁸ Krumbat kimuta karihata kindi upiyi taya, punji pata tihirundu, vami.

Muyivi Krundu Ñiñi payimandi
(Mak 13.24-27 nannga, Luk 21.25-28)

²⁹ Jisas sihinda ambami, Pimi aru kandihanin singundiriminini, sarivayinandi ina ni kinzingwititi, takwi ni mandimirimandi. Kamati kiniki ninin ihumbisa nimbu mitata minaramirmandiyu. Kamata tikatika himingim ihumbisa nimbu kuyu hañini nandahara nananganarimandiyu. ³⁰ Kanditiwimi hañi Krundu Ñiñi hamandu muhim

24:17 Lu 17.31 **24:20** Dan 9.26 nannga, 12.1 nannga, Jol 2.2 nannga, Sk 7.14 **24:22** Ais 65.8-9 nannga, Sek 14.2-3 **24:23** Mt 24.5 nannga, 24.11 nannga, Mk 13.21 nannga, Lu 17.23 nannga, 21.8
24:24 Lo 13.1-3 nannga, Mk 13.22 nannga, 2 Te 2.8-9 nannga, Sk 13.13-14 **24:26** Lu 17.23-24
24:27 Mt 24.37-39 **24:28** Lu 17.37 **24:29** Ais 13.10 nannga, 34.4 nannga, Ese 32.7 nannga, Jol 2.10 nannga, 2.31 nannga, 3.15 nannga, Sk 6.12-13 **24:30** Dan 7.13 nannga, Sek 12.10-14 nannga, Mk 13.26 nannga, Sk 1.7 nannga, 6.12-13

nzihî ihumbisa nîmbu yîvurahimandi. Kamati krunavundi sihananga pîri niñîndu niñîniñ kambirihirimandiyu. Kamata ngîtu Krundu Ñîñî hama, ihumbisa nîmbu kita nuñandi tikatika nanga siña aru nanga ihumukîri humbañî payimandi. ³¹ Pati kaur minzataya yavirimandi. Kamati kutîkara nuñandi hañîniñ simbiti pîri niñî muvumuvu uta krunavundi yandi vata yîhiramami hañîniñ yîvuñîbirimandiyu. Kamata timbuhavuta payimandiyu, vami.

*Nari ahu fikîñ ngata idarîramata ngîmandîra
(Mak 13.28-31 nanga, Luk 21.29-33)*

³² Jisas sihinda ambami, Nari ahu fikîñ ngamara. Maka nuñandi hañîniñ kuku nanğandita mikî hañîniñ muvirahi ambandara, Ina tiwimi kirimindihi andî, vamba ambandara. ³³ Siwimaña ñandi, muhimimuhim vana kanîniñ yîvurahiti ngata indarîramata nîmavamba ambamara, Krundu Ñîñî hama pata kindîñari mikayi ha kiyi, vamba ambamara. ³⁴ Yi nariñ kandi ambin, krunavundi tîhu kuyu niñîniñ mañgwimitutu muhimimuhim vana kanîniñ yîvurahimandi. ³⁵ Pîrivisa nanga ihumbisa ni siñgundîrimandi, hara yandi kuyu ni manziñgundîrimandi, vami.

*Kandi vana niñîniñ yîvurahimandi hivi ha mumînga mañgandi
(Mak 13.32-37 nanga, Luk 17.26-30 nanga, 17.34-36)*

³⁶ Jisas sihinda ambami, Hara kandi vana niñîniñ yîvurahimandi hivi ha nanga pamata hiriviyi vaha yîvurahimandi ha kru mumînga ndahara mañgandi. Gotîndu pîhuyîndu kutîkara ndahara mañgandu. Nanga Krundu Ñîñî hama ndahara mañgandi. Niñuvandaya nu ngandi. ³⁷ Krundu Ñîñî hama parîmiti, muhimimuhim vana Noandu tiwimiyi yîvurahami maña yîvurahimandi. ³⁸ Kukuwîri aru ha mandanğuhîhi, ñaña kuvîrarasimu. Nanga kru, navundi urahihi, navundi kru yahurasimu. Kamati huhu taya ututa Noa kupik aru hañî indihumi. ³⁹ Nuri muhimimuhim vana kandîhañîniñ nuriñ yîvurarahaha vana ha mañgamu. Kamatataya kiyîhuhu ututa kukuwîri aru ha tañguta krunavundi kandîhañîniñ sihananga mituramami. Kamataharîm siwimaña vana Krundu Ñîñî hama pati yîvurahimandi. ⁴⁰ Kru arîkimbat kivayi simbîra miñata kituhîtu, Got muhamañ miñata, muhamañ tîhîmititi kiyîmandî. ⁴¹ Navundi arîkimbat mavatîmbarîm wit tarambîruta kituhîtu, Got muhamañ miñata muhamañ tîhîmititi kiyîmandî. ⁴² Kamataharîm nari tamînga nanga kiyîmara. Nariñandi Aru hama payivayi hivi ha mañgandarandîhi. ⁴³ Nîmata vana nîrim indarîmitamara. Tavi niñuva miñga, kamata hiriviyîra kru kipa nanga miñga kiyiyi yandi tavi niñî kipa miñîrim payi vata nuñandi tavi ha karatamahi. Kamati kipa nanga hama nuñandi tavi ha miñavirîhuta mañîndîhuhi. ⁴⁴ Kamataharîm narîndahara yîvutîmbumañgaramara. Krundu Ñîñî hama mambarîmandî virîmandîra hiriviyi payimandi, vami.

*Simbîra miñahuhu karatamandi miñgandu tîhi kuyu
(Luk 12.42-46)*

24:31 Ais 27.13 nanga, Mt 13.41 nanga, 1 Ko 15.52 nanga, 1 Te 4.16 **24:33** Je 5.9 **24:34** Mt 16.28 nanga, 23.36 nanga, Mk 13.30 nanga, Lu 21.32 **24:35** Sng 102.26 nanga, Ais 40.8 nanga, Mt 5.18 nanga, Mk 13.31 nanga, Lu 21.33 nanga, Hi 1.11 **24:36** Sek 14.7 nanga, Si 1.7 nanga, 1 Te 5.1-2 **24:37** Stt 6.5-8 **24:38** Stt 6.3-5 nanga, Lu 17.26 nanga, 1 Pi 3.20 **24:39** Stt 7.6-24 nanga, 2 Pi 3.6 **24:42** Mt 25.13 nanga, Mk 13.33 nanga, Lu 21.36 **24:43** 1 Te 5.2 nanga, 2 Pi 3.10 nanga, Sk 3.3 nanga, 16.15 **24:44** Lu 12.39-40 **24:44** Mt 25.13 nanga, 1 Te 5.6

⁴⁵ Jisas sihinda nimavami, Aru miku muminga, nuḡandi simbirasara saḡ hañindu mumingaḡ ḡgahi indarimit avi, naḡga simbira avindaya miḡandi hamaḡ yihiramandi. Kamata nuḡ simbira ḡgundi. Kamatihi nuḡandi simbirasara saḡ mu haḡiniḡ karatamandi. Kamata aru hama nuriḡ ñaña ḡguhurim yihiramandi hiriviyi ñaña tiḡgirundi. ⁴⁶ Kru simbira miḡahuhu karatamandi kandihamata hama simbira kandiha miḡititi, nuḡandi aru miku hama aḡga pata ḡḡiti, kandihama kinziḡhinzitim. ⁴⁷ Nariḡ yi kandi ambin, aru miku kandihama kru nuḡandi simbira miḡahuhu karatamandi kandihamaḡ tamiti nuḡandi muhimimuhim sihanaḡga karatamirimandi. ⁴⁸ Hara kru simbira miḡahuhu karatamandi kandihama kru ñamba miḡga. Harim indarimitata ambirimandi, Yandi aru hama mambayihavirimandi, vamba ambirimandi. ⁴⁹ Kamavata aru hamandu simbirasara saḡ haḡiniḡ yivubarimandi. Kamata nuri naḡga ñaña, kru kuku hapa kuvirata kwiniḡkwinitindu haḡiniḡ naḡga kuku hapa kuvirimandi. ⁵⁰ Kamata kru simbira miḡahuhu karatamandi hama nuḡandi aru hama payivayi hivi, naḡga pamata hiriviyi vaha payimandi ha maḡḡimandi. Kamata yivutimbimat kitihiti aru hama payimandi. ⁵¹ Kamata aru hama kru simbira miḡahuhu karatamandi kandihamaḡ piḡḡarimandi. Kamata kru kuyusihirimbiḡapiha haḡiniḡ naḡga tamirimandi. Kamati kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vami.

25

Navundi ñaḡira ndu tih kuyu

¹ Kamavata Jisas sihinda ambami, Kanditiwimi hañi Gotindu tiwiyi kiyihiyiha, navundi ñaḡira kumanziḡpi timutamu tiḡḡiruramivatindu vana maña kiyimandi. Kru muminga navundi uririm andimi miḡga parim andimi. Kamatihi navundi ñaḡira kandihaniḡ umbibunḡi nuriḡandi haḡiniḡ miḡata, kru kandihamaḡ kindiñi ḡgata timbuta payim vata umu. ² Navundi kandihañindu arikita arikita kwiri indarimit avi naḡga ḡniḡ, arikita arikita kwiri indarimit avi manimani ḡniḡ. ³ Navundi indarimit avi maniman naḡga haḡiniḡ suñindamandu umbi nuriḡandi haḡiniḡ miḡamu. Hara kuku hapa muvira kuku vuḡḡiyi kavuḡḡita miḡata mambayimu. ⁴ Hara navundi indarimit avi naḡga haḡiniḡ nuriḡandi suñindamandu umbi haḡiniḡ miḡamu. Kamata kuku hapa muvira kuku vuḡḡiyi kavuḡḡita miḡata umu. ⁵ Hara kru, navundi urara hama mambayihavumi. Kamataharim navundi ñaḡira kandihaniḡ sihanaḡga akwimitandihiki karihamu. ⁶ Kamata kivi itini indarihu kru muminga kuyu kimbañi ambami, Indarimara. Kru, navundi urara hama payi. Harim patira uta nuḡ ḡḡim, vamba ambami. ⁷ Kamavahi navundi ñaḡira kandihaniḡ sihanaḡga yahamirata nuriḡandi umbi haḡiniḡ siwitamamu. ⁸ Kamatihi navundi indarimit avi maniman haḡiniḡ navundi indarimit avi naḡga haḡiniḡ ambamu, Ariḡ nariḡandi kuku hapa hañindu muvira ḡgumara. Ariḡandi umbi niḡiniḡ kwimirim anditihiki, vamba ambamu. ⁹ Kamavahura navundi indarimit avi naḡga haḡiniḡ kimbi nimavamba ambamu. Kuku hapa ni nari naḡga ariḡ kandi mandirimandi. Harim avinda uta kuku hapa miḡamiḡa hañi nariḡambirim mut miḡimandira, vamba ambamu. ¹⁰ Kamavahu navundi indarimit avi maniman haḡiniḡ kuku hapa mutimiḡirim uhuhu, kru,

navundi uririm andimi hama yivurahami. Kamatihu navundi indarimit avi nannga kuku hapa siwitamamu hanjini, nu nannga tavi hani navundi urarandu timu hani indihumu. Kamatihu sikwitaya kru kindijariha yihimu. ¹¹ Kamata kiyihandata, navundi nanjira kuku hapa mut mijirim umu hanjini anga pata ambamu, Aru mingga, aru mingga, pata arinjambirim kindijari ni pihiri, vamba ambamu. ¹² Kamavahura aru hama kimbambami, Yi narij kandi ambin, yi narij mangandin, vamba ambami, vami. ¹³ Kamavata Jisas nurij ambami, Nari mangandara, pamata hiviyi, nannga pamata hiriviyira vaha Krundu Niji hama payimandi. Harim nari taminga nannga kiyimara, vami.

Simbirasara sanjini timbahiris mijamundu tihikuyu

(Luk 19.11-27)

¹⁴ Jisas sihinda ambami, Gotindu tiwiyi kiyihiyiha kru muminga pihu kuta ni urim andindi mana. Nuhandi simbirasara sanj hanjini uraramahi payimu. Kamata nuhandi muhimuhim karatamirimandiyu vata nurinandi kumangimba ni tamami. ¹⁵ Kamata simbirasara sanj hanjini minza vativatindu vana nannga tikatarim indariramarama timbahiris hanjini tingirumi. Kru muhaman 5,000 timbahiris ngumi. Muhaman 2,000 timbahiris ngumi. Muhaman 1,000 timbahiris ngumi. Kamata kru hama umi. ¹⁶ Kamatihu kru 5,000 timbahiris mijami hama 5,000 timbahiris kandi hani timbahiris simbira mijata sihinda 5,000 timbahiris mu mijami. ¹⁷ Kru 2,000 timbahiris mijami hama ndahara, 2,000 timbahiris hani timbahiris simbira mijata sihinda 2,000 timbahiris mu mijami. ¹⁸ Hara simbirasara sanj 1,000 timbahiris mijami hama uta piriyi kumba kayivata nuhandi aru hamandu timbahiris ha sipirumi.

¹⁹ Kamata kutangivi uhi, nurinandi aru hama anga payimi. Kamata nurij timbahiris ngumi hanjini jim kuyu mijasirivirim andimi. ²⁰ Kamatihu kru 5,000 timbahiris mijami hama sihinda 5,000 timbahiris mu nannga mijata pata nimavamba ambami, Aru mingga nginga, yan 5,000 timbahiris ngumana. Hara timbahiris kandi ni timbahiris simbira mijata sihinda 5,000 timbahiris mijamin, vamba ambami. ²¹ Kamavahi nuhandi aru hama ambami, Na simbirasara sanj avi mingga, na simbira avi mijamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamangaramana. Harim na muhimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi nannga kinzihinziti, vamba ambami. ²² Kamata kru 2,000 timbahiris mijami hama ndahara payimi. Pata nimavamba ambami, Aru mingga nginga, yan 2,000 timbahiris ngumana. Hara timbahiris kandi ni timbahiris simbira mijata sihinda 2,000 timbahiris mijamin, vamba ambami. ²³ Kamavahi nuhandi aru hama ambami, Na simbirasara sanj avi mingga, na simbira avi mijamana. Na nandi simbira ha avindamata karatamata, suksimbiri him karatamamangaramana. Harim na muhimuhim sambi karatamirimana vata pirikini. Kamataharim pata yi nannga kinzihinziti, vamba ambami. ²⁴ Kamavahi kru 1,000 timbahiris mijami hama ndahara payimi. Kamata nimavamba ambami, Aru mingga yi nanj ngandin, na pana mingga. Na kiva munini kurinduyi ndahara kayivandana. Nannga pirivisa muyi kru muminga nana kiris sisivahi kandi tamahi ndahara nurinandi nana hanjini mijandana. ²⁵ Kamataharim yan pijitih, uta nandi

25:11 Lu 13.25 **25:12** Mt 7.23 **25:13** Mt 24.42-44 nannga, 1 Te 5.6 nannga, 1 Pi 5.8 **25:14** Mk 13.34 **25:15** Ro 12.6 **25:21** Mt 24.45-47 nannga, Lu 12.44 nannga, 16.10 nannga, 2 Ti 2.12 nannga, Hi 12.2 nannga, 1 Pi 1.8

timbahiris ni pirihumbañi sipirumin. Nandi timbahiris hani, vamba ambami. ²⁶ Kamavahira nuñandi aru hama kimbi nimavamba ambami, Na simbirasara sañ ñamba, na yakwiri miñga. Na yañ ngamanjarandana. Yi kiva muñiniñ kurinduyi ndahara kayivandin. Nanga pirivisa muyi kru muminga ñaña kiris sisivahi kandi tamandi ndahara nurinandi ñaña hañiniñ miñandin. ²⁷ Hara mumindihi timbahiris yandiha uta timbahiris tamatama taviyi mandamana. Kamatamanditi anga pata yandi timbahiris ha kañimbiriti timbahiris movira nanga miñahin. ²⁸ Kamataharim 1,000 timbahiris nu nanga kiyini miñata kru 10,000 timbahiris nanga nimañ ngumara. ²⁹ Kru muhimimuhim nanga hañiniñ, nuriñ sihinda movira nguriman. Kamatin nurinandi muhimimuhim sambi kiyimandi. Hara kru mumingandu muhimimuhim mangiti, nuñandi muhimimuhim kiyimandi simbiri ha, anga miñiman. ³⁰ Harim simbirasara sañ ñamba nimañ kavaritira tapira kivimingwi humba ndambu indihuta kiyim. Pihu kivimingwi kandihañi irihariha mika satipirimandiyu, vamba ambami, vami.

Krundu Ñiñi hama krunavundi sihanangañ ngatin gurimandi

³¹ Jisas sihinda ambami, Krundu Ñiñi hama aru miku maña kutikara sihananga nanga payimandi. Kandihivi hañi nuñandi minziminzi maka aru miku ndu hañi minzirimandi. ³² Kamati krunavundi sihananga pirivisa movundumovundu hañiniñ pata nuñandi kipumikayi tiwirimandiyu. Kamatu nuriñ tamarahata arikinziviya tamirimandi. Kru sipsip karatamatama hama tamarahahi sipsip timu uhu meme tamu undu maña. ³³ Kamata sipsip hañiniñ nuñandi kuma kandi sambavu tamata, meme hañiniñ kuma kakayi sambavu tamirimandi.

³⁴ Kamata aru miku hama krunavundi nuñandi kuma kandi sambavu kiyimandiyu hañiniñ nimavamba ambirimandi, Yavandak nariñ avindamandi. Yandi Yava piri niñandihin tamami hiriviyi ambami, Yandi tiwiyi kiyimandiyu vamba ambami. Kamataharim pata Yavandu tiwiyi nari kiyimara. ³⁵ Nimata, kuha yi aviharim kiyihin yañ ñaña ngumara. Yañ kukumitandihi kuku ngumara. Yi pihu muyindu miñga, hara yañ timbuta nariñandi taviyi umara. ³⁶ Yandi mikwiri mangiyihi, yañ mikwiri ngumara. Kandi kimuhin yañ karatamamara. Nanga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin pata yañ ngamara, vamba ambirimandi. ³⁷ Kamaviti krunavundi tititaya kindu hañiniñ kimbi nimavamba ambirimandiyu, Aru miñga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana nañ ñaña ngumariñ. Nanga pamata hiriviyi nañ kukumitandihi kuku ngumariñ. ³⁸ Nanga nañ pamata hiriviyi ngahariñ na kru pihu muyindu miñga kiyihana nañ timbuta ariñandi taviyi umariñ. Nanga pamata hiriviyi mikwiri maniman kiyihana, nañ mikwiri ngumariñ. ³⁹ Nanga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, nanga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta nañ ngamarin, vamba ambirimandiyu. ⁴⁰ Kamavitu aru miku hama kimbi krunavundiñ nimavamba ambirimandi, Yi nariñ kandi ambin, muhimimuhim vana

25:29 Mt 13.12 nanga, Mk 4.25 nanga, Lu 8.18 nanga, Jo 15.2 **25:30** Mt 8.12 nanga, 22.13 nanga, Lu 13.28 **25:31** Sek 14.5 nanga, Mt 16.27 nanga, 19.28 nanga, Si 1.11 nanga, 1 Te 4.16 nanga, 2 Te 1.7 nanga, Sk 1.7 nanga, 20.11-13 **25:32** Ese 20.38 nanga, 34.17 nanga, Ro 14.10 nanga, 2 Ko 5.10 nanga, Sk 20.12 **25:34** 1 Ko 6.9 nanga, 15.50 nanga, Ga 5.21 nanga, Hi 4.3 nanga, 1 Pi 1.20 **25:35** Ais 58.7 nanga, Ese 18.7 nanga, 18.16 nanga, Hi 13.2 nanga, Je 1.27 **25:36** 2 Ti 1.16 nanga, Je 2.15-16 **25:40** Snd 19.17 nanga, Mt 10.42 nanga, 18.5 nanga, Mk 9.41 nanga, Hi 6.10 nanga, Sk 22.12

yananava ñimbi manıman hañiniñindu muvatıñ andındara hañiniñ, yañ andındara, vamba ambirimandı.

⁴¹ Kamavata aru miku hama krunavundi nuñandi kuma kakayi sambavu kiyimandıyu hañiniñ nimavamba ambirimandı, Nari krunavundi singunditiñiniñ, nari yañ mikiramata ahu tuvarata sihañgiyihiyi heliyi umara. Ahu kandiha Satan nañga nuñandi kutikara hañiniñirim Got siwitamami. ⁴² Nimata, yi aviharim kiyihin yañ ñaña mañgumara. Nañga yañ kukumitandihı kuku mañgumara. ⁴³ Yi pihu muyıdu miñga, hara yañ timbuta nariñandi taviyi mañgumara. Nañga yandı mikwiri mañgiyihı, yañ mikwiri mañgumara. Yi kandi kimuhin, nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihin uta yañ mañgamara, vamba ambirimandı. ⁴⁴ Kamaviti nurındahara nuñ kimbi nimavamba ambirimandıyu, Aru miñga, na pamata hiriviyi aviharim kiyihana, nañ ñaña mañgumariñ. Nañga pamata hiriviyi nañ kukumitandihı kuku mañgumariñ. Nañga nañ pamata hiriviyi ñgahariñ na kru pihu muyıdu miñga kiyihana nañ timbuta ariñandi taviyi mañgumariñ. Nañga pamata hiriviyi mikwiri manıman kiyihana, nañ mikwiri mañgumariñ. Nañga pamata hiriviyi kandikimuta kiyihana, nañga kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyihana uta nañ mañguramamariñ, vamba ambirimandıyu. ⁴⁵ Kamavitu nurıñ kimbi nimavamba ambirimandı, Yi nariñ kandi ambin, yananava ñimbi manıman niñiniñindu muvatıñ kanımata vana niñiniñ mañandimara ha, kandi vana hañiniñ yañ mañandimara, vamba ambirimandı. ⁴⁶ Kamata kandihaniñ ñamba him miñirim urimandıyu. Ñamba him kandiha kañında sihañgiyihiyi ñandi. Hara krunavundi titıtaya kiyihiyi hañiniñ avındaya sihañgiyimandıyu, vami.

Jisas kimuta yahamirami ndu kuyu

26

(Sapta 26—28)

*Aru miku hañiniñ, Jisasiñ yivutatamındañ vata kuyu kahañamu
(Mak 14.1-2 nañga, Luk 22.1-2 nañga, Jon 11.45-53)*

¹ Jisas kuyu kanıñiniñ ambavarata mituta, nuñandi simbirasara hañiniñ nimavami, ² Nari ñgandara, arikiñgivi taya kiyi. Kamati Got Israel Hatiñ Mitahi Avıñgiyimu Hivi hañandihinirim indariramarama ha yivurahimandı. Kamati Krundu Ñiñi hamañ miku ñiniñindu kumañgimbañi tamıtu ahuandiñi yivuwirimbimandıyu, vami. ³ Kanditiwimi hañi, Gotiñ kirañınguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nañga Israel hatıdu aru miku hañiniñ umu. Kamata Gotiñ kirañınguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hamandu taviyi tihirumu. Nuñandi ñimbi Kaiafas. ⁴ Kamata Jisasiñ kuyusiñhirata miñahandata yivutatamirim kuyundavarata kindimbuhiramu. ⁵ Hara nimavamu, Got nañga kuyundavaravarandu aru hıviyi mañandim. Kamatiriñ krunavundi ñgatanda sanğa yahamiritumandihı, vamu.

*Navundi muñambi Jisasiñdu mikuvu ambuñguku tanğusiñgimi
(Mak 14.3-9 nañga, Jon 12.1-8)*

25:41 Mt 7.23 nañga, Mk 9.48 nañga, Lu 16.24 nañga, Sk 12.9 nañga, 20.10 **25:45** Sek 2.8 nañga, Si 9.5 **25:46** Dan 12.2 nañga, Jo 5.29 nañga, Ro 2.7 **26:2** Kis 12.1-27 nañga, Mt 20.18 nañga, Mk 14.1 nañga, Lu 22.1 nañga, Jo 13.1

⁶ Jisas pihu Betani Saimonindu taviyi kiyimi. Kru kandihama kuha kandi lepra nanğa miŋga. ⁷ Kamatihi navundi muŋambi ambuŋguku vunġi, timba aviyi musa miŋamu ha miŋata tavi kandihañi payimi. Ambuŋguku kandiha timbahiris aruyi mut miŋandu ŋandi. Kamata Jisas pina hañi minzita kiyihihi, navundi haŋambi Jisasindu miku hañi taŋgusiŋgimi. ⁸ Kamatihi Jisasindu simbirasara haŋiniŋ kandiha ŋgahu, nuriŋ maviwiyatimi. Kamata ambamu, Mumindihi ambuŋguku ni saŋinanğa mituta kiyi. ⁹ Kaniŋandihin mitiriŋ kru muŋiniŋ mut miŋitu, timbahiris aru miŋata krunavundi muhimimuhim maniman haŋiniŋ ŋguhariŋ, vamu. ¹⁰ Jisas nuriŋandi kuyu ha indarita nuriŋ nimavamba ambami, Nari mumindihi navundi nimindiŋ pimi ŋgura. Nu yaŋ avi vana andi. ¹¹ Kru muhimimuhim maniman haŋiniŋ nari nanğa sihaŋgiŋdu. Hara yi, nari nanğa siha maŋgiyman. ¹² Navundi nimindi yandi kwirandi niñi ambuŋguku taŋgusiŋgi ni, yandi kwirandi ni tuŋgi humbañirim ikivata andi. ¹³ Yi nariŋ kandi ambin, piri niñi muvumuvu uta kuyu avi niŋandihin ambavarimandiyu. Kamata navundi niŋambi yaŋ andi vana nirim indarimitata, ambavarimandiyu, vami.

Judas, aru miku haŋiniŋ nanğa kuyu kahañami
(Mak 14.10-11 nanğa, Luk 22.3-6)

¹⁴ Kanditiwimi hañi Jisasindu 12 simbirasara hañindu muhama, nuŋandi ñimbi Judas Iskariot, Gotiŋ kiraŋiŋguhu haŋiniŋindu aru miku haŋiniŋ kiyimuyi umi. ¹⁵ Kamata nuriŋ nimavamba kitihumi, Jisasiŋ nariŋandi kumaŋgimbañi tamitin yaŋ muhimiŋi mut miŋimandira, vami. Kamavahi nuŋ 30 timbahiris silva ŋgumu.* ¹⁶ Kamatihi Judas Jisasiŋ nuriŋandi kumañi tamiman vata kindimbuhirami.

Jisas nuŋandi simbirasara nanğa imbi ñami
(Mak 14.12-21 nanğa, Luk 22.7-14 nanğa, 22.21-23 nanğa, Jon 13.21-30)

¹⁷ Mavatimba Yis Manimanindu Aru Hivi Haŋiniŋindu kimangima hivi hañi, Jisasindu simbirasara haŋiniŋ pata nuŋ ambamu, Upi paŋu umindaŋ. Kamata ñaña siwitamitiriŋ Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata ñirimana, vamu. ¹⁸ Kamavahu Jisas nuriŋ kru mumingarim ambata ambami, Pihu aru niñi indihuta kru kandihamaŋ ŋgata ambamara, Ahusiki hama ambi, Yandi hivi ha ariñi payi. Harim, yi nanğa yandi simbirasara haŋiniŋ nanğa pata nandi taviyi Got Israel Hatiŋ Mitahi Aviŋgiyimu Hivi haŋandihinirim indariramata ñimindaŋ, vamba ambi, vamba ambamara, vami. ¹⁹ Kamavahi simbirasara haŋiniŋ Jisas ambami maña andita, ñaña kandiha siwitamamu. ²⁰ Kamata kivititi Jisas nanğa nuŋandi 12 simbirasara haŋiniŋ ñaña tamatama pina hañi arindihuyivita minzimu. ²¹ Kamata ñata kiŋiŋgiñi ambami, Yi nariŋ kandi ambin, nariŋandi muvati miŋga, yaŋ yandi miku niŋiniŋdu kumañi tamirimandi, vami. ²² Kamavahi, nuŋandi simbirasara haŋiniŋ kuyu kandiha indarihu nuriŋandi mavi hambu pimitimaŋgarami. Kamatihi minzativat nuŋ nimavamba kitihumu, Aru miŋga, yaŋirim vaha ambana, vamu. ²³ Kamavahu Jisas ambami, Kru yaŋ yandi miku niŋiniŋdu

26:6 Lu 7.37-38 **26:11** Lo 15.11 nanğa, Jo 12.8 nanğa, 14.19 nanğa, 17.11 **26:14** Jo 11.57

26:15 Sek 11.12 nanğa, Mt 27.3 * **26:15** 30 silva timbahiris kaniŋandihin maŋgandariŋ, timbahiris ariŋandiyi timbahiris kaniŋandihin pamata timi vaha kihirihiri tihi. Kaniŋandihin timbahiris arumari. Simbira miŋamiŋa niŋiŋ, arikita arikita kwiri takwi vaha, mana arikikwiri arikikwiri takwi simbira miŋata miŋimaña ŋandi. Kandi kuyu ni Matyu 27.9-10yi ndahara ŋgimandira. **26:17** Kis 12.6 nanğa, 12.14-20 nanğa, Mk 14.12 nanğa, Lu 22.7-9 **26:18** Mt 21.3 **26:23** Sng 41.9 nanğa, Lu 22.21 nanğa, Jo 13.18

kumañi tamirimandi hama, narinandi muvati mingga. Yi nanga maki isi niñi kihiri kumandamarin, vami. ²⁴ Krundu Ñinji hama, Gotindu angwimikiyi ambami maña kwimirimandi. Hara Krundu Ñinji hamañ nuñandi miku ñininindu kumañgimbañi tamirimandi hama, pimi aru kavirimandi. Kru kandihamañ niñum mañgavumiti avindihi, vami. ²⁵ Kamavahi Judas, kru nuñandi miku ñininindu kumañgimbañi tamatama hama, nuñ kitihuta nimavami, Ahusiki yambirim vaha ambana, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana maña, vami.

*Jisas nuñandi simbirasarañ mavatimba nanga wain ngumi
(Mak 14.22-26 nanga, Luk 22.15-20 nanga, 1 Korin 11.23-25)*

²⁶ Kamata ñata kiyihuhu, Jisas mavatimba munda miñata Gotin kuyu avivi nguta miñasihiraramata, nuñandi simbirasara hañinin ngumi. Kamata ambami, Miñata ñamara. Niñandihin yandi kwirandi, vami. ²⁷ Kamata kuku kuvirahuvira vungi wain nanga munda miñata Gotin kuyu avivi ngumi. Kamata nurin nguta ambami, Nari sihananga niñi kuviramara. ²⁸ Niñandihin yandi ñangwi. Got nanga krunavundi nuñandin sihananga vata miñavisihuramata siritimbin. Yi ñangwi kaninandihin, krunavundi sihananga ñamba vana andindu hañinin kungi kuyivirim tangusingin. ²⁹ Yi narin ambin, yi nari nanga wain sihinda mañguviriman. Kamata ututa muyivi wain kihi Yavandakindu tiwiyi nari nanga kuviriman, vami. ³⁰ Kamata, sihipuri muvana tundu pihu aru ha mitata, Apu Oliv tamayi umu.

*Jisas ambami Pita yañ kutivu tamirimandi
(Mak 14.27-31 nanga, Luk 22.31-34 nanga, Jon 13.36-38)*

³¹ Kamata Jisas nuñandi simbirasara hañinin ambami, Musi kiviya yañ muhimimuhim vana yivurahimandi. Kamati ngitira sihananga narinandi indarimañgarama ngara vana ha mingga yivirimandi. Gotindu angwimikiyi, Got nimavamba ambami, Yi sipsip karatamatama hamañ yivutatamitin sipsip hañinin siñgunzingu tivaramirimandiyu, vamba ambami. ³² Hara yi anga yahamiriman. Kamata yi wisa kasiramata pirivisa Galili uriman, vami. ³³ Kamavahi Pita kimbis ambami, Muhimimuhim vana nañ yivurahimandi ha muvira ngitu nurinandi indarimañgarama ngara vana ha mingga yiviti nañ mitirimandiyu, hara yi nañ mamitahandiriman, vami. ³⁴ Kamavahi Jisas nuñ ambami, Yi nañ kandi ambin, musu kiviya, akakara kwisi piwititi, na arikikwiri ñimbiri nimavamba ambirimana, Yi nuñ mañgandin, vamba ambirimana, vami. ³⁵ Kamavahi Pita ambami, Yi nanga kwimirim ndahara kwimiriman. Yi nuñ mañgandin vamba mañambiriman, vami. Kamavahi Jisasindu simbirasara sihananga kuyu siwimaña ambamu.

*Jisas Getsemani Got nanga kuyundavarami
(Mak 14.32-42 nanga, Luk 22.39-46)*

³⁶ Jisas nuñandi simbirasara hañinin nanga kiva Getsemani umu. Kamata nurin ambami, Nari niñi minzita kiyimara. Yi ndambu uta Got nanga kuyundavariman, vami. ³⁷ Kamata, Pitañ nanga Sebedindu ñinji arikimbatin ndaya timbuta kihiri umu. Kamatihi nuñandi mavi

26:24 Ais 53 nanga, Dan 9.26 nanga, Mk 9.12 nanga, Jo 17.12 **26:26** Mt 14.19 nanga, 1 Ko 10.16

26:28 Kis 24.8 nanga, Jer 31.31-34 nanga, Sek 9.11 nanga, Ro 5.15 nanga, 1 Ko 10.16 nanga, Hi

9.22 **26:29** Mk 14.25 nanga, Lu 22.18 nanga, Si 10.41 **26:30** Lu 22.39 nanga, Jo 18.1 **26:31**

Sek 13.7 nanga, Jo 16.32 **26:32** Mt 28.7 nanga, 28.16 nanga, Mk 14.28 **26:34** Mt 26.69-75

26:35 Mt 26.56

hambu pimitihi, kañinda aru miñami. ³⁸ Kamatihi nuriñ ambami, Yandi mavinimbu pimitimañgarahi kwimirim andin. Harim nari niñi yañ karatamata narindahara tamiñga nañga kiyimara, vami. ³⁹ Kamavata sukisimbiri uhandata, miñgata tarançiruta nuñandi kipumika ha piriyañi tamami. Kamata Got nañga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunçi ni yandi kumayini miñavikira vata pirikin, harim nambira. Hara yi pirikini maña mañandi, nambi pirikina maña andi, vami. ⁴⁰ Kamata, Jisas simbirasara arikikwirivat kiyimu hañi pata ngahi akwarihata kiyimu. Kamatihi Pitan nimavamba kitihumi, Nari yi nañga miñgiya awa nda kita tamiñga nañga mañgiyimandira. ⁴¹ Nariñ miñagaha vananda yivurahiti miñgata yivitirama. Kamataharim tamiñga nañga kiñiñgiñi Got nañga kuyundavaramara. Kandi, muhim vana anditirim pirikira. Hara nariñandi kwirandi hañandihinindu tikatika mañgiyi, vami. ⁴² Kamavata, Jisas sihinda ança uta Got nañga nimavamba kuyundavarami, Yava, kuku kuvirahuvira vunçi niñi yañirim kuvirimandi sikwi vatançata, nambi pirikina maña, andi, vami. ⁴³ Kamata sihinda pata ngahi simbirasara hañiniñindu tamiñga ha pimitihi, karihamu. ⁴⁴ Kamata sihinda nuriñ mitatuta kwiriñimbiri, Got nañga kuyundavarami. Atiyi kuyundavarami kuyu siwi handaya kuyundavarami. ⁴⁵ Kamata pata ngahi nuñandi simbirasara hañiniñ karihahu ambami, Nari karihata avirikimurançwisa. Indarimara. Krundu Niñi hamañ kru ñamba vana andindu hañiniñindu kumañgimbañi tamatama hirivi ha yivurahi. ⁴⁶ Kamataharim yahamiritira nari nañga umi. Niñgamara, kru yañ nuriñandi kumañgimbañi nguhu hama ariñi ni yivurahi ha, vami.

*Judas Jisasiñ nuñandi miku niñiniñindu kumañgimbañi tamami
(Mak 14.43-50 nañga, Luk 22.47-53 nañga, Jon 18.3-12)*

⁴⁷ Jisas kuyundavarata kiyihihi, Judas, nuñandi simbirasara hañindu muvat hama payimi. Kamatihi kru sambi tuki nañga ahutimi miñata nu nañga payimu. Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nañga Israel hatindu aru miku hañiniñ simbihi payimu. ⁴⁸ Kru Jisasiñ nuriñandi kumañgimbañi tamatama hama nuriñ ambami, Kru miñahandimindañ vata andira hamañ mikwimikwi siriman, kru kandihama Jisas. Nuñ miñahanadamara, vami. ⁴⁹ Kamavata, Judas sariwayiñandi Jisas kiyimiyi pata ambami, Avi kivi Ahusiki, vami. Kamavata Jisasiñ mikwimikwi sami. ⁵⁰ Kandihamatihira Jisas ambami, Yambiha, pana vana hañandihin andirimingata andihavu, vami. Kamavahi kru hañiniñ pata Jisasiñ miñahandamu.* ⁵¹ Kamatihi kru Jisas nañga kiyimi miñga nuñandi tuki kuta ha miñasiharami. Kamata Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñindu aru miku hamandu simbirasara hamandu kinzihimiki hañandihin, yivutivihi piriyañi miñgata yivumi. ⁵² Kandihamatihira Jisas nuñ nimavami, Nandi tuki kuta ha nuñandi upiyi kiñçiraramina miñgum. Kru sihanançga tuki kuta nañga kurihirimandiyu hañiniñ, tuki kuta ha nuriñ piñgarimandi. ⁵³ Na mambaha ngandana. Yi yandi yavandakiñ kitiwitin, nuñandi kutikara sambi sikwi simbiti pata yañ nguramahu. ⁵⁴ Hara yi kanimatiniñgata, kuyu Gotindu ançwimikiyi kindi hañiniñ

26:38 Jo 12.27 **26:39** Mt 6.10 nañga, 20.22 nañga, Jo 6.38 nañga, Hi 5.7-8 **26:41** Mt 6.13 nañga, Ef 6.18 nañga, Hi 2.14 nañga, 4.15 **26:44** 2 Ko 12.8 **26:45** Jo 12.27 nañga, 13.1 nañga, 14.31 * **26:50** Grik kuyuyi avindamata mañambami. Kru muvira ambandu. Jisas ambami, Yambiha na mumindihi pana, vamba ambami, vandu. **26:51** Jo 18.26 **26:52** Stt 9.6 nañga, Sk 13.10 **26:53** 2 Kin 6.17 nañga, Dan 7.10 **26:54** Ais 53.7 nañga, Mt 26.56 nañga, Mk 14.49

kandisikwisikwi mayivurahirimandi. Gotindu angwimiki ambami, harim kandi vana nininij yivurahimandi, vami. ⁵⁵ Kandihirivi hañindaya Jisas krunzivi kandihaninij nimavami, Nari tuki kuta nanga ahutimi minjata yan sanga kurihahuriha nanga kipa nanga mingan minhandirim payimañandira. Yi imutamut Gotij kirañinguhu tavi hañindu upiyi minzita krunavundij kuyu ngundin. Hara yan kanditiwimi hanu mamihandandara. ⁵⁶ Muhimimuhim vana yivurahami kaninijirim, kru Gotindu kuyu minjata ambavaravara haninij yihimbiviramu maña yivurahami, vami. Kandiamata vana andihu nuñandi simbirasara haninij Jisasij mitamita tivaramamu.

Jisasij ngatingirumu

(Mak 14.53-65 nanga, Luk 22.54-55 nanga, 22.63-71 nanga, Jon 18.13-14 nanga, 18.19-24)

⁵⁷ Kru Jisasij minhandamu haninij, nuñ timbuta kru Gotij kirañinguhu haninijindu aru miku haninijindu aru miku Kaiafasindu taviyi umu. Kamatihi tikatika kuyundu mirimba nanga haninij nanga Israel hatindu aru miku haninij tihiruta kiyimu. ⁵⁸ Kamatihi Pita Jisasij ngaviramata sihindi umi, hara kutañimari kiyimi. Kamata Gotij kirañinguhu haninijindu aru miku haninijindu aru miku hamandu tavi tapa tapira hañi indihuta, kru tavi karatamatama haninij nanga minzimi. Jisasij mumibaham vana ha yivurahiti ngitin vata, kiyimi. ⁵⁹ Gotij kirañinguhu haninijindu aru miku haninij, nanga kru Juda hatindu kuyu minasirivandu haninij, kru muvira pata Jisas andindi vana kuyusihiranzihira ambavaramu vata uraramahu payimu. Nuñandi ñamba vana mu ngata, nuñ yivutatamimindañ vata andimu. ⁶⁰ Kamatihi kru sambi pata nuñ kuyusihiringuyu yihivaramu. Hara kuyu sapa Jisasij yivutatamatama ñandi mangamu. Hara kiyihandata, kru arikimbat payimu. ⁶¹ Pata ambamu, Kru nima nimavamba ambavarandi, Yi Gotij kirañinguhu tavi ha yivukuvimbirata arikikwiri hiviyi taya tararamiriman, vamba ambavarandi, vamu. ⁶² Kamavahu Gotij kirañinguhu haninijindu aru miku haninijindu aru miku hama tanguramata, Jisasij nimavamba kitihumi, Na kuyu kimbi manambirimana. Nan kuyu yihivarayu ninandihinirim mumibana, vami. ⁶³ Kamavahira, Jisas kuyu mu manambami. Kamatihi Gotij kirañinguhundu aru miku haninijindu aru miku hama ambami, Nan Got sihanjyiyiyi hamandu ñimbiyi kitivin. Harim tihu kandisikwisikwi amba. Got krunavundi nuñandij anga minimandi vata yihiramami hamanda na. Na Gotindu Ñinji, mana, maninga, vami. ⁶⁴ Kamavahi Jisas nuñ nimavami, Nambi ambanaja. Hara yi nariñ ambin, muyivi Krundu Ñinji mingan ngitira, Got tikatika nanga hamandu kuma kandi sambavu minzirimandi. Kamata ihumbisa nimbu kita ihumukiri himbañi payimandi, vami. ⁶⁵ Jisas kamavahi, Gotij kirañinguhundu aru miku haninijindu aru miku hama kandihuyu ha indarita, aka yahamirata nuñandi mikwiri haninij minasihirata ambami, Gotij ambasuvi. Harim nari nanga sihinda kru kanimandu vanarim ambavaravararim kru muvirañ ambitirin mambayimu. Tihura Gotij ambasuvahi indarira. ⁶⁶ Kamataharim kru kaniman pamatimindañ, vami. Kamavahi kimbi

26:55 Lu 19.47 nanga, 21.37 **26:56** Mt 26.31 **26:60** Lo 19.15 nanga, Sng 27.12 nanga, Mt 27.40 nanga, Mk 14.55 nanga, Jo 2.19 nanga, Si 6.13 **26:63** Ais 53.7 nanga, Mt 27.12 **26:64** Sng 110.1 nanga, Dan 7.13 nanga, Mt 24.30 nanga, Lu 21.27 nanga, Si 7.55 nanga, 1 Te 4.16 nanga, Sk 1.7 **26:65** Mk 14.63 nanga, Si 14.14 **26:65** Wkp 24.16 **26:66** Jo 19.7

ambamu, Nu ñamba miŋga. Harim kimum, vamu. ⁶⁷ Kamata Jisasindu kipumika hañi simiruhavita nuŋ yivumu. Kamata nuŋ muvira ñuŋgimbarapara tamandama ambamu, ⁶⁸ Na Kru Got krunavundi nuŋandiŋ aŋga miŋimana vata yihiramami miŋga. Harim kru Gotindu kuyu miŋata ambavarandu haŋiniŋ ambavarandu maña amba. Naŋ kru yivi nima nin, vamu.

Pita ambami yi Jisasiŋ maŋgandin vami

(Mak 14.66-72 naŋga, Luk 22.56-62 naŋga, Jon 18.15-18 naŋga, 18.25-27)

⁶⁹ Pita tapa humba hambu, tavi tapira hañi minzita kiyihi, simbirasara muhaŋambi nu kiyimi arihañi pata, ambami. Nandahara Jisas Galilindu hama naŋga kindana, vami. ⁷⁰ Kamavahi, kru sihanaŋgandu tamaŋganzimbiyi Pita ambami. Yi ambana kuyu ha maŋgandin, vami. ⁷¹ Kamavata kiyihandata, tapa kindiŋari naŋga hañi uhi, sihinda simbirasara muŋambi ŋgata krunavundi ariñi kiyimu haŋiniŋ ambami, Kru nima Jisas Nasaretindu hama naŋga kindi, vami. ⁷² Kamavahi Pita sihinda ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kandihamaŋ maŋgandin, vami. ⁷³ Kamata sihinda kiyihandata, kru muvira ariñi taŋguramata kiyimu haŋiniŋ pata Pitaŋ ambamu, Kandisikwisikwi, na nuriŋandi ñiŋgiñindu miŋga. Nandi piŋgwisamur hambu naŋ miŋamamañi ndami, vamu. ⁷⁴ Kamavahura Pita yahata pati ambami, Yi kandisikwisikwi ambin, yi kru kamaŋ maŋgandin. Yi kuyu kandi maŋambitiŋ ŋgatara yaŋ Got piŋgaram, vami. Kamavahi sikwitaya akakara piŋhumi. ⁷⁵ Kamatihi Pita, Jisas akakara kwisi piwititi arikikwiri ñimbiri yambirim ambata, Nuŋ maŋgandin virimana vamba ambami kuyu haŋandihiŋirim indarimitami. Kamata tapirañi indihuta patiŋandi irihami.

27

Jisasiŋ Rom gavamandu aru miku kiyimiyi timbuta umu

(Mak 15.1 naŋga, Luk 23.1-2 naŋga, Jon 18.28-32)

¹ Kamata pihirihi, Gotiŋ kirañiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ sihanaŋga, Jisasiŋ yivutatamindaŋ vata kuyu kahañamu. ² Kamata mituta, Jisasiŋ wirimbizikiyi simahata timbuta uta, Pailat Rom gavamandu aru miku hamandu kumaŋgimbañi tamamu.*

Judas kimumi

(Simbirasara 1.18-19)

³ Kru Jisasiŋ nuŋandi miku ŋiniŋindu kumañi tamami hama Judas, ŋgahi Jisasiŋ ŋgatiŋgiruta pimi ŋgumu. Kamatihi nuŋandi indarimit hambu tivirami. Kamatihi 30 timbahiris silva nuŋ Gotiŋ kirañiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu miku haŋiniŋ ŋgumu haŋandihiŋ, nuri kiyimuyi aŋga miŋata umi. ⁴ Kamata ambami, Yi ñamba vana andin. Kru nariŋandi kumaŋgimbañi tamin hama ñamba vana maŋandindi, hara nuŋ yivutatamirimandira, vami. Kamavahira nuŋ ambamu, Kaŋandihiŋ ariŋandi vana ma. Pimi ha nandi, vamu. ⁵ Kamavahu Judas timbahiris haŋiniŋ Gotiŋ kirañiŋguhu tavihumba hambu kahuvarahi indihumi.

26:67 Ais 50.6 naŋga, 53.5 naŋga, Mt 27.30 naŋga, Jo 19.3 **26:74** Mk 14.71 **26:75** Mt 26.34 naŋga, Mk 14.30 naŋga, Lu 22.61-62 naŋga, Jo 13.38 **27:1** Lu 22.66 * **27:2** Pailat Romindu miŋga. Rom hati nuŋ aru miku gavaman Judandu tamamu. Juda hati nuriŋambi Jisasiŋ mayivutatamahu. Rom hati taya ambandu, Kru mumiŋga kwimirimandi, vamba ambandu. Kamataharim Juda hati Jisasiŋ Pailat kiyimiyi timbuta umu. Jon 18.31yi ndahara ŋgamara. **27:3** Mt 26.14-15 **27:5** 2 Sml 17.23

Kamata uta nuḡambi sikiyi taḡgiraramata kimumi. ⁶ Kamatihi Gotiḡ kirañiḡuhundu aru miku haḡiniḡ timbahiris kandiha miḡata nimavamu, Timbahiris niḡandiḡhin kru yivutatatamamandu tikwi ḡandi. Harim timbahiris kaniḡandiḡhin Gotiḡ kirañiḡuhu tavi niñindu timbahiris naḡga minzayi mandamimi, vamu. ⁷ Kamata timbahiris kandiḡharim miḡgiya kuyu taya kahañamu. Kamata timbahiris kandiḡhañi kru piri siḡgi musa miḡandu haḡiniḡindu piriḡvisa mu mut miḡamu. Piriḡvisa kandiḡha kru kutañi ḡgati kwimitutu tamimandiyu vata, mut miḡamu. ⁸ Kamataharim piriḡvisa kandiḡhaḡu, Piriḡvisa Kru Ñaḡgwi Miḡgumiḡgu vava ñimbi ḡgumu. Kuha ñimbi kandiḡhañi ndaya yihirasimu, patavata tiḡu ndahara ñimbi kaniñi ndaya yihindu. ⁹⁻¹⁰ Kamataharim kuyu mu, kuha Got ambahi kru Gotindu kuyu miḡata ambavaravara, Jeremaia ambami, 30 timbahiris silva haḡandiḡhin miḡamu. Timbahiris kandiḡha Israel hati kru kandiḡhamanḡ mut miḡamiḡharim yihiramamu. Aru nima yaḡ ambami maña timbahiris kandiḡhañi, kru piri siḡgi musa miḡandi hamarim piriḡvisa mut miḡamu, vami. Kamataharim kandi vana ha Jeremaia ambami maña kandiḡsikwisikwi yivurahami.

*Pailat ambami na Juda hatindu aru miku vaha
(Mak 15.2-5 naḡga, Luk 23.3-5 naḡga, Jon 18.33-38)*

¹¹ Jisas Rom gavamandu aru miku Pailatindu tamḡḡaḡñi taḡguramata kiyimi. Kamatihi Pailat nuḡ nimavamba kitihumi, Na Juda hatindu aru miku vaha, vami. Kamavahi Jisas ambami, Nambi ambana, vami. ¹² Kamavahi, Gotiḡ kirañiḡuhu haḡiniḡindu aru miku haḡiniḡ naḡga Israel hatindu aru miku haḡiniḡ, Jisasiḡ ihivarḡḡuyu sambi ḡgumu. Kamatihura Jisas kuyu kimbi maḡambami. ¹³ Kamatihi nuḡ siḡhinda Pailat kitihuta nimavami. Naḡ siḡhananḡga kuyu yihivarayu nimbu mambaha indarina, vami. ¹⁴ Kamavahira, Jisas Pailatindu kuyu haḡandiḡhinirim kimbi kuyu maḡambami. Kamatihi Pailat indarihitiḡhitiḡimi.

*Pailat Jisasiḡ ahuandiñi yivuwirimbuwirimburiḡ ambami
(Mak 15.6-15 naḡga, Luk 23.13-25 naḡga, Jon 18.38—19.16)*

¹⁵ Miḡgiya simbi miḡgiya simbindu minza hiviḡi taya, Got Israel Hatiḡ Mitahi Avingiyimu Aru Hivi haḡandiḡhinirim indariramarasimu. Kandiḡhamatirasimu hiviḡi gavamandu aru miku hama kru ñamba vana andihu tamandu upiyindu minzavat miḡḡanḡ ndaya tihimitarasimi. Krunavundi nuriḡambi, kru ñamba vana andihu tamandu upi hañindu minzavat hamandu ñimbi yihirasimu. Kamatiḡu kru kandiḡhamanḡ tihimitahi nuri kinduyi urasimi. ¹⁶ Kanditiwimi hañi, kru mumḡḡa kru ñamba vana andihu tamandu upiyi kiyimi. Nuḡandi ñimbi, Jisas Barabas, krunavundi nuḡ ḡgamangarandu. Nu kru ñamba sikwi miḡḡa. ¹⁷ Kamata krunavundi pata tihiruhu, nuriḡ Pailat nimavamba kitihumi, Nariḡirim kru ninḡ ndimbanzikwi tihimitini urimandi. Jisas Barabasiḡ tihimitini urimandi, mana, Jisas krunavundiḡ anḡga miḡimandi vata Got yihiramami vamba ambandu nimanḡ tihimitini urimandi, vami. ¹⁸ Pailat nuriḡ ḡgami. Nuri siḡgirata Jisasiḡ saḡinanḡga timbuta ḡgatiḡgurim payimu. Harim kandiḡhamavami. ¹⁹ Pailat ḡgatiḡḡirutiḡḡiru hamandu minziminzi maka hañi minzita kiyihihini nimburi nimavamba, kuyu tamahi payimi. Kru tititaya kiyihiyi hamanḡ muḡim vana maḡandi. Kiviḡi nuḡ akwisihuyi

27:9-10 Sek 11.12-13 naḡga, Jer 32.6-15 **27:11** Mk 15.2 naḡga, Lu 23.3 naḡga, Jo 18.33 naḡga, 18.37 naḡga, 1 Ti 6.13 **27:12** Ais 53.7 naḡga, Mt 26.63 naḡga, Jo 19.9 **27:14** Jo 19.9 **27:17** Jo 11.47-48 naḡga, 12.19

ngin. Kamata indarihini pimisanzanzandi. Kanimavamba, kuyu tamahi payimi. ²⁰ Gotiŋ kiraŋiŋguhundu aru miku haŋiniŋ naŋga Israel hatindu aru miku haŋiniŋ, sihananŋa krunavundiŋ miŋawinikwinitindi, ambamu, Ambitira Pailat Barabasiŋ mititi payim. Kamata Jisasiŋ yivutatamam, vamu. ²¹ Kamata, sihinda gavamandu aru miku hama nuriŋ kitihuta ambami, Nari kru arikimbat niŋindu nininŋ ndaya yambirim tihimitam vata pirikira, vami. Kamavahi krunavundi sihananŋa ambamu, Barabas, vamu. ²² Kamavahu Pailat nuriŋ nimavamba kitihumi, Ara Jisas, Got krunavundiŋ anŋa miŋimandi vata yihiramami vamba ambandu nimaŋ yaŋirim pamatitirim pirikira, vami. Kamavahi sihananŋa ambamu, Ahuandiŋi yivuwirumbu, vamu. ²³ Kamavahu Pailat nuriŋ kitihumi, Mumirim, nu ŋamba vana pamatavu andindi, vami. Hara krunavundi pativat pihuravimbihurav ambamu, Nuŋ ahuandiŋi yivuwirumbu, vamu. ²⁴ Kamatihu Pailat ŋgata, yandi kuyu maŋindarimandiyu, naŋga sanŋa aru yivurahimandi, vamba indarimi. Harim kuku nikiri miŋata krunavundindu tamingaŋi nuŋandi kuma ha ŋimburimi. Kamata ambami, Kru nima kwimiti ndahara yi pimi maŋgaviriman. Kaŋandihin nariŋandi vana, vami. ²⁵ Kamavahi krunavundi sihananŋa kimbi nimavamu, Pimi kandini ariŋ naŋga ariŋandi ŋiŋisimiŋira kiyim, vamu. ²⁶ Kamavahu Pailat Barabasiŋ tihimitahi nuriŋirim umi. Kamata sanŋanzara haŋiniŋ ambahi Jisasiŋ piŋgirawisimu. Kamata kita Jisasiŋ ahuandiŋi yivuwirimbimandiyu vata, sanŋanzarandu kumaŋi tamami.

*Sanŋanzara Jisasiŋ ambasuvamu
(Mak 15.16-20 naŋga, Jon 19.2-3)*

²⁷ Kamata gavamandu aru miku hama nuŋandi sanŋanzara haŋiniŋ ambahi, Jisasiŋ timbuta Rom gavamandu taviyi indihumu. Kamatihu sanŋanzara sihananŋa pata nuŋandi kipumikayi tihirumu. ²⁸ Kamata nuŋandi mikwiri haŋandihin siharamu. Siharata nuŋ mikwiri ŋaŋgwi aru miku ndu maŋa ŋandi tamaramamu. ²⁹ Kamata siki punzimbunzi naŋga haŋandihin miŋata, aru miku ndu miranŋupihupi maŋa musa miŋata nuŋandi miku haŋi tamamu. Kamata nuŋandi kuma kandi samba hambu kuki timi mu miŋandihuramamu. Kamata nuŋirim tanda mikwimikwitindi nimavamba ambasuvamu, Avingivi Juda hatindu aru miku, vamu.* ³⁰ Kamatindi nuŋ simiruhavimu. Kamata kuki timi miŋandihuramamu ha miŋata, nuŋandi miku haŋi yivumu. ³¹ Nuŋ ambasvasuva vana andita mituta, mikwiri tamaramamu haŋandihin siharata nuŋandi mikwiri haŋandihin tamaramamu. Kamata nuŋ ahuandiŋi yivuwirimbirim timbuta umu.

*Jisasiŋ ahuandiŋi yivuwirimbumu
(Mak 15.21-32 naŋga, Luk 23.26-43 naŋga, Jon 19.17-27)*

³² Kamata uta, sanŋanzara haŋiniŋ piŋu aru Sairinindu, kru Saimoniŋ ŋgamu. Kamata andihu Jisasiŋ ahuandi ha kavumi. ³³ Kamata uta upi Golgota yivurahamu. Niŋbi Golgotandu kuyu sapa ha, miku muŋgiyindu punzindu upi varasimu. ³⁴ Kamata upi kandihaŋi, Jisasiŋ

27:20 Si 3.14 **27:24** Lo 21.6-9 naŋga, Mt 27.4 **27:25** Jos 2.19 naŋga, 2 Sml 1.16 naŋga, Mt 23.35 naŋga, Si 5.28 **27:28** Lu 23.11 **27:29** Sng 69.19 naŋga, Ais 53.3 * **27:29** Sanŋanzara haŋiniŋ Jisasiŋ imbiraramata aru miku hamaŋ kanzi miŋayahuramaŋandimu. Kandihamata hiriviyi aru miku haŋiniŋ mikwiri kandihamata haŋiniŋ tamarasimu. Mikwiri ŋaŋgwi naŋga miranŋupihupi kandiha aru miku ndu. Aru miku ndu minziminzimakayi minzita, kuki timi minzataya miŋahandarasimu. **27:30** Ais 50.6 naŋga, Mt 26.67 **27:31** Ais 53.7 **27:34** Sng 69.21 naŋga, Mt 27.48

kañinda miŋguramam vata, wain kuku hañandihin akingim nanğa tarayıwarata kuvirimandi vata, ŋgumu. Kamatihu kuvirimindihi akindihi manguvirami. ³⁵ Jisasiñ ahuandiñi yıvuwirimbuta mituta, sanganzara hañiniñ nuñandi mikwiri hañiniñ nurinambi tamarahata miñimiñindañ vata, atava imbiramu. ³⁶ Kamata kandi upi hañu minzita nuñ karatamamu. ³⁷ Kamata ahu parapara siñga kirivi ñandi pitita, nuñ kuyu ŋgatiñgirumu ha yihimbivirata nuñandi miku tarayawi hambu tamamı. Nimata kuyu yihimbiviramu. Kru nima Jisas, Juda hatindu aru miku. ³⁸ Jisas kiyimi tivi hañi, kru arikimbat sanğa kurihahuriha nanğa kipa nanğa hañiniñ ndahara ahuandiñi yıvuwirimbuta tararamamu. Muhamañ, kandi sambavu tararamata, muhamañ kakayi sambavu tararamamu. ³⁹⁻⁴⁰ Kamatihu, krunavundi uhuvañindindi ambasuvanzuva, miku tiwahandiwaha nimavamu. Na Gotiñ kirañinguhu tavi hañandihin yıvukuvimbirata, arikikwiri hıviyi taya tararamarama miñga. Harim nambi ŋgurama. Kandisikwisikwi na Gotindu Ñiñitingata ahuandi ha mitata miñga, vamu. ⁴¹ Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanğa tikatika kuyundu mirimba nanğa hañiniñ nanğa Israel hatindu aru miku hañiniñ ndahara siwimañanzihı andindi ambasuvamu. ⁴² Nimavamba ambamu, Nu kru muñiniñ ŋguramandi. Hara nuñambi mangurami. Nu Israel hatindu aru miku. Harim ahuandi ni mitata miñgiti ŋgatanda niñambirim indarimanğarimindañ. ⁴³ Nu Gotirim indarimanğarata ambandi, Yi Gotindu Ñiñi, vamba ambandi. Harim Got nuñirim mavindamata ŋgata, nuñ tihu ŋguramirimandi, vamu. ⁴⁴ Kru arikimbat sanğa kurihahuriha nanğa kipa nanğa hañiniñ, Jisasindu tivi hañi ahuandiñi yıvuwirimbumu hañiniñ ndahara, Jisasiñ ambasuvamu.

Jisas kimumi

(Mak 15.33-41 nanğa, Luk 23.44-49 nanğa, Jon 19.28-30)

⁴⁵ Ina miriyi kiyihı, pırivisa sihananğa kivimiñgwi tariñgumi. Kamatihi taya uta ina miñguta sangindanğumi. ⁴⁶ Kamata ina miñguta sangindanğumi hiriviyi, Jisas pati avanğarata ambami, Eli Eli lema sabaktani, vami. Kandi kuyu niñindu kuyu sapa ha nimata. Yandi Got, yandi Got, mumirim yan mitana. ⁴⁷ Kamavahi kru muvira ariñi tanğuramata kiyimu hañiniñ indarita ambamu. Kru nima Elaijan uraramı, vamu. ⁴⁸ Kamavahi sarıwayiñandi nurinandi muvati hama tivita uta spans vişa miñata wain kuku ahıvi hañi tamami. Kamatihi wain yavurihi kuki timi muyi simahata, Jisasirim kuvirimandi vata, ŋgumi. ⁴⁹ Kamatihi muvira ambamu, Mitina ŋgimiñgusa. Elaija pata nuñ ŋguramirimandi vaha, vamu. ⁵⁰ Kamata Jisas sihinda pati avanğarata kimumi. ⁵¹ Kamatihi kandihirivi hañindaya mikwiri aru, Gotiñ kirañinguhu taviyi inanandita kirasimi hañandihin, kimba hambu kita sihirata miñguta anğamiñga hambu yıvurahami. Kamata arikinziñga yıvurahami. Kamatihi piri ni namanama tihi, timba aruru hañiniñ pihumbiramu. ⁵² Kamatihi krunzava hañiniñ piriñumi. Kamatihi Gotindu krunavundi muvira kuha kimumu hañiniñ kandihandiwiñi yahamiramı. ⁵³ Yahamirata kiyihuhu, Jisas anğa yahamirata mituhi, Gotindu pihu aru Jerusalem indihumu. Kamatihu krunavundi sambı nurin ŋgamı. ⁵⁴ Sanğanzarandu arumiku hama nanğa, sanganzara Jisasiñ karatamata

27:35 Sng 22.18 **27:38** Ais 53.12 **27:39-40** Sng 22.7 nanğa, 109.25 nanğa, Mt 26.61 nanğa, Jo 2.19 **27:43** Sng 22.8 **27:46** Sng 22.1 nanğa, Hi 5.7 **27:48** Sng 69.21 **27:51** Kis 26.31-33 nanğa, 2 Sto 3.14 nanğa, Mk 15.38 nanğa, Lu 23.45 nanğa, Hi 6.19 nanğa, 10.19-20

kiyimu hañiniñ, ngahu pirimama payihi muhimimuhim vana yivurahahi ngata piñisanarandumu. Kamata nimavamu, Kandisikwisikwi, kru nima Gotindu Ñiñi, vamu. ⁵⁵ Navundi Galilindu sambi Jisas nanga kindanginda nuñ nguramandu hañiniñ ndahara kiyimu. Navundi kandihaniñ kutañimari tanğuramata tihiraramamu. ⁵⁶ Navundi kandi ñiñgi hañindu muhambi, Maria pihu aru Makdalandu ñambi. Muhanambi, Maria Jems nanga Josep niñum. Ara muhanambi, Sebedindu ñiñi arikimbat niñum.

Jisasindu pati ha timba humbañi tamamu

(Mak 15.42-47 nanga, Luk 23.50-55 nanga, Jon 19.38-42)

⁵⁷ Kamata kivititi kivitirim andihitih, kru timbahirisindu ariku miñga pihu aru Arimateandu miñga, nuñandi ñimbi Josep, kandihama payimi. Josep kandihama ndahara Jisasindu simbirasara muvati miñga. ⁵⁸ Nu Pailat kiyimiyi, kitiwitin aria vitiñgata Jisasindu pati ha miñiman vata, payimi. Kamatih, Pailat ambahi, sanğanzara hañiniñ pati ha miñata Josepiñ ngumu. ⁵⁹ Kamatihu Josep miñata pati ha mikwiri ñañira suñiyi taparami. ⁶⁰⁻⁶¹ Kamata Josep, Jisasindu pati ha miñata uta sava humba nuñandi kihiyi tamami. Sava humba kandiha ambahi kru timbayi kuhanda musa miñahu sañ kindi. Kamatih, Maria pihu aru Makdalandu hanambi nanga, Maria muhanambi ndahara ariñi minzita tihiraramamu. Kamatihuhu Josep timba muñgi aru muñandi tihuyaparahi payihi, kumba mika ha yivuvihita umi.

Sanğanzara Jisasindu sava karatamamu

⁶² Avirikimuhimu Hiviyirim muhimimuhim siwitamatama hivi ha sirivami. Kamatih, amut Avirikimuhimu Hivi hañi Gotiñ kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ, nanga Farisi hañiniñ uta Pailatiñ ngamu. ⁶³ Kamata nuñ ambamu, Aru miñga, ara kru kuyusihiri nanga hama kiñingini kuyu mu ambamirim indarimitariñ. Ambami, Yi arikingivi kita, kwiri hañi anğa yahamiriman, vamba ambami. ⁶⁴ Kamataharim ambina kumba mika hañandihin yihimamangaritu arikikwiri hivi kiyim. Nuñandi simbirasara hañiniñ pata nuñandi pati hañandihin kipa miñata uta krunavundiñ ambirimandiyu. Sava humba ha mitata anğa yahamiri vamba ambirimandiyu. Kamatu nurinandi kuyusihiringuyu khi hañandihin, nuñandi kuyusihiringuyu kuha ambami hañandihin tarativirimandi, vamu. ⁶⁵ Kamavahu Pailat nurin ambami, Sanğanzarañ timbututa ambitira sava hañi karatamata kiyimu. Nari uta narinandi indarimitiyi muhimimuhim vana andita sava hañindu kumba mika ha yihivihimangarama, vami. ⁶⁶ Kamavahi uta sava hañindu kumba mika ha yihivihimangaramu. Kamata timba himba hañi kuñgi yivuta tamata, sanğanzarañ tamahu sava ha karatamamu.

28

Jisas anğa yahamirami

(Mak 16.1-10 nanga, Luk 24.1-10 nanga, Jon 20.1-18)

¹ Avirikimuhimu Hivi ha umi. Kamatih, kimangima hivi hañi paka pihirih, Maria pihu aru Makdalandu hanambi nanga Maria muhanambi, Jisasindu sava ha ngimindan vata, payimu.* ² Kamatihuhu

27:55 Lu 8.2-3 **27:56** Mt 20.20 **27:58** Lo 21.22-23 **27:60-61** Ais 53.9 **27:63** Mt 12.40
nanga, 16.21 nanga, 17.23 nanga, 20.19 nanga, Mk 8.31 nanga, 9.31 nanga, 10.33-34 nanga, Lu
9.22 nanga, 18.31-33 nanga, Jo 2.19-21 **27:65** Dan 6.17 **27:66** Dan 6.17 * **28:1** Kimangima
hivi ha Sande taya.

Aru nimandu kutikara Gotindu pihuyi kita mingami. Kamatihi pirimama aru sikwi payimi. Kamata kutikara hama timba munggi kumba mika yivuvihimi hañandihin tihuyaparahi tivimbu umi. Kamata kandi himba hañi minzita kiyimi. ³ Kutikara hamandu kipumika ha ñima mingaparahi siñandi maña siñandimañandimi. Kamatihi nuñandi mikwiri hañandihin ndahara ihumukiri maña kiyimi. ⁴ Kamatihi sanganzara hañiniñ niñambirim piñitih, nanañgarata, kimuhimu ñiniñ maña yivurahamu. ⁵ Kamatihi Aru nimandu kutikara hama yahata navundi arikimbatirim nimavami, Piñimandumara. Yi nariñ ngin, nari Jisas kru ahuandiñi yivuwirimbusimu hamañ ngirim para. ⁶ Nu niñi mangiyi. Nuñambi kuha ambami maña yahamiri. Nari arikimbat pata upi karihasimi niñandihin ngamara. ⁷ Kamataharim nari arikimbat anga uhavuta nuñandi simbirasara hañiniñ nimavamba ambamara, Nu sava humba ha mitata anga yahamiri. Indarimara, nuwisa kasiramata Galilivu uyi, harim nuñ kandihambu ngimandira, vamba ambamara. Yi kuyu kandiñi nariñ ambavaririm pan, vami. ⁸ Navundi arikimbat piñisanjarandimu, hara kinzihinziñtamañgaramu. Kamata sariwayiñandi sava ha mitata tivaramata Jisasindu simbirasara hañiniñ ambavaririm umu. ⁹ Kamatihi Jisas arikimbatin kindiñi ngata nimavami, Kivisihi vami. Kamatihi arikimbat nu kiyimi arihañi uta, nuñandi tandanzambiri hañi mingahandata nuñandi ñimbi tihuyahamu. ¹⁰ Kamatihi Jisas arikimbatin nimavami, Piñimandumara. Nari arikimbat uta ambatira yaranava Galilivura umu. Yan kandambu ngimandiyu, vami.

Sanganzarandu kuyu

¹¹ Navundi arikimbat uhuhu, sanganzara Jisasindu sava karata-mata kiyimu hañindu muvira pihu aru hañi indihumu. Kamata Gotin kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ muhimimuhim vana yivurahamirim ambavaramu. ¹²⁻¹³ Kamatihi Gotin kirañinguhu hañiniñindu aru miku hañiniñ nanga Israel hatindu aru miku hañiniñ tihiruta, kuyu mu simhamu. Kamata sanganzara hañiniñ timbahiris sambu nguta, ambamu, Uta nimavamba ambamara, Kiviyi karihahariniñ, nuñandi simbirasara hañiniñ pata nuñandi pati ha kipa mingayu, vamba ambamara. ¹⁴ Kamatira gavamandu aru hama kuyu kaniñandihin indarita nariñ yivutatamirimitingata, arara nu nanga kuyu mingasirivim. Kamatirin nari kuyu mangavirimandira, vamu. ¹⁵ Kamavahu sanganzara hañiniñ timbahiris hañandihin mingata, aru miku hañiniñ ambaramamu mañamaña andimu. Kamatihi kuyu kaniñandihin Juda hati indarita mitumu. Juda hati kuyu kaniñandihinirim ambavararasimu. Patavata tihu ndahara kuyu siwimaña ndaya ambavarandu.

Jisas nuñandi simbirasarañ simbira mingimandiyurim ambami (Mak 16.14-18 nanga, Luk 24.36-49 nanga, Jon 20.19-23)

¹⁶ Kamata 11 simbirasara hañiniñ Galilirim umu. Uta Jisas apu ambami hañi yivurahamu. ¹⁷ Kamata Jisasiñ ngata, nuñandi ñimbi tihuyahamu. Hara simbirasara muvirandu indarimit arikita kiyimi. ¹⁸ Kamatihi Jisas arihañi pata nurin nimavami, Got nuñandi pihuyindu nanga piri niñindu muhimimuhim karatamatarim yan ñimbi ngumi.

28:3 Dan 10.6 nanga, Mt 17.2 nanga, Si 1.10 **28:6** Mt 12.40 nanga, 16.21 **28:7** Mt 26.32

28:10 Hi 2.11 **28:12-13** Mt 27.64 **28:16** Mt 26.32 nanga, 28.7-10 nanga, Mk 14.28 **28:18**

Dan 7.13-14 nanga, Mt 11.27 nanga, Jo 3.35 nanga, 13.3 nanga, Si 2.36 nanga, 1 Ko 15.27 nanga, Ef 1.20-22 nanga, Hi 1.2 nanga, Sk 17.14

¹⁹ Kamataharim uta krunavundi sihananga pirivisa muvundumuvundu anditira yandi simbirasara yivurahamu. Kamatindi, Yavandu ñimbiyi, nanga nuṅandi Ñiṅindu ñimbiyi, nanga nuṅandi Maviñiṅindu ñimbiyi kukuyi miṅaṅgirumara. ²⁰ Kamata yi nariṅ kuyu ṅgumin haṅiṅiṅ sihananga nuriṅ ambaramamara. Kamatira kuyu kandihaṅiṅiṅindaya miṅahandamu. Indarimara. Yi imutamut nari nanga kindin. Ututa piri niṅandihin nanga muhimimuhim siṅgundiṅimandi.